

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије
1/2018.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia
1/2018

Београд, 2018.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Миле Бјелајац

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Слободан Селинић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Дубравка Стојановић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Стеван Павловић, Универзитет у Саутемптону
Проф. др Јан Пеликан, Карлов универзитет, Праг
Др Јелена Гускова, Институт за славистику РАН, Москва
Др Диана Мишкова, Центар за научна истраживања, Софија
Др Владимир Гајгер, Хрватски институт за повијест, Загреб
Др Александар Раковић, Институт за новију историју Србије, Београд
Др Весна Ђикановић, Институт за новију историју Србије, Београд

Секретар редакције – Editorial secretary
Др Срђан Милошевић

Лектура и коректура – Editing and proofreading
Биљана Рацковић

Превод и редактура текстова на енглеском
– English translation, editing and proofreading
Сања Николић

Техничка обрада текста – Text editing
Мирјана Вујашевић

УДК 949.71
ISSN 0354-6497 (Штампано изд.)
ISSN 2560-547X (Online)
DOI 10.31212/tokovi

Издавање часописа *Токови историје* финансира
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Токови историје налазе се на ERIH PLUS листи.
Часопис излази три пута годишње.

Адреса Редакције
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, тел.: 011/3398-613
<http://tokovi.istorije.rs/>; e-mail: tokoviistorije@gmail.com

САДРЖАЈ
Contents
1/2018.

ЧЛАНЦИ

Articles

- Драган БОГЕТИЋ*
ОСОБЕНОСТИ И ДИЛЕМЕ АЛЖИРСКОГ САМИТА НЕСВРСТАНИХ 1973.
Dragan BOGETIĆ
Characteristics and Dilemmas of the Summit of Non-Aligned
Countries in Algeria in 1973 11
- Тадеуш ЧЕКАЛСКИ*
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ПРОМЕНЕ ЕВРОПСКЕ КУЛИНАРСКЕ КУЛТУРЕ
Tadeusz CZEKALSKI
The First World War and Changes in European Culinary Culture 37
- Александар РАКОЊАЦ*
ОБНОВА СТАРИХ И УСПОСТАВЉАЊЕ НОВИХ ТРГОВИНСКИХ ОДНОСА
(1945–1947) – ЈУГОСЛАВИЈА, СССР И ДРЖАВЕ „НАРОДНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ“
Aleksandar RAKONJAC
Restoration of Old and Establishment of New Trade Relations
(1945–1947) – Yugoslavia, USSR and ‘People’s Democracy’ States 55
- Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ ТОМИЋ*
НАПОРИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ВЛАСТИ НА СЕКСУАЛНОМ
ПРОСВЕЂИВАЊУ РАДНИЦА ПРИВРЕМЕНО НАСТАЊЕНИХ
У ЗАПАДНОЈ ЕВРОПИ 70-ИХ И ПОЧЕТКОМ 80-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА
Ivana DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ
Efforts of Yugoslav Authorities to Sexually Educate Female Workers
Temporarily Residing in Western Europe in the 1970s and early 1980s 81
- Давор СТИПИЋ*
АНТИСОВЈЕТСКА ФИЛМСКА ПРОПАГАНДА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1948–1952.
Davor STIPIĆ
Anti-Soviet Propaganda in Yugoslav Cinematography 1948–1952 101

Милан СОВИЉ

ПИСАЊЕ ЛИСТА *RUDÉ PRÁVO* О ЈОСИПУ БРОЗУ ТИТУ
У ВАЖНИМ МОМЕНТИМА ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЧЕХОСЛОВАЧКИХ
ОДНОСА 1945–1969.

Milan SOVILJ

Writings of *Rudé právo* Daily about Josip Broz Tito at the Time of
Important Developments in the Yugoslav-Czechoslovak

Relations 1945–1969 127

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Миле БЈЕЛАЈАЦ

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА ДАНАС – ТЕМАТСКИ РАЗГОВОРИ

Mile BJEJAJAC

Serbian Historiography Today – Reassessment 161

Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ

НАУЧНА КРИТИКА И СТРУЧНЕ РЕЦЕНЗИЈЕ:

ИСКУСТВО УРЕДНИКА 2005–2016.

Gordana KRIVOKAPIC JOVIC

Scientific Criticism and Expert Reviews:

Editorial Experience 2005–2016 177

ПРИКАЗИ

Reviews

Радмила РАДИЋ

Gašper Mithans. *Jugoslovanski konkordat: pacem in discordia*

ali jugoslovanski "kulturkampf". Ljubljana:

Inštitut za novejšo zgodovino, 2017. 191

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Franziska A. Zaugg. *Albanische Muslime in der Waffen-SS.*

Von „Großalbanien“ zur Division „Skanderbeg“.

Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2016. 194

Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Иван Ивањи. *Мађарска револуција 1956.*

Београд: НП Време, 2016. 197

<i>Срђан МИЋИЋ</i> Milan Sovilj. <i>Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941. Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie.</i> Praha: Ediční řada Fontes, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016.	201
<i>Наталија ДИМИЋ</i> Sebastian Conrad. <i>What is Global History?</i> Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2016.	205
<i>Давор СТИПИЋ</i> Itamar Rabinovič. <i>Jicak Rabin – vojnik, lider, državnik.</i> Beograd: Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj, 2017.	210
<i>Вера ГУДАЦ ДОДИЋ</i> Ksenija Vidmar Horvat. <i>Imaginarna majka, Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoleća.</i> Zagreb, 2017.	214
<i>Јован ЧАВОШКИ</i> Boris Niclas-Tölle. <i>The Socialist Opposition in Nehruvian India 1947–1964.</i> Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.	219
<i>Никола ОЖЕГОВИЋ</i> Dragan Markovina. <i>Jugoslavenstvo poslije svega.</i> Zemun: Mostart, 2016. ²	224
<i>Зоран ЈАЊЕТОВИЋ</i> Nenad Antonijević. <i>Kosovo i Metohija 1941–1945. godina. Ratni zločini.</i> Beograd: Muzej žrtava genocida, 2017.	227
<i>Никола ОЖЕГОВИЋ</i> Славојка Бештић-Бронза. <i>Уједињење Њемачке и југословенско јавно мнијење.</i> Бања Лука: Филозофски факултет, 2017.	231
<i>Ондреј ВОЈТЈЕХОВСКИ</i> Boris Mosković. <i>Mezi Titem a Tuđmanem. Chorvatsko v letech 1989–1990.</i> Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2017.	235
<i>Александар РАКОВИЋ</i> Научно-стручни скупови и зборници <i>Конзулат на Република Србија во Република Македонија – Битола, (2008–2016)</i>	238

Јован ЧАВОШКИ
William J. Rust. *Eisenhower & Cambodia: Diplomacy, Covert Action, and the Origins of the Second Indochina War*. Lexington: University Press of Kentucky, 2016 239

Јован ЧАВОШКИ
Gregg A. Brazinsky. *Winning the Third World: Sino-American Rivalry during the Cold War*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2017 244

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА **Information on Conferences**

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Научни скуп *Часописи за децу: југословенско наслеђе 1918–1991*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 7–8. 12. 2017. 253

Наталија ДИМИЋ
Научна конференција *Linke Zwischengruppen – vor, mit und jenseits der Neuen Linken in beiden deutschen Staaten*, Хамбург, 12–13. 10. 2017. 255

Растко ЛОМПАР
Међународна конференција *Mittel- und Osteuropa nach dem Ersten Weltkrieg*, Берлин, 31. 1. – 2. 2. 2018. 257

Бојан ЂОКИЋ
The Second International Conference on Medicine in the Holocaust and Beyond, Western Galilee, Israel, 7–11. 5. 2017. 258

Александар РАКОЊАЦ
Докторски семинар *Arhivsko gradivo in moja doktorska disertacija / Archive Material and My Doctoral Dissertation*, Љубљана, 11–12. 12. 2017. 261

ЧЛАНЦИ
Articles

УДК 327.55(65)"1973"(093.2)
327(497.1)"1973"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.bog.11-35>

Оригинални научни рад

Примљен: 4. 9. 2017.

Прихваћен: 22. 12. 2017.

Драган БОГЕТИЋ
Институт за савремену историју
dbogetic@gmail.com

Особености и дилеме Алжирског самита несврстаних 1973.*

Апстракт: У раду су анализирани специфичне одреднице Конференције лидера несврстаних земаља у Алжиру, које су тај скуп чиниле јединственим и различитим у односу на све до тада одржане самите ових земаља. На том скупу дефинитивно је окончан процес стварања институционалних механизма сарадње несврстаних земаља и разрешена дилема око критеријума за пријем у Покрет несврстаности нових чланица. Одлука о покретању иницијативе у ОУН-у за успостављање новог међународног економског поретка и подршка учесника самита земљама извозницама нафте да тај енергент користе као оружје у конфронтацији са индустријски развијеним западним државама – представљале су увод у опасно заоштравање конфронтације Север–Југ и ескалацију енергетске, а потом и опште монетарне и економске кризе.

Кључне речи: несврстаност, институционализација, Тито, Бумедијен, Алжир, блокови, нафта, економска сарадња, радикализам, Координациони биро, Стални секретаријат, Север–Југ

Упоредо са постепеним устаљивањем праксе да се сваке три године одржавају конференције шефова држава или влада несврстаних земаља, устаљивале су се и одређене садржајне одреднице и де-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (N° 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

терминанте које су генерално утицале на обликовање физиономије тих скупова и опредељивале њихов реални домашај у сфери међународних односа. У том смислу, Четврта конференција шефова држава или влада несврстаних земаља, одржана у Алжиру, од 5. до 10. септембра 1973, ни по чему се посебно није разликовала нити од претходних нити од потоњих самита несврстаних. Карактеристична организација рада, дневни ред, општа атмосфера, свечане изјаве приликом отварања и затварања скупа, усвојене одлуке и завршна документа – све је то чинило пратећи садржај, незаобилазан током свих окупљања лидера несврстаних и није у себи носило никакву посебну новину која би привукла пажњу заинтересованог посматрача.

Па, ипак, гледано из данашње перспективе, алжирски самит је у много чему био специфичан и јединствен скуп несврстаних. Радило се о догађају који је допринео обезбеђивању институционалних, политичких и економских услова да се Покрет несврстаности коначно наметне као важан актер међународних збивања. Истовремено, радило се и о скупу несврстаних чије ће политичке импликације довести до бурних економских, па и војних превирања у међународним односима и драматичног заоштравања конфронтације Север–Југ, која је у одређеним моментима чак претила да прерасте у шири светски сукоб. Стога је Алжирска конференција, упркос различитом (махом негативном) прилазу појединих великих сила – у широј светској јавности генерално окарактерисана као „самит акције“ и као „успешан покушај несврстаних да коначно пређу са речи на дела“.¹

Оно што је већ на самом почетку, још уочи одржавања Алжирског самита, допринело томе да овај скуп буде у много чему специфичан – јесте неубичајено дуга и опсежна, а у одређеним моментима и мукотрпна припрема за његов рад. Први пут самиту несврстаних

1 Borislav Badurina, *Alžirska konferencija*, (Beograd: Rad, 1975); Bojana Tadić, *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1976); Olivera i Dragan Bogetić, *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*, (Beograd: Export-press, 1981); Dušan Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*, (Beograd: Radnička štampa, 1985); Josip Moćnik, *United States-Yugoslav relations, 1961–80: The Twilight of Tito's era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*, (Ohio: Bowling Green, 2008); Ranko Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet: spoljna politika Jugoslavije 1945–1985*, (Zagreb: Školska knjiga, 1985).

су претходила чак три припремна састанка (састанци Припремног комитета у Кабулу, 13–15. маја 1973. и у Алжиру, 29–30. августа 1973. и Министарски састанак свих несврстаних земаља у Алжиру, 2–4. септембра 1973). Иако је ранија пракса била да се током припрема за самит разматрају само процедурална, организациона и техничка питања, овај пут је знатна пажња посвећена и важним политичким питањима око којих су се испољавале озбиљне несугласице међу појединим чланицама Покрета несврстаности. Оваква методологија рада допринела је томе да се уочи самита врло јасно искристализују актуелни модалитети решавања појединих спорних тачака будућег дневног реда и у одређеној мери благовремено – кроз преговоре представника несврстаних земаља – ублаже разлике у ставовима које би касније могле блокирати рад самита.²

Друга важна одредница Конференције у Алжиру, која је тај скуп у одређеном смислу такође чинила специфичним у односу на претходна окупљања несврстаних, тицала се његове ширине и учешћа неуобичајено великог броја високих представника ванблоковских земаља и ослободилачких покрета. Наиме, на овој конференцији, у својству пуноправних учесника, суделовало је 75 земаља (на претходном самиту у Лусаки 54), у својству посматрача учествовало је девет земаља, 16 ослободилачких покрета (на ранијим самитима није им било одобрено учешће) и четири међународне организације, а три земље су присуствовале у својству госта. Све укупно забележено је учешће представника више до стотину земаља, односно биле су заступљене „скоро две милијарде становника планете“ – како су то, с поносом, истицали поједини учесници самита. У сваком случају радило се о огромном броју учесника, какав никада до тада није виђен ни на једном међународном скупу. У том контексту је важну новину представљала неуобичајено велика заступљеност латиноамеричких држава (седам у својству пуноправних учесника и девет у својству посматрача) и неуобичајено велика лидерска заступљеност

2 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМ-СПРС), 1973, стр. пов, ф-2, 76, Припреме за Четврту конференцију несврстаних земаља; ДАМСПРС, 1973, Р, ф-131, 422–443, Извештај о Састанку Припремног комитета несврстаних земаља, одржаног у Кабулу (Авганистан), од 13. до 15. маја 1973; Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника Републике (КПР), I-4-a/13, Састанак Припремног комитета несврстаних земаља, Кабул, 13–15. мај 1973. године; АЈ, КПР, I-4-a/14, Састанак Припремног комитета несврстаних земаља, Алжир, 29–30. август 1973. године; АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Министарског састанка несврстаних земаља, Алжир, 2–4. септембар 1973. године.

несврстаних земаља (49 шефова држава или влада – у Лусаки их је било само 25).³

За разлику од претходних самита несврстаних, на којима су се водиле опсежне расправе о сврсисходности и конкретним модалитетима институционализације сарадње несврстаних земаља, у Алжиру је коначно, први пут у историји несврстаности, формирано једно стално тело Покрета несврстаности – Координациони биро. Формирањем овог бироа несврстани су коначно добили неку врсту извршног органа, који је обезбеђивао њихове сталне и усаглашене заједничке активности у Уједињеним нацијама (састанци сталних представника несврстаних земаља у Њујорку) и у широј сфери међународних односа (конференције министара иностраних послова несврстаних земаља). До тада је синхронизовано и континуирано деловање несврстаних земаља у међународним односима било омогућено преко Припремног комитета, који је формиран уочи самита у Лусаки, искључиво у циљу обављања припремних активности за ту конференцију. Међутим, оперативни задаци који су се актуелизовали после самита у Лусаки су наметнули потребу да Припремни комитет преузме функцију сталног механизма координације несврстаних земаља, иако се таква његова улога није заснивала на формалној одлуци. Трогодишња пракса оваквог политичког деловања Припремног комитета послужила је на самиту у Алжиру као важно искуство и основа за формирање Координационог бироа несврстаних земаља.⁴

Посебност алжирског самита чинила је његова генерална заокупљеност проблемима економског развоја несврстаних земаља и разрада конкретних програма акције, чија је намера заправо била радикализација мера борбе за корениту трансформацију постојећег система међународних економских односа. По први пут на једном самиту несврстаних је покренута иницијатива за одржавање ванредног заседања Генералне скупштине УН-а посвећеног искључиво економској проблематици.⁵ У складу са овом одлуком, алжирски

3 ДАМСПРС, 1973, Рф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља; АЈ, КПП, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПП, I-4-a/15, Прелиминарни осврт на реаговања на Четврту конференцију несврстаних земаља; *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961-1974*, (Београд: Међународна политика, 1974), 191-199; *Jugoslovenski pregled*, septembar 1973, br. 9, (Београд, 1974), 45-52.

4 АЈ, КПП, I-4-a/15, Рад Политичког комитета; Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet*.

5 АЈ, КПП, I-4-a/15, Акциони програм економске сарадње.

председник Хуари Бумедијен (у својству координатора Покрета не-сврстаности) упутио је захтев генералном секретару ОУН-а, на основу кога је сазвано Шесто ванредно заседање Генералне скупштине, посвећено проблемима економског развоја (претходних пет специјалних заседања светског парламента било је посвећено искључиво политичкој проблематици). На том заседању је усвојена Декларација о успостављању новог међународног економског поретка и Програм акције за њену имплементацију. Та два документа и интензивније ангажовање несврстаних земаља у сфери међународних економских односа, довели су до бурних политичких превирања у међународној заједници и до оштре конфронтације између индустријски развијених и несврстаних земаља.⁶

Читав низ поменутих специфичности самита у Алжиру, које су га у одређеном смислу чиниле јединственим и различитим у односу на све претходне скупове несврстаних – актуелизовао је бројне дилеме у оквиру Покрета несврстаности и отворио бројна питања око којих је повремено долазило до поприлично оштре поларизације ставова, па и озбиљних несугласица међу несврстаним земљама.

Већ на самом почетку конференције, у оквиру разматрања кључних збивања у сфери међународних односа, јавила се дилема: *да ли је у условима општег попуштања међународне затегнутости (биполарног детанта) и директних преговора и споразума између водећих светских сила (САД-а, СССР-а и Кине), несврстаност изгубила свој ранији значај и основу даљег постојања или се њена улога самим тим још више актуелизовала и постала још значајнија и неопходнија.*

Наиме, то је било време када више није доминирао Хладни рат и ранија оштра биполарна конфронтација. Тиме је била потиснута у други план главна одредница политике несврстаности – борба за елиминисање опасности од избијања директног сукоба између двеју суперсила и за уклањање безбедносних ризика које је са собом потенцијално носила блоковска конфронтација. Посета америчког председника Ричарда Никсона Кини, крајем фебруара 1972, а потом његова посета Москви, крајем маја исте године, отвориле су једну нову

---

6 Dragan Bogetić, „Jugoslovensko-američke nesuglasice oko koncepta novog međunarodnog ekonomskog poretka“, *Istorija XX veka* 1, 2014, 165–180; Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*.

еру у односима Исток–Запад и означили почетак новог раздобља у историји међународних односа, у коме је долазила до изражаја другачија констелација снага великих сила. Сама чињеница да је први пут после завршетка Другог светског рата један амерички председник посетио Кину и СССР употпунила је једну измењену слику света. Ту слику додатно је обогатио и читав низ других догађаја и споразума супротстављених страна, који су такође били незамисливи током ранијег периода и који су несумњиво представљали важне индикаторе одлучности великих сила да коначно приступе елиминисању бројних извора кризних жаришта у свету и са терена конфронтације пређу на терен кооперације и обострано корисне сарадње. У том контексту од посебног значаја је било ублажавање тензија у односима САД-а и Кине око Тајвана и Вијетнама, после пријема НР Кине у Уједињене нације на XXVI заседању Генералне скупштине.⁷

С обзиром на вишегодишњу оштру, а често и драматичну конфронтацију Запада и Истока у Европи око решавања „немачког питања“, крупан корак у правцу јачања међународне безбедности представљао је Споразум четири велике силе о Западном Берлину, који је 3. јуна 1972. ступио на снагу, пошто су га потписали министри иностраних послова ових држава,⁸ и Уговор о основама односа СР Немачке и ДР Немачке, 21. децембра 1972. (најзначајнији послератни споразум представника две немачке државе који је отворио врата нормализацији њихових билатералних односа, пуном међународном признању Источне Немачке и пријему обе немачке државе у Уједињене нације). Ова два споразума олакшала су постизање сагласности две суперсиле о одржавању конференције о европској безбедности и сарадњи и конференције о обостраном смањењу оружја и наоружања у централној Европи.⁹

Нова кретања у сфери међународних односа су се наметнула као главна тема на генералној дебати Алжирске конференције, а

7 Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015), 7–16.

8 Претходно су, 3. септембра 1971, амбасадори четири велике силе парафирани „Оквирни уговор о Берлину“, с тим што је договорено да ће он ступити на снагу тек онда када га буду потписали министри иностраних послова тих држава. Lidija Čehulić Vukadinović, *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*, (Zagreb: Politička kultura, 2010); Radovan Vukadinović, *Evropska sigurnost i suradnja*, (Zagreb: Globus, 1976); Vladimir Bilandžić, Dittmar Dahlmann, Milan Kosanović, *From Helsinki to Belgrade*, (Bonn: University Press, 2012).

9 *Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu*, 1972, 97–101, 107–111.

у склопу оцене савремене улоге Покрета несврстаности и положаја несврстаних земаља у том контексту. Учесници самита у Алжиру су генерално подржавали нормализацију односа између великих сила. Али, истовремено су износили значајне примедбе и читав низ резерви око укупног политичког домаћаја тог процеса и стварних циљева којима су се руководили његови главни протагонисти. Актуелни детант је често квалификован као „мир само за богате“, као „ограничени детант“ или „европски детант“. Домаћин самита и председавајући Покрета несврстаности, алжирски председник Хуари Бумедијен, врло је експлицитно изразио реакцију већине несврстаних земаља по том питању: „Две суперсиле се приближавају, али не сме им се дозволити да кроз међусобне аранжмане управљају целим светом“. Као и већина учесника конференције, и Бумедијен је преговоре и споразуме САД-а и СССР-а поредио са преговорима савезничких сила крајем Другог светског рата око успостављања новог светског поретка. Упозорио је две суперсиле „да не доносе одлуке без консултовања ‘света у развоју’ и да не деле свет на крају Хладног рата као у време Јалте“. Инсистирао је на бољем организовању несврстаних земаља и њиховој ефикаснијој заједничкој акцији у Уједињеним нацијама и у широј сфери међународних односа – „како свет не би више почивао само на две ноге, већ на више ногу“. Туниски лидер Хабиб Бургиба је подржао Бумедијена, напомињући да „Трећи свет одбацује перспективу једне нове Јалте“ и да несврстане земље неће дозволити да им неко са стране, мимо њихове воље „кроји судбину“. Тито и Индира Ганди су акценат стављали на тезу коју су стално понављали на свим скуповима „да је мир недељив“ и да „Европа не може бити острво спокојства и благостања у мору светске нестабилности и немаштине“, односно да се кризна жаришта у најкраћем року могу пренети са појединих региона на остатак света.¹⁰

Практично, сви учесници у генералној дебати су се сложили да се преговарачки процес мора проширити на све инволвиране актере, на све континенте и на све спорне проблеме који угрожавају међународни мир и безбедност. Самим тим, дилема у вези са опадањем значаја политике несврстаности у условима детанта, која је у разним формама пренаглашавана код појединих несврстаних зе-

10 ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља; АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Политичког комитета.

маља,¹¹ изгубила је свој смисао и на најбољи начин је дефинитивно разрешена.¹² У Политичкој декларацији формулисан је врло експлицитан став несврстаних према актуелним процесима у међународној заједници: „Све док буду беснели колонијални ратови и апартхејд, империјалистичке агресије, страна доминација и окупација и политика силе, економска експлоатација и пљачка, мир ће бити ограничен у свом начелу и у свом домету. У свету у коме поред мањине богатих земаља постоји већина сиромашних земаља, било би опасно још појачати ову поделу ограничавањем мира на зоне света у којима влада просперитет, док би остатак човечанства био и даље осуђен на несигурност и закон јачег. Мир је недељив, он се не може свести на просто померање конфронтације из једне области у другу, нити се помирити са сталним постојањем затегнутости која се другде настоји уклонити. Попуштање затегнутости било би несигурно ако не би водило рачуна о интересима других земаља“.¹³

Иначе, на Алжирској конференцији је много више него на свим ранијим конференцијама несврстаних форсирана теза да супротстављање блоковима и тежња за превазилажењем блоковске поделе представљају само једну од компоненти политике несврставања. С обзиром на то да остале компоненте (као што је, на пример: искорењивање свих видова доминације, расизма и апартхејда, борба за уклањање остатака колонијализма и неоколонијализма, борба за успостављање новог међународног економског поретка, опште разоружање, мир и безбедност у свим деловима света) нису изгубиле ништа од своје актуелности – учесници Алжирског самита су про-

11 Ту су посебно предњачиле, раније врло утицајне и активне, чланице групе несврстаних: Либија, Бурма, Индонезија, Малезија и Сингапур. (АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата). Најексплицитији је био либијски лидер, Моамер Гадафи: „После више година постојања Покрета несврстаних, ми смо на несрећу претрпели поразе. Не смемо се заваравати, нити треба да говоримо, да је наш марш у несврстаност здрав и окруњен успехом; то су паролe достојне извесне штампе. У ствари, несврставање је у правом смислу речи поражено, и нашем властитом вољом, и већим силама, које су изнад наше воље... Ако нам је душа слободна, онда можемо узети оружје да се бранимо од сваке агресије. Али, ако је душа заробљена, рука ће дрхтати и оружје ће пасти“.
(*Međunarodna politika*, br. 564, 20).

12 ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља; АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Политичког комитета.

13 „Politička deklaracija Konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Alžir, 5–10. septembar 1973. godine“, *Skupovi nesvrstanih zemalja*, 193.

цењивали да ће улога Покрета несврстаности убудуће само још више добијати на значају и бити све присутнија у склопу ширих мировних иницијатива у сфери међународних односа.¹⁴

Иако је на Алжирској конференцији позитивно оцењен напредак у преговорима у Европи око решавања проблема наслеђених из Другог светског рата и процес попуштања затегнутости у односима између блокова – поново су потврђени ставови ранијих конференција у односу на блокове, наглашен антиблоковски став несврстаних и њихова трајна опредељеност за обезбеђивање услова за превазилажење блоковске поделе света. Међутим, на конференцији се у врло оштрој форми актуелизовала још једна озбиљна дилема у вези са генералном стратегијом несврстаних према блоковима: да ли оба блока подједнако представљају неку врсту антипода несврстаности и потенцијалне противнике несврстаних земаља или је један од њих заправо „природни ослонац“ несврстаних, а други представља њиховог опасног непријатеља. Ова дилема се, углавном, сводила на сукоб две међусобно непомирљиве концепције чија је садржина била изразито идеолошки обојена: концепцију „једнаког одстојања“ од блокова (теорију о „два империјализма“) и концепцију о „природном савезништву“ несврстаних земаља са земљама чланицама Варшавског уговора.¹⁵

Прву концепцију пропагирао је либијски председник Моамер Гадафи. Он је изједначавао суштину понашања СССР-а и САД-а на међународном плану, аргументујући то чињеницом „да њихов положај захтева да се успостави такмичење и да се траже зоне утицаја и превласти, зоне погодне за стварање фронтова којима би се штирили једни од других“. Самим тим, по Гадафију, „Совјетски Савез, као велика сила, би био глуп кад не би тражио зоне утицаја за борбу против Сједињених Држава. Он је принуђен да постане империјалистичка сила, као и САД, јер то намећу прилике“. Стога „несврстане земље

14 ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља; АЈ, КПП, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПП, I-4-a/15, Рад Политичког комитета.

15 Исто.

треба да устану против поделе света између империјализма и колонијализма Запада и империјализма и колонијализма Истока¹⁶.

Оштро оспоравајући ово становиште, премијер Кастро је указао на помоћ СССР-а колонијалним народима и народима који су били угрожени страном агресијом. Поставио је питање: „како се СССР може назвати империјалистичком силом? Где су његова монополистичка предузећа? Где је његово учешће у мултинационалним компанијама? Какву индустрију, које руднике, која налазишта нафте он поседује у неразвијеном свету?“ Кастро је с усхићењем истицао да без „славне, херојске и изузетне услуге које је совјетски народ пружио ствари читавог човечанства“ не би било могуће ни „рушење џиновског система колонијалне доминације“ ни „ослобађање десетина и десетина народа раније директно подчињених колонијалистичким земљама“. Без „славне октобарске револуције“ не би био могуће ни „нестанак капитализма на великим просторима света“ ни „појава снага које заустављају незаситу грамзивост и агресивни дух империјализма“. Стога је енергично изражавао подршку становишту о потреби успостављања „најтешњег савезништва свих прогресивних снага“, односно тези о „природном савезништву“ несврстаних и источноевропских земаља.¹⁷

Слично становиште је изложио алжирски председник Бумедијен још на Припремном састанку, нагласивши „да би било погрешно да се изједначи империјализам, који је наш традиционални непријатељ, са социјалистичким светом, који је и поред померања у својој политици, увек био објективни савезник земаља трећег света“.¹⁸ Овакву концепцију је заступала мања група несврстаних земаља. Она је имплицирала преусмеравање Покрета и политику која би водила његовом приближавању и утапању у Источни блок. Несврстане земље које су заговарале овакав прилаз блоковима су стављале знак једнакости између Варшавског пакта и социјализма и између НАТО-а и империјализма. Из тога је произилазио закључак да је први блок савезник несврстаних земаља, а западни блок њихов непријатељ.¹⁹

16 Исто; *Međunarodna politika*, br. 564, 20; AJ, KPR, I-4-a/15, Generalna debata. Govor predsednika Libije Moamera Gadafija; Buran dijalog Gadafi-Kastro (*Politika*, 8. septembar 1973).

17 *Međunarodna politika*, br. 564, 22.

18 Исто; AJ, KPR, I-4-a/15, Рад Министарског састанка, 2. септембар 1973.

19 ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља; AJ, KPR, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; AJ, KPR, I-4-a/15, Прелиминарни осврт на реаговања на Четврту конференцију

Обе концепције уносиле су идеолошку конфронтацију у Покрет, с обзиром на различитост друштвених, политичких и економских система несврстаних земаља. Ипак, на Алжирској конференцији превладао је став, зацртан и на свим претходним скуповима, да према сваком блоку и према великим силама, несврстане земље морају заузети посебне ставове у зависности од конкретних поступака тих сила и блокова у појединачним ситуацијама, као и у зависности од њиховог односа према одређеним међународним проблемима. На томе је посебно инсистирао председник Тито, који је наступајући још на самом почетку самита, у генералној дебати, напоменуо да треба рашчистити са „једном заблудом која се, с времена на вријеме, појављује у штампи и у коментарима уопће“ око будућег курса који ће трасирати Алжирска конференција – „да ли ће тај курс бити прозападни или происточни. Таква нагађања су сасвим сувишна, јер ми се нисмо овдје састали да бисмо подржавали блокове, већ да бисмо јасно прецизирали и ускладили своје ставове о најважнијим питањима која данас забрињавају свијет. А онда ће се видјети у чему се наши ставови разилазе, а у чему се поклапају с једном или другом страном“.²⁰ Судаћи по садржају завршних докумената, Тито и поједини његови истомишљеници су успели да убеди већину учесника самита у Алжиру да би везивање за Источни блок водило суноврату Покрета несврстаности и његовом нестанку са светске политичке сцене. Ипак, касније се показало да је у Алжиру добијена само једна битка у том склопу, а да је дефинитивно разрешење овог питања одложено за касније, за самит чији ће домаћин бити управо Куба – земља која је била најватренији заговорник идеје о „природном савезништву“ са Источним блоком.

Једна од главних дилема, која је давала тон припремама за Алжирску конференцију а потом и самом самиту, тицала се општих критеријума за чланство у Покрету несврстаности. Она се сводила на питање: *да ли је у новим условима у којима делује Покрет несврстаности и даље нужно стриктно се придржавати изворних, раније усвојених критеријума несврстаности или би требало ићи на њихово*

несврстаних земаља; *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961–1974*, 191–199; *Jugoslovenski pregled*, septembar 1973, br. 9, (Beograd, 1974), 45–52.

20 *Spoljnopolitička dokumentacija*, br. 4, 1973, 274–279; *Borba*, 7. septembar 1973.

редефинисање и убудуће се оријентисати на једну еластичнију опцију која би омогућила прогресивно ширење Покрета и самим тим његову већу продорност и утицају сфери међународних односа; да ли више форсирати квалитет или квантитет; да ли је важнија ширина покрета или његова „револуционарна садржина“.

Ово питање се сукцесивно и у све оштријој форми преносило са самита на самит и никако није могло бити до краја разрешено јер се већина несврстаних земаља ту руководила искључиво сопственим ужим националним интересима и конкретним стањем односа које је у датом моменту имала са државом или покретом о чијем пријему се водила расправа.

Овакав шаблон је и довео до тога да је током припрема за самит у Алжиру и на самом самиту дошло до озбиљне поларизације гледишта, па и несугласица, у склопу расправе око представљања Камбоџе (после државног удара у тој земљи),²¹ око укључивања Пакистана у Покрет несврстаности (чему се енергично супротстављала Индија) и око учешћа Привремене револуционарне владе Јужног Вијетнама (чему су се супротстављали представници Индонезије, Малезије и Лаоса, који су касније, незадовољни ставом већине несврстаних земаља, демонстративно напустили Припремни састанак у Џорџтауну). Несугласност ставова је дошла до изражаја, додуше у блажој форми, и око учешћа Малте на Алжирској конференцији.²²

21 Још марта 1970, у склопу америчког војног ангажовања у Вијетнаму и југоисточној Азији, насилно је уклоњен са власти принц Нородом Сиханук и успостављен проамерички режим Лона Нола. И принц Сиханук и Лон Нолинсистирали супосле тога да њихова делегација буде заступљена на скуповима несврстаних. Иако су у организовању и реализацији овог удара неоспорно важну улогу одиграли САД и јужновијетнамске власти, међу несврстаним земаљама није постојало јединство по питању признања легитимитета и легалитета новог камбоџанског лидера – генерала Лона Нола. Сама чињеница да су га Американци подржавали, а Кинези били на страни свргнутог председника Нородома Сиханука (док су се Совјети држали уздржано и нису прекинули дипломатске односе са режимом Лона Нола) знатно је утицала на нејединствен став несврстаних земаља око ових бурних догађаја. На самиту у Лусаки већина учесника је испољила спремност да изађе у сусрет принцу Сихануку. Али, пошто о томе није постигнута општа сагласност, одлучено је да на том самиту нико не заузме место представника Камбоџе – ни Лон Нол, ни Нородом Сиханук. *Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu. 1970.* (Beograd, 1971), 11, 24–25.

22 ДАМСПРС, 1972, Р, Ф-172, 429 008, Извештај о Министарској конференцији несврстаних земаља, Џорџтаун, 8–11. август 1972. године; ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља.

Исход свих ових несугласица и конкретна решења која су у вези с њима била усвајана, разликовали су се од случаја до случаја. Показало се да ту нису били одлучујући изворни критеријуми за пријем чланица у Покрет несврстаности нити прокламована начела несврстане политике, него степен анимозитета и нетрпељивости појединих група несврстаних земаља према појединим кандидатима који су желели да буду примљени у чланство Покрета.

Предлог групе несврстаних земаља (међу којима су били и Југославија и Алжир) да се омогући учешће Пакистана на самиту, јер се радило о земљи која је у пракси спроводила политику несврстаности, упркос свом чланству у CENTO пакту (Central Treaty Organization)²³ – одбачен је током припрема за Алжирску конференцију, уз ограду да се тиме дефинитивно не прејудуцира коначна одлука која ће бити накнадно донета на том самиту. Међутим, упркос великом утицају Алжира као земље домаћина на курс и тон дебате, Индија је успела да спречи пријем у Покрет свог традиционалног непријатеља, наравно уз подршку великог броја земаља које су такође инсистирале на стриктној примени изворних критеријума несврстаности, који не дозвољавају могућност да чланица једног војног савеза који је везан за НАТО може бити истовремено и чланица Покрета несврстаности.²⁴

Додуше, оваква принципијелност није испољена и када је расправљано о учешћу Малте на Алжирској конференцији. Наиме, на територији Малте налазила се војна база Велике Британије и из-

---

23 Полазило се од тога да је Пакистан у духу свог настојања да води ванблоковску политику већ напустио SEATO пакт (South East Asia Treaty Organization), а да је иначе потпуно неактиван у CENTO пакту, што се показало и током Пакистанско-индијског рата, у коме тај регионални пакт није имао никакву улогу. Тито је стално истицао своје становиште – да снага несврстаних лежи у њиховој бројности и да несврстане земље могу остварити своје спољнополитичке циљеве једино уколико обезбеде подршку што шире светске јавности. Југословенски председник је сматрао да група несврстаних земаља може да прерасте у значајан међународни фактор само уколико у себи обједини највећи део географског простора и наметне се као репрезентативан представник свих земаља у развоју. У том контексту, посебан значај придаван је управо државама попут Пакистана, које су испољавале спремност да се у ближој будућности одрекну раније склопљених блоковских аранжмана и успоставе тесну сарадњу са несврстанима. (ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља).

24 АЈ, КПР, I-4-а/15, Оцене и резултати Конференције; ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља.

весне несврстане земље су сматрале да се стога Малта не може при-
мити у Покрет. Ипак, ово питање, а самим тим на изванредан начин и
дилема о даљој прихватљивости критеријума несврстаности, реше-
но је уз пуну сагласност земаља учесница (одређене резерве имали
су једино Алжир и Танзанија). Указано је на то да се критеријуми не-
сврстаности не смеју мењати, јер они изражавају суштину полити-
ке несврставања, али да се мора прибећи њиховом еластичнијем ту-
мачењу, које подразумева максимално упознавање са ситуацијом у
земљи која је заинтересована за учешће у Покрету.²⁵ Сходно томе је
Малта, уз обавезу да неће обновити уговор са Великом Британијом
који истиче 1979. године, била примљена као пуноправни учесник
самита у Алжиру.²⁶

С обзиром на доминантан утицај принца Нородома Сихану-
куа у Камбоџи, а маргиналан значај владе Лона Нола (Сиханукове
снаге су практично контролисале целу територију Камбоџе и стигле
надомак саме метрополе Пном Пена, док је делокруг делатности Но-
лове владе сведен на малу територију унутар и око тог града) – не-
сврстани су, ипак, уз мање резерве појединих чланица Покрета, по-
стигли сагласност да камбоџански принц представља своју земљу на
самиту у Алжиру (упркос резервама које су исказали Сингапур, Не-
пал, Бурма и Индија, указујући на деликатност „двојног представ-
ништва Камбоџе“, јер је у УН-у Камбоџу представљао представник
режима Лона Нола).²⁷

Међутим, одлука већине несврстаних земаља да статус пуно-
правног учесника на самиту стекне и Привремена револуционарна
влада Јужног Вијетнама наишла је на изузетно оштро противљење

25 За пријем Малте је посебно била заинтересована Југославија, будући да се радило о једној европској држави, која би својим чланством бар донекле појачала процентуалну заступљеност европских несврстаних држава у тој ванблоковској асоцијацији. До тада су од европских држава биле заступљене само Југославија и Кипар, због чега су учесници скупова несврстаних све више користили израз „Трећи свет“, уместо Покрет несврстаности, или потенцирали регионалну – „триконтиненталну димензију“ Покрета, карактеришући га као „афро-азијски и латино-амерички савез“. Реафирмација регионалне, а игнорисање универзалне димензије, водила је маргинализацији Југославије у Покрету несврстаности и опадању значаја њене улоге у широј сфери међународних односа. Tadić, *Nesvrstanost u teoriji i praksi*.

26 ДАМСПРС, 1973, Р ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља.

27 АЈ, КПП, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПП, I-4-a/15, Рад Политичког комитета; *Spoljnopolitička dokumentacija*, 1973, бр. 4.

Индонезије, Малезије, Лаоса, Сингапура, Непала, Заира, Централно-афричке Републике, Либерије, Руанде и Лесота. Прве три државе не само што су због „надгласавања“ својевремено напустиле Припремни састанак у Џорџтауну него су касније, на самиту у Алжиру, покренуле полемику око кршења устаљене процедуре одлучивања у Покрету несврстаности и одустајања од начела „консензуса“, као базног принципа на коме се заснива демократичност усаглашавања одлука у кругу несврстаних.²⁸

Кључна дилема у склопу настојања да се Покрет у савременим условима оспособи за ефикаснији и организованији наступ у сфери међународних односа ипак се тицала модалитета процеса институционализације сарадње несврстаних земаља. Раније присутна дилема „за и против институционализације“ била је превазиђена и то питање није се више постављало с обзиром на то да су се у међувремену у пракси већ усталили одређени механизми заједничког и координисаног деловања (Припремни комитет, министарске конференције, посебна овлашћења земље-домаћина последњег самита). У том смислу на Алжирској конференцији је дефинитивно окончана полемика о сврсисходности и оправданости формирања сталних тела несврстаних. По први пут потпуно су игнорисане оптужбе западних сила (посебно САД-а) да несврстани желе да формирају „трећи блок“ и то управо у моменту када долази до попуштања затегнутости између Источног и Западног блока.

Међутим, упркос општој сагласности о потреби стварања конкретних институционалних механизма сарадње несврстаних, актуелизује се *дилема око тога какву би физиономију и компетенције требало да имају ти механизми; да ли ићи на стварање чвршће организационе форме и „круту институционализацију“ или примат дати „флексибилнијим и еластичнијим“ облицима сарадње.*

Најгласнији заговорник прве опције био је Алжир, кога је подржавала мања група несврстаних земаља. Решење су видели у формирању сталног секретаријата, који би имао само седам чланова, а чије би седиште било у Алжиру (у престоници земље домаћина последњег самита) и који би синхронизовао своје активности са

---

28 ДАМСПРС, 1973, Р, ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља.

земљом координатором (Алжиром). Акценат је био на укидању ранијег Припремног (Сталног) комитета у Њујорку, задржавању институције координатора (земље домаћина), формирању сталног комитета са седиштем у Алжиру и одржавања састанака министара иностраних послова само једном између два самита (пре Алжирске конференције ти састанци су били чешћи и неопходни због решења читавог низа процедуралних и политичких питања која би отежала и блокирала рад самог самита). Овакав предлог изложио је Алжир у свом нацрту резолуције о институционализацији, који је представљао радну основу за усвајање коначног текста те резолуције.²⁹

Алжирски предлог је негативно примљен код већине учесника самита. С југословенске стране окарактерисан је као „покушај Алжира да себи обезбеди доминантну улогу у координацији и усмеравању активности несврстаних земаља“ и „преузимању водеће улоге у Покрету несврстаности“.³⁰ Далеко већу подршку учесника самита добило је решење за које се упорно залагала Југославија, а чију окосницу је чинило настојање да се у оквиру једног извршног координационог тела обезбеди што шире учешће и утицај свих заинтересованих несврстаних земаља, а сузе компетенције највишег руководства (председника и земље координатора). На тај начин би се, у великој мери, изједначио статус између чланица тог тела и оних несврстаних држава које нису биле директно у њему заступљене (и „нечланице“ би имале право да покрећу иницијативе за сазивање састанака координационог тела и равноправно са изабраним чланицама учествују у дискусији на тим састанцима).³¹

29 ДАМСПРС, 1972, Р, Ф-172, 429 008, Извештај о Министарској конференцији несврстаних земаља, Џорџтаун, 8-11. август 1972. године; ДАМСПРС, 1973, Р, ф-135, 438 085, Информација о Четвртој конференцији несврстаних земаља.

30 ДАМСПРС, 1973, Р, ф-135, 46 980, Стање међу несврстаним земаљама и актуелне тенденције у политици несврстаности; Исто, 438085, Алжирска конференција, Питање организованијег наступа несврстаних земаља у међународним односима.

31 Залажући се за ово решење, Тито је током генералне дебате напоменуо: „Да би се координација заједничке активности олакшала земљи-домаћину, сматрамо да би било корисно основати једно или више тијела, или радних група за консултације, који би осигурали континуитет дјеловања несврстаних земаља, наравно, уз учешће и сарадњу свих. То значи да тежимо, не крутој организацији, већ једној ефикасној координацији и заједничком договарању о акцијама ради остварења одређених циљева. Свакако, сви облици сарадње морају почи-

Будући да су обе стране показале поприличну дозу непопустљивости, уследио је дуг и мукотрпан процес усаглашавања и договарања око проналажења компромисне формуле. Она се сводила на привремено решење, које би се примењивало у периоду до следећег самита. Дакле, оно није било коначно, већ је предвиђало наставак дебате у оквиру Покрета несврстаности и формулисање нових предлога по овом питању. Одлучено је да се укине Припремни (Стални) комитет и, на основу праксе његовог дотадашњег деловања, формира координациони биро, колективно извршно тело, које би чинили председник (из земље домаћина последњег самита) и четрнаест потпредседника. Задатак Координационог бироа је био да припрема следећи самит несврстаних, да координише активност несврстаних, да обезбеди континуитет њиховог деловања и да обезбеди услове за одржавање министарских конференција и других састанака несврстаних на разним местима и на различитим нивоима у периоду између два самита (у седишту УН-а у Њујорку или ван светске организације – мада се из практичних разлога подразумевало да ће се чешће примењивати ова друга опција, дакле састанци на нивоу сталних представника или министара несврстаних у Њујорку).³²

Формирањем Координационог бироа, Покрет несврстаности је први пут у својој историји добио неку врсту извршног органа, који додуше није имао право да доноси одлуке, али који је потенцијално био у прилици да обезбеди ефикасну и координисану заједничку акцију. С обзиром на своје организационо устројство, конципирано у духу настојања да се омогући што шири утицај „нечланица” тог тела, Координациони биро је представљао јединствену варијанту институционализације сарадње држава и организациону форму каква није била до тада заступљена ни у једној међународној организацији или покрету. Стварањем таквог тела, Покрет несврстаности је – како су то оцењивали поједини западни медији – „добио зубе” и обезбедио „снажне адуте” за јачање своје улоге и продорности у сфери међународних односа.³³ Сада су несврстане земље биле функци-

---

вати на пуној добровољности и бити отворени свакој земљи”. *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961–1974*, 240–241.

32 АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПР, I-4-a/15, Рад Политичког комитета; ДАМСПРС, 1972, Р, Ф-172, 438 758, Информација о Алжирској конференцији.

33 ДАМСПРС, 1972, Р, Ф-172, 438 085, Прелиминарни осврт на реаговања на Четврту конференцију на врху несврстаних земаља; АЈ, КПР, I-4-a/15, Писање стране штампе о Четвртој конференцији несврстаних земаља у Алжиру.

онално оспособљене да у пракси ефикасно спроводе одлуке самита, које су се раније сводиле само на списак лепих жеља и „мртво слово на папиру”. Поред тога, ојачана им је и способност да заједно, организовано и енергично реагују на изненадне обрте у међународној заједници и на отварање кризних жаришта која би директно угрожавала њихову безбедност.

Иако је формирање Координационог бироа, неоспорно, отворило једну нову фазу у развоју политике и Покрета несврстаности, сама дебата и поларизација гледишта у вези са овим питањем указивале су на све отвореније *актуелизовање и једне негативне тенденције, а то су биле аспирације појединих земаља да преузму лидерство у том покрету*. У конкретном случају, радило се настојању Алжира да злоупотреби функцију земље домаћина самита и обезбеди себи неке компетенције које су биле у директној колизији са основним полазиштима несврстаних о принципима на којима би требало да се заснива сарадња унутар Покрета.

Иако алжирски председник Бумедијен није успео да у потпуности реализује ово своје настојање кроз формирање једног ужег, затвореног извршног тела (Координационог бироа), чији би он био председник, а које би своју делатност усклађивало са акцијом координатора несврстаних (Алжиром), ипак је допринео усвајању једног хибридног, компромисног решења, које је и даље у себи садржало елементе који су обезбеђивали предоминантну улогу председника Координационог бироа у погледу коначне одлуке око сазивања састанака и дневног реда овог тела. Одмах после алжирског самита показало се да то може водити самовољи председника и његовој опструкцији иницијатива појединих несврстаних земаља око хитног реаговања у вези са заоштравањем криза у појединим деловима света (државни удар у Чилеу, кипарска криза, арапско-израелски рат).³⁴

---

34 Већ на првом састанку Координационог бироа, током наредне године, Југославија и још неке чланице тог тела оптуживале су Бумедијена због пасивности бироа у односу на бурна збивања у међународној заједници. Стога су захтевале да се прецизно разраде механизми координисања наступа несврстаних земаља, мимо већ оног постојећег, који је примат давао домаћину последњег самита. (ДАМСПРС, 1974, стр. пов, ф-2, 135, Координација активности несврстаних земаља; ДАМСПРС, 1974, Р, ф-173, 413 011, 412 868 и 413 749, Министарски

С југословенске стране је преовладавао утисак да је алжирски председник своје настојање да себи обезбеди лидерство у Покрету покушао да оствари маргинализујући улогу и значај свог главног конкурента – Тита, и игноришући комплетну југословенску делегацију. На Седници Председништва СФРЈ, по повратку из Алжира, Тито је детаљно о томе говорио. Напоменуо је да се са алжирске стране током целе конференције „ишло на приватизацију, да би све даљње припреме за (наредну) Пету конференцију – Алжир имао у својим рукама“. Не кријући свој револт, Тито се осврнуо на неколико епизода које су саме по себи најбоље говориле о игноришућем ставу домаћина према њему лично. Ту је, по Титу, предњачио управо Бумедијен – „када сам му ја дао предлог да председава, није ни једном рјечју захвалио, није споменуо Југославију, наима, да се она борила за ослобођење Алжира, иако је она заправо извукла цео терет, дебљи крај. То није било фер. Осим тога, морам рећи да министар спољних послова, Бутефлика, није дошао ни близу мене. Он је пролазио крај мене, али није дошао. Алжирци су хтели да минимизују нашу улогу. Такав је, барем, мој утисак – да су хтели минимизирати нашу улогу по питању организације, не само сада, него уопште“. Иако је Тито био први говорник на генералној дебати и отворио прву радну седницу самита у Алжиру, напоменуо је да су домаћини и с тим у вези имали сасвим друге планове. Они су заправо радили на томе „да Индира Ганди буде први говорник“, али је „Индира дошла поред мене и Бумедијена и рекла да ја треба први да говорим. Толико је fino и поштено поступила“. Што се, пак, тиче Алжираца, Тито је проценио да је ова епизода „доказ неких њихових маневара“, али да је добро што нису остварили своју идеју у вези са формирањем сталног секретаријата у коме би они водили главну реч, већ је командна позиција председника Координационог бироа (иако значајна), ипак ограничена активношћу 14 потпредседника, међу којима је био и Тито – „то је добро, тако ћемо будно пратити шта се ради. Имаћемо право да ургирамо ако нешто не буде у реду“.³⁵

састанак Координационог бироа, Алжир, 19–21. март 1974; Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, 93, 155–156).

35 АЈ, Председништво СФРЈ, 803, ф-9, Стенографске белешке са XXIII седнице Председништва СФРЈ, одржане 21. септембра 1973. године у 11. часова на Брионима.

С обзиром да се ситуација на Блиском истоку, услед израелског непоштовања резолуција Уједињених нација и мировних иницијатива, и даље погоршавала и наговештавала нови израелско-арапски рат, на алжирском самиту актуелизовала се и дилема о конципирању конкретних мера које би требало да предузму несврстане земље. Постављало се питање да ли је сврсисходно и даље инсистирати на решавању овог проблема у складу са раније усвојеним резолуцијама Уједињених нација (које су остале само „мртво слово на папиру“) или је нужно радикализовати став у вези са модалитетима решавања овог питања и појачати дипломатски, политички, економски и војни притисак чланица Покрета на Израел и његовог заштитника – САД.

Већина учесника Конференције у Алжиру је, судећи по усвојеним одлукама и тексту Политичке декларације и Резолуције о Блиском истоку, акценат ипак ставила на ову другу знатно оштрију и радикалнију опцију. Наиме, поред до тада форсираног захтева (формулисаног у Резолуцији УН 242) о хитном и безусловном повлачењу Израела са свих арапских територија окупираних јуна 1967, сада се у Политичкој декларацији самита инсистира на максималистичком захтеву из програма Палестинске ослободилачке организације (Palestine Liberation Organization, PLO) – на праву палестинског народа на „повратак у своју домовину“ (враћање на подручје државе Израел) и, потом, на пуном остварењу „права на самоопредељење“.³⁶ На свим ранијим скуповима несврстаних се полазило од реалног односа снага на Блиском истоку и инсистирало на захтеву за стварањем палестинске државне јединице на подручјима која би у скоријој будућности могла бити ослобођена од израелске окупације – Западна обала Јордана (Цисјорданија) и део појаса Газе. Додуше, увек је истицано да реализација тог захтева не прејудуцира реализацију крајњег и дугорочног циља ПЛО – повратак палестинских Арапа у домовину (Израел) и формирање (на том простору) своје државе.³⁷ Будући да тај крајњи циљ Палестинаца није био реалан у моменту тоталне војне супериорности Израела и да је у потпуности негирао суверенитет и опстанак Израела, он до самита у

36 „Politička deklaracija; Rezolucija o situaciji na Srednjem istoku i palestinskom problem“, *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961–1974*, 194, 221–222; АЈ, КПП, I–4–a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПП, I–4–a/15, Рад Политичког комитета; ДАМСПРС, 1972, Р. Ф-172, 438 758, Информација о Алжирској конференцији.

37 *Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu*, 1974, 61, 131–133.

Алжиру није уопште био тема озбиљније елаборације несврстаних.³⁸ Сасвим супротно, несврстане земље су полазиле од става да се мора признати право Израелцима на суверену државу ако се жели постићи некакво општеприхватљиво решење за излазак из блискоисточне кризе. Стварање палестинске државе на делу или целом простору Израела у актуелном моменту поклапало се радикалним ставовима најекстремнијих арапских кругова, а косило се са свим дотадашњим мировним иницијативама Уједињених нација и несврстаних земаља. Тако нешто водило је само даљем заоштравању и иначе експлозивне ситуације на Блиском истоку.³⁹

Заоштравање става према Израелу дошло је до изражаја и у посебној резолуцији о Блиском истоку. Наиме, у тој резолуцији је као „конструктиван корак“ оцењен поступак појединих држава које су прекинуле дипломатске односе са владом у Тел Авиву и позване су све несврстане земље да следе такву политику и „бојкотују Израел на дипломатском, економском, војном и културном пољу, као и у области поморског и ваздушног саобраћаја“. Од свих земаља се захтевала и строга примена Женевске конвенције о заштити цивилног

38 Прилаз несврстаних блискоисточној кризи био је до тада резултат уважавања тренутног стања и односа снага на том простору. Неповољна ситуација са којом су се суочавале арапске земље представљала је последицу збивања која су се одиграла још четврт века раније, током првих послератних година (1947–1949). Наиме, она је, заправо, узрокована одбијањем арапских земаља да уваже одлуку Генералне скупштине УН-а, од 29. новембра 1947. да се на простору Палестине створе две државе (арапска и јеврејска) повезане економском унијом. Арапи тада нису били спремни да признају Јеврејима право на сопствену државу. Када су је Јевреји ипак прогласили, маја 1948, долази до првог арапско-израелског рата. У њему ратна срећа није баш била наклоњена Арапима. Наиме, сукоб надмоћних удружених војних снага арапских земаља – Египта, Либана, Јордана и Сирије, са импровизованим јеврејским оружаним формацијама завршио се тоталним дебаклом ових првих. После тога уследила су још два арапско-израелска рата (1956. и 1967) са истим исходом. Самим тим, у постојећој ситуацији, идеал несврстаних је био да макар привремено обезбеде услове за стварање некакве „окрњене“ палестинске државе на простору који је после 1967. контролисао Израел и који је био ван граница Израела успостављених после рата 1948/49, а које и нису више довођене у питање од стране било ког значајнијег утицајног међународног фактора после катастрофалног арапског пораза у рату 1967. То што је остало од Палестине после рата 1948. (што Израелци тада нису освојили) било је подручје Цисјорданије и појас Газе, који су Израелци од 1967. држали под својом контролом. Dragan Bogetić, Aleksandar Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 11–19.

39 Leo Mates, *Počelo je u Beogradu, Dvadeset godina nesvrstanosti*, (Zagreb: Globus 1982).

становништва и безусловна спремност да „ускрате Израелцима емигрирање на окупиране територије”.⁴⁰

Поједине несврстане земље, међу којима је била и Југославија, на крају су гласале за Политичку декларацију и Резолуцију о Блиском истоку, али су током дебате у Политичком комитету изнеле и одређене резерве с тим у вези. Тито је сматрао да је „резолуција максималистичка“ и да су у њој заузети „оштри ставови“. Стога је, током дебате у Политичком комитету, стално указивао на то „да не треба игнорисати Уједињене нације“ и да Југославија „и даље подржава усвојене резолуције Савета безбедности и Генералне скупштине УН“. Југословенски председник је по повратку из Алжира изнео своје уверење да је Египат „нашао заједнички језик са радикалним Арапима, који су дали приоритет Палестинском питању“. Сматрао је да та радикализација политике несврстаних према кризи на Блиском истоку представља „одраз повећеног огорчења многих несврстаних земаља ставом САД“.⁴¹

Међутим, већ наредног месеца (октобра 1973), после успешне акције удружених египатских и сиријских оружаних снага против Израела, показало се да су у Каиру и Дамаску у време алжирског самита већ увелико биле завршене припреме за акцију, чији ће коначан ефекат знатно премашити домашај свих одлука и резолуција несврстаних земаља. Супротно доктрини несврстаности – рат се показао као једино делотворно средство против неумољивости Израела да се повуче са окупираних арапских територија.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије: 837, Кабинет Председника Републике (КПР); 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ); 803, Председништво СФРЈ.
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС): Политичка архива (ПА), Југославија, 1971–1973; Стр. пов, 1971–1973.

40 „Rezoluciji o situaciji na Srednjem istoku i palestinskom problem“, *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961–1974*, 221–222; АЈ, КПР, I–4–a/15, Рад Конференције и генерална дебата; АЈ, КПР, I–4–a/15, Рад Политичког комитета; ДАМСПРС, 1972, Р, Ф-172, 438 758, Информација о Алжирској конференцији.

41 АЈ, КПР, I–4–a/15, Извештај делегације СФРЈ о резултатима Конференције.

Литература

- Badurina, Borislav. *Alžirska konferencija*. Beograd: Rad, 1975.
- Bilandžić, Vladimir, Dittmar Dahlmann, Milan Kosanović. *From Helsinki to Belgrade*, Bonn: University Press, 2012.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015.
- Bogetić, Olivera, Bogetić Dragan. *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*. Beograd: Export-press, 1981.
- Bogetić, Dragan. „Jugoslovensko-američke nesuglasice oko koncepta novog međunarodnog ekonomskog poretka“. *Istorija XX veka* 1, 2014, 165–180.
- Bogetić, Dragan. „Nesvrstanost i novi međunarodni ekonomski poredak“. *Marksistička misao* 1, 1979, 159–176.
- Čehulić Vukadinović, Lidija. *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, 2010.
- Mates, Leo. *Počelo je u Beogradu, Dvadeset godina nesvrstanosti*. Zagreb: Globus, 1982.
- Moćnik, Josip. *United States-Yugoslav relations, 1961–80: The Twilight of Tito's era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*. Ohio: Bowling Green, 2008.
- Nikoliš, Dušan. *SAD. Strategija dominacije*. Beograd: Radnička štampa, 1985.
- Petković, Ranko. *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet: spoljna politika Jugoslavije 1945–1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961–1974*. Beograd, Međunarodna politika, 1974.
- *Spoljnopolitička dokumentacija 1973*, br. 4. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1973.
- Tadić, Bojana. *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1976.
- Vukadinović, Radovan. *Evropska sigurnost i suradnja*. Zagreb, Globus, 1976.

Summary

Dragan Bogetić

Characteristics and Dilemmas of the Summit of Non-Aligned Countries in Algeria in 1973

Abstract: This paper analyses the specific elements of the Conference of the Heads of State or Government of the Non-Aligned Movement in Algeria, which made it unique and different in relation to all the summit conferences held until then. At this conference, the process of creating institutional mechanisms for the co-operation among the non-aligned countries was finally completed and the dilemma over the criteria for admission to the Non-Aligned Movement was resolved. The decision to launch an initiative in the UN to establish a new international economic order and the support of the participants of the Conference to the oil exporting countries to use this energy as a weapon in confrontation with industrially developed Western countries - was a lead up to a dangerous escalation of the North-South confrontation and a serious escalation of an energy, and then general monetary and economic crisis.

Key words: non-alignment, institutionalization, Tito, Boumédiène, Algeria, blocs, oil, economic cooperation, radicalism, Co-ordination Bureau, Permanent Secretariat, North-South

The Fourth Conference of the Heads of State or Government of Non-Aligned Countries, held in Algeria in September 1973, was in many ways different from all other summit conferences held until then. Namely, no previous conference of non-aligned countries was so long and extensively prepared (there were three preparatory meetings). Beside that, it was the most massive meeting at the top of a movement or international organization recorded in the post-war history of international relations. Unlike the previous non-aligned conferences, where long deliberations were held regarding the purposefulness and concrete modalities of the institutionalization of non-aligned countries, in Algeria, for the first time in the history of non-alignment, a permanent body of the Non-Aligned Movement was formed – the Coordinating Bureau. Another distinction of the Algerian conference was its general preoccupation with the problems of economic development of non-aligned countries and development of a special action programme whose aim was to radicalize measures for the

fundamental transformation of the existing system of international economic relations.

These characteristics of the Summit in Algeria, which in a way, made it unique and unlike all previous non-aligned summit conferences, have actualized numerous dilemmas within the Non-Aligned Movement and opened numerous issues that provoked a rather sharp polarization of attitudes and serious disagreements among non-aligned countries.

An extremely insensitive debate was raised over the general strategy of non-aligned countries toward the blocs. It resulted in a sharp confrontation between the protagonists of the two conflicting concepts: the theory of “two imperialisms” (American and Soviet) and the views of the “natural alliance” of non-aligned and socialist countries.

This dilemma, again, was closely linked to the burning controversy in Algeria about the purposefulness of non-alignment policy and its role in the general relaxation of international tensions (*bipolar détente*) and direct negotiations and agreements among the world’s leading powers (US, USSR and China). There was a question: how convenient was the creation of a kind of “third block” (by forming the institutional mechanisms of the non-aligned countries) at the moment when the bloc division of the world was losing its earlier significance.

Therefore, under the new conditions in which the Non-Alignment Movement operated, a dilemma arose, whether it was still necessary to strictly adhere to the original, previously adopted non-alignment criteria, or they should be redefined and oriented towards a more elastic option, which would enable the progressive expansion of the Movement and therefore its greater political intrusion and influence in the sphere of international relations. The question was whether to focus on the quality or quantity; whether it was the size or the “revolutionary content” of the movement that was more important.

Searching for its place in the modern international division of labour and international economic trends, and choosing between confrontation and cooperation with the Western powers, the non-aligned countries in Algeria, however, opted for the latter and adopted a view that only a joint action of all members of the international community can solve major global issues. However, it later turned out that a newly set priority of the non-aligned – a radical transformation of the current international economic order – was in direct conflict with the attitude towards the developed countries.

УДК 94:338.439.4(4)"1914/1918"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.cek.37-54>

Оригинални научни рад

Примљен: 1. 2. 2017.

Прихваћен: 22. 12. 2017.

Тадеуш ЧЕКАЛСКИ

Институт за историју

Јагијелоњски универзитет, Краков, Пољска

tadeusz.czekalski@uj.edu.pl

Први светски рат и промене европске кулинарске културе

Апстракт: Аутор разматра промене у култури исхране Европљана за време Првог светског рата које су се појавиле као резултат политике исхране коју су увеле сукобљене земље. Неке од дуготрајних последица политике примењиване између 1914. и 1918. године биле су: рационализација кућне исхране, распрострањеност конзерви и полупроизвода, као и раст улоге државе у регулацији система снабдевања храном у условима несташице прехранбених производа.

Кључне речи: Први светски рат, култура исхране, прехранбена политика, друштвени протести, расподела хране, колективна исхрана

Многи историчари сматрају период Првог светског рата за симболичан крај 19. века како у политичком тако и друштвеном смислу. Утицај Великог рата на свакодневни живот, посебно на промене начина исхране становника Европе, још увек остаје недовољно проуен. Канадски историчар Џефри Пилчер (Jeffrey Pilcher) сматра искуство Првог светског рата кључним за концептуализацију појма прехранбене политике (food policy), која подразумева интервенцију државе без преседана у систем пољопривреде, обухватајућу, између осталог, и контролу над тржиштем хране.¹

---

1 Jeffrey M. Pilcher, *Food in World History*, (New York: Routledge, 2006), 93.

По убеђењу вођа европских држава које су 1914. отпочеле ратне операције, сукоб је требало да траје кратко и ништа није слутило да ће довести до тако значајних преображаја у привреди и друштвеном животу. Рат, који је уместо неколико недеља трајао више од четири године, постао је тежак логистички испит за државе формиране у околностима 19. века. Иако су Немачка и Велика Британија, у оквиру ратних припрема, разматрале складиштење већих резерви хране, ипак су такве одлуке донеле сувише касно или су оне спроведене у недовољним размерама, због чега није било могуће решити проблем снабдевања у време рата. У току ратних дејстава изненада се смањила производња хране, у неким случајевима чак и 30–40 посто. Ово је била последица недостатка радне снаге, одустајања од производње вештачких ђубрива, недовољне количине коња као основне вучне снаге у ондашњој пољопривреди.² Вреди такође имати на уму да су ратна збивања почела крајем јула, пре периода жетве. То је онемогућило сакупљање највећег дела жита, које је остало на њивама и није стигло у војне магацине.

Неопходност решавања питања дефицита хране принудила је сукобљене државе да користе механизме одозго за ограничавање њене потражње. У Великој Британији већ на почетку рата уведена је забрана храњења животиња луталица. Ограничен је и број obroка који су се могли служити у баровима и ресторанима.³ У Русији су након избијања сукоба власти забраниле извоз хране, а успостављен је и унутрашњи ембарго, тј. забрана преношења хране из губернија директно угрожених ратним збивањима у друге делове земље. Комесари, који су деловали по налогу министарства, имали су задатак да купују храну непосредно код произвођача да би на тај начин трговцима онемогућили контролу над тржиштем прехранбених производа.⁴

У балканским земљама, нагли пад производње хране током рата био је углавном изазван масовном мобилизацијом сеоског становништва, због чега је велики део пољопривредног земљишта

2 Thierry Bonzoni, Belinda Davis, „Feeding the cities“, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914–1919*, eds Jay Winter, Jean-Louis Robert, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 309–310.

3 Ian F. W. Beckett, *Home Front 1914–1918. How Britain Survived the Great War*, (London: The National Archives, 2006), 112–114.

4 Одлука руских власти је допринела шпекулантској делатности и већ 1915. је дошло до двоструког раста цена основних прехранбених производа. Peter Gatrell, *Russia's First World War. A Social and Economic History*, (London: Routledge, 2005), 161.

остао необрађен.⁵ Бугарске власти, које су се сећале искустава из два балканска рата, већ у марту 1915. тј. пола године пре него што је та држава ушла у рат, увеле су одређене механизме контроле тржишта хране.⁶ Влада је добила пуномоћје да забрани извоз жита, брашна и крмива, а надгледање дистрибуције и цена хране је поверено тзв. Одбору за планирање, састављеном од службеника министарства и економиста.⁷

Најчешће коришћена и најуниверзалнија метода регулације потражње постало је контролисано дозирање прехранбених производа. У јануару 1915. године у Немачкој је уведен систем расподеле животних намирница – први производ подређен деловању тог система био је хлеб, одмах затим и маст, млеко и месо. Од 1916. ова регулација је достигла општи карактер.⁸ У априлу 1915. и власти Аустрије су увеле ограничења исхране, такође почињући од хлеба. Ускоро је систем регулације обухватио и кафу, маст, млеко и шећер. Мађарски систем, почевши од новембра 1915, укључио је млеко, а од јануара 1916. и хлеб.⁹ У Италији 1916. цене прехранбених производа су постале подређене уредничкој контроли, а од септембра 1917. уведено је следовање хране. Од 1916. у Француској је била обавезна контрола цена прехранбених производа, међутим, до расподеле хлеба, шећера и брашна дошло је тек под притиском савезника у јуну 1918.

---

5 Године 1915. ратне успехе српске и црногорске војске пратио је неугодан недостатак хране. Већ је у децембру 1914. гладовао велики број Црногораца. Неподношљиву несташицу хране и крме, на коју је указивао одред српске војске на пролеће 1915, недовољно су ублажавале набавке хране из западне Европе преко луке Солун и из Русије преко Прахова. Dragan Živojinović, „Serbia and Montenegro: The Home Front 1914–1918“, *East Central European Society in World War I*, eds Bela Király, Nandor Dreisziger, (New York: Boulder Colo, 1985), 241.

6 Основу деловања тог типа је чинио закон о друштвеном планирању, који је усвојило Национално веће у марту 1915. Ljuben Berov, „The Bulgarian Economy During World War I“, *East Central European Society in World War I*, ed. Bela Kiraly, (New York: Columbia University Press, 1985), 172.

7 У току ратних збивања, бугарски систем снабдевања храном показао се дисфункционалним. Одбору су ефикасно надгледање тржишта хране ограничавале комисије које су спроводиле реквизицију прехранбених производа за потребе војске. Дефицит хране у градовима натерало је бугарску власт да у лето 1916. уведе централизацију у систем производње и расподеле хране, као и обавезу гајења прехранбених биљака. Berov, „The Bulgarian Economy“, 173–174.

8 Keith Allen, „Sharing Scarcity: Bread Rationing and the First World War in Berlin 1914–1923“, *Journal of Social History*, vol. 32 (Winter 1998), 372.

9 Peter Pastor, „The Home Front in Hungary“, *East Central European Society in World War I*, ed. Bela Kiraly, (New York: Columbia University Press, 1985), 139.

године.¹⁰ До августа 1916. руска власт је одуговлачила са увођењем система дозирања прехранбених производа. Одлагање те одлуке је проистицало из убеђења о њеном негативном утицају на друштвени морал. Страх од друштвених последица дозирања већ је 1916. ограничавао опсег његовог примењивања само на два дефицитна производа – шећер и месо. Тек након Фебруарске револуције 1917. Привремена влада донела је одлуку о расподели хлеба.¹¹ Расподела хране је била сматрана за нарушавање економске слободе, због чега су се против такве регулације бориле власти Велике Британије, али су се у фебруару 1918. ипак појавили бонови за месо, а у јулу систем следовања хране обухватио је све дефицитиране прехранбене артикле.¹²

Један од ефеката такве прехранбене политике је било систематско погоршавање квалитета производа и њихово замењивање сурогатима. Међу њима су се нашли немачки ратни хлеб (*Kriegsbrot*) печен од мешавине ражаног и пшеничног брашна са додатком 20% скроба,¹³ сурогат јаја произведен од кукурузног брашна и бујон у коцкама од зачињеног пресолца. Место путера је заузела мешавина сачињена од киселог млека, заслађивача и емулгатора. Општа пракса је било и додавање у брашно сена у праху. У најдраматичнијем периоду зиме 1916/17. из немачких радњи је ишчезао путер и кромпир, а њихово место су заузеле мармелада и репа.¹⁴ Немачка прехранбена хемија, која се интензивно развијала пре 1914. године, у току рата довела је на тржиште богат репертоар заменских производа са укусом „приближним оригиналу“. На списку прехранбених сурогата на-

10 Bonzoni, Davis, „Feeding the cities“, 332.

11 Peter Gattrell, Mark Harrison, „The Russian and Soviet economies in two world wars: a comparative view“, *Economic History Review*, t. XLVI: 1993, No. 3, 444.

12 Beckett, *Home Front 1914–1918*, 120–122.

13 Belinda J. Davis, *Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin*, (Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2000), 28. - Британски еквивалент овог хлеба (*Kriegsbrot*) уведен је у производњу у марту 1917. године. *Government Bread* (владино хлеб) садржао је брашно од кромпира са додатком мале количине пшеничног брашна. Beckett, *Home Front 1914–1918*, 116.

14 Елизабет Тобин анализира случај Диселдорфа као једног од немачких индустријских градова који је за време рата преживљавао прехранбену оскудицу. Крајем 1916. житељи града су били погођени несташицом кромпира, затим великом оскудицом сирева, сувог воћа, чак и пасуља. Једини општедоступни производи су биле неке врсте поврћа (углавном репе), као и ратна кафа (*Kriegskaffee*), у којој није било нимало праве кафе. Elizabeth Tobin, „War and the Working Class: The Case of Düsseldorf 1914–1918“, *Central European History*, vol. 18 (Sep–Dec 1985), no 3–4, 281.

лазило се једанаест хиљада различитих намирница, између осталог и 837 врста кобасица без меса и 511 врста кафе. Растући проблем недостатка хране је довео до ситуације да је на пролеће 1917. прехранбено тржиште Берлина преплављива нова генерација сурогата, у великој количини произведених илегално, ван државне контроле, који су представљали озбиљну опасност по здравље конзумента.¹⁵ Кнегиња Евелин Блихер (Evelyn Blücher), која је у то време боравила у Берлину, писала је о „болести ерзаца“, скрећући пажњу на чињеницу да су се због сталног конзумирања хемијских средстава садржаних у храни сви осећали болесни и отровани.¹⁶ У ратном јеловнику Енглеза опште употребљаван ерзац (замена) био је сахарин. Проналазак Константина Фалберга (Constantin Fahlberg) вишеструко слађи од шећера, пакован у мале розе врећице, показао се спасом за становнике Острва зависне од слаткиша.¹⁷

Озбиљан друштвени проблем изазивала је појава масовне производње прехранбених сурогата у царској Русији. Растући дефицит производа био је праћен неефикасношћу система санитарне контроле, што је код произвођача хране отварало широко поље за злоупотребу. Чајна кобасица, један од најпопуларнијих сухомеснатих производа, у својој ратној варијанти је садржала и 15–30% скроба, што је утицало на њен укус и конзистенцију.¹⁸ Знатно озбиљније последице је изазивало прављење лажних алкохолних пића. Од 1915. постало је уобичајено замењивање дефицитиране вотке денатурисаним и метил алкохолом. Већ у почетним месецима рата, у највећој болници Петрограда било је забележено више од хиљаду тровања изазваних конзумацијом токсичних пића. Године 1916. у борбу против ових замена за алкохол укључили су се лекари покушавајући да организују све ефикасније инспекције места продаје хране.¹⁹

У државама западне Европе рат је постао одличан изговор да се уведу правна средства за ограничавање продаје и конзумирања алкохола. Најпознатији пример „државне прохибиције“ је представљао амерички закон о прохибицији од 16. јануара 1920. го-

15 Davis, *Food, Politics and Everyday Life*, 204–207.

16 Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*, (London: Bloomsbury, 2014), 265.

17 Peter Macinnis, *Bittersweet. The Story of Sugar*, (Sydney: Allen & Unwin, 2002), 169.

18 Е. Д. Твердюкова, „Колбаса – дело доверия”: фальсификация пищевых продуктов в России в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.)”, *Новейшая история России* 2015/1, 75.

19 *Исто*, 77.

дине. Претходио му је низ правних аката који су ограничавали могућност куповине алкохолних пића у одређеним америчким државама.²⁰ Спровођење прохибиције отпочеле су већ 1915. француске власти ограничујући број концесија за точење алкохола. Две године касније уведене су промене у Кодекс рада и Кривични законик. Закон од 6. марта 1917. забрањивао је конзумирање алкохола у фабрикама (изузев пива, вина и јабуковаче). У октобру 1917. знатно су појачане казне за пијанство на јавним местима. Према проценама за период између 1916. и 1918, потрошња вина код Парижана пала је на 50%. Још већи је био пад потрошње жестоких алкохолних пића у главном граду Француске – од 14 милиона литара (1913) на три милиона литара (1918).²¹

Приоритет немачке прохибиционе политике била је елиминација алкохола са радних места. Покушаји убеђивања радника да чајем, млеком или водом замене до тада редовно конзумирано пиво и шнапс били су предузимани већ у 80-им годинама XIX века. За време Првог светског рата кључну улогу је играо економски притисак. Уместо пива, које је систематски поскупљивало у току рата, све чешће су се појављивала визуелно атрактивна хладна пића, чије су цене пале до те мере у односу на 1914. да су чак и радници са ниским платама могли да их приуште.²²

У Немачкој, политика владе према тржишту хране концентрисала се углавном око манипулисања тржишним ценама, да би жито постало за конзументе атрактивнији производ него месо.²³

20 Stephen Mennell, „Prohibition: A Sociological View“, *Journal of American Studies*, vol. 3, No. 2 (Dec. 1969), 161–162.

21 У болницама у Паризу и Лондону у току рата знатно се сманио број пацијената оболелих од претераног трошења алкохола. Catherine Rollet, „The 'other war' I: protecting public health“, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914–1919*, eds Jay Winter, Jean-Louis Robert, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 449.

22 James Roberts, „Drink and Industrial Work Discipline in 19th Century Germany“, *Journal of Social History*, vol. 15, No. 1 (Autumn, 1981), 29. - У Великој Британији је запажен изразит пад конзумације пива, који је био изазван растом цене, као и смањењем продаје тешког пива у корист лаког. Stephen G. Jones, „Labour, Society and the Drink Question in Britain 1918–1939“, *The Historical Journal*, vol. 30, No 1, (Mar. 1987), 106.

23 Почетком 20. века у Немачкој забележен је изразит пораст потрошње меса, пре свега свињетине. Просечна потрошња је 1913. износила преко 52 килограма по особи годишње и била је четвороструко већа него половином 19. века. Свеопшти раст потрошње свињског меса довео је до тога да га прозову „храна за народ“. Чак и у сиромашним немачким породицама свињетина је служена неколико пута недељно. Davis, *Food, Politics and Everyday Life*, 69.

Проучавања калоријске вредности оброка, вршена током рата, нису показивала неке знатне разлике у поређењу са режимом исхране Немаца пре 1914. године, али ратни јеловник постао је знатно сиромашнији у количини беланчевина и масти у односу онај пре рата.²⁴ Посебна заштита је била пружана радницима тешке индустрије и деци. Независно од неухрањености, глад у Немачкој је била релативно ретка појава. Важну улогу у допуњавању домаћег јеловника играло је црно тржиште, где су се имућнији људи могли снабдевати основним животним намирницама.

Контрола промета хране је представљала изузетно битно питање за немачку администрацију. Активности те врсте је од маја 1916. координисала Управа за исхрану (*Kriegsernährungsamt*), која је била непосредно подређена Министарству рата. Једино су 1916. власти Берлина објавиле правне акте намењене регулацији тог проблема. Без обзира на недостатак ђубрива и крме, британска пољопривреда до 1916. није забележила озбиљније смањење производње. Министарство исхране Велике Британије, чији је управник од децембра 1916. био лорд Девонпорт (Hudson Kearley, lord Devonport), исте године је преузело низ активности са циљем контролисања конзумације, као нпр. промовисање приградских башти које су проширивале простор намењен за узгој биљака, као и кокоши, коза и кунића. Током рата калорична вредност просечног оброка Британаца није се знатно променила, иако су у недостатку меса и путера све чешће коришћени маргарин и производи од брашна. Кувари објављивани 1915. и 1916. године садржавали су велики број рецепата за различита јела од сочива, грашка и пасуља, која је требало у потпуности да замене месо, или чак да „изазову тонизујући утицај на желудац и пруже топлину у крви конзумента“.²⁵ Едукацију у складу са принципима нове „ратне политике исхране“ водиле су, по налогу британске владе, жене које су организовале радионице, у чијим оквирима је била промовисана припрема хранљивих оброка прављених од коњског меса и махунарки доступних на тржишту, али сумњивих у погледу укуса.²⁶ Ограничење конзумирања оних производа које је Велика Британија морала увозити сматрано је изразом патриотског односа према држави. У условима растуће опасности од напада немачких подморни-

24 Bonzoni, Davis, „Feeding the cities“, 317.

25 Beckett, *Home Front 1914–1918*, 119.

26 Allan G. Simmonds, *Britain and World War One*, (New York: Taylor & Francis, 2013), 204.

ца на бродове који су транспортовали храну, парола *Save the Wheat and help the Fleet* (Штеди жито и помози флоти) добијала је посебан значај и снагу. Основа ратне исхране Француза постала је векна хлеба. У већим градовима количина меса у свакодневној исхрани није била већа од 100 грама.²⁷

Уочи ратних збивања очигледни приоритет у политици исхране постало је снабдевање прехранбеним производима војника на фронту. Ипак, поједнако важно у рату који је дуго трајао постало је и снабдевање радника индустријских предузећа, углавном оних који су радили за потребе фронта. У ратним условима посебну улогу су играла истраживања британских научника посвећена односима између ефикасности људи запослених у индустрији и квалитета њихове исхране. Основани при појединим ресорима, комитети кантина (*Canteen Committee*) нису само вршили контролу над обезбеђењем намирница у фабрикама, већ су и запошљавали научнике, специјалисте у области физиологије, који су припремали ескпертизе о рационалном начину исхране радника индустрије оружја. Пре 1914. у целој Великој Британији функционисало је око сто радничких мензи, а већ између 1915. и 1918. основано их је 840 и у њима се пре крај рата хранило више од милион радника. Већину кантина су чинили велики објекти грађени из средстава министарства; у ретким случајевима су оне биле адаптирани некадашњи пабови. Ове мензе су нудиле радницима топле оброке и пића (понекад у ограниченој количини и пиво).²⁸ Кантине из ратног периода наставиле су викторијанску традицију добротворних кухиња, али су истовремено постале и пример „модерног паба“, који се разликовао од традиционалног као места конзумирања алкохола.²⁹ Тим др Хораса Вернона (*Horace Vernon*), физиолога из Оксфорда, припремао је посебне детаљне нацрте прехранбених норми, који су објављивани и дељени особама које су организовале и водиле радничке кантине.³⁰ Немачке и руске власти су касно приметиле значај тог проблема. У складу са

27 Neil Heyman, *Daily Life during World War I*, (London: Greenwood Press, 2002), 198.

28 James Nicholls, *The Politics of Alcohol: a history of the drink question in England*, (Oxford: Oxford University Press 2013), 156.

29 Arthur Marwick, *The Deluge*, (New York: Palgrave Macmillan, 1991), 106, 155.

30 Једна од битних препорука Верноновог тима јесте да се уведе у раднички оброк више протеина и витамина, а не само угљени хидрати, који производе енергију. Noel Curtis-Bennett, *The Food of the People: being the History of Industrial Feeding*, (London, 1949), 204–205; James Vernon, *Hunger. A Modern History*, (London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 164–165.

Хиндербуговим програмом, немачка индустрија је требало да дво-струко повећа производњу за време рата. Развој радничких кантина је требало да служи не само повећању индивидуалне ефикасности радника него и спречавању потенцијалних протеста и штрајкова.³¹ Већ 1916, због притиска власти, предузетници су постали оптерећени како обавезом организације и вођења кантина за раднике тако и доставом хране, да би могли непрекидно радити.

Приступачност и цена хране одлучујуће су утицале на друштвено расположење, па су тако ратни сценарио исписивали и протести становника изазвани оскудицом животних намирница или наглим растом њихових цена. Контрола прехранбеног тржишта није успела да спречи брзи раст цена основних артикла, као ни недостатак транспортних средстава предатих на коришћење војницима који су се у то време борили на фронту. Посебно осетљиви у том погледу били су градови – у њих су се у великом броју досељавале избеглице или мигранти, што је повећавало потражњу хране и на природан начин доводило до раста њене цене. Протести су постали елемент ратне свакодневнице. Таласи протеста су захватили Берлин и Беч 1915. и 1916. године. Од априла до јула 1917. у већим немачким градовима избијали су немири изазвани недостатком хране. Најснажнији протести одржани су у јануару и фебруару следеће године.³² Последице тешке зиме у области прехране прво су довеле до протеста житеља Берлина, а ограничење порције брашна изазвало је масовне штрајкове у Аустрији. Немири везани за кризу у исхрани нису заобишли ни градове у Француској и Италији. У мају и јуну 1917. број штрајкача у Француској прешао је сто хиљада. Ситуација у снабдевању Француске је бивала све тежа, али су је знатно олакшале испоруке америчког жита, достављаног британским бродовима. У априлу 1917, како наводи британски *The Observer*, на станици Wrexham стотине очајних Енглеза, углавном жена, упало је у теретни вагон воза који је транспортовао кромпир. У насталој гужви много жена је пало у несвест и тек су бројне полицијске снаге успеле да успоставе ред.³³ Трагично су се завршили сукоби демонстраната и

31 Alice Weinreb, *Modern Hungers: Food and Power in Twentieth-Century Germany*, (Oxford: Oxford University Press 2017), 125.

32 Vijoleta Herman Kaurić, "The First World War in Croatia – more or less known facts", *Review of Croatian History* 2014/1, 13.

33 Beckett, *Home Front 1914–1918*, 116–117; Lynne Taylor, "Food Riots Revisited", *Journal of Social History*, vol. 30, no 2 (Winter 1996), 484.

полиције у Торину у августу 1917. године, када је било повређено педесет особа.³⁴

Од 1915. године друштвени протести изазвани слабом доступношћу прехранбених производа и порастом њихове цене постали су свакодневна појава у царској Русији.³⁵ Ови протести су познати под називом *буне бабушки*, а њихова мета су били у првом реду трговци. У јулу 1915. сцена такве побуне постао је Тагански маркет у Москви. Жене су нападе трговце који су решили да повећају цене кромпира. У руској провинцији нападе на купце су најчешће вршиле тзв. *солдатке* (супруге војника који су се борили на фронту), а они су се десили у околини Перма, Самаре и Њижњег Новгорода.³⁶ Ове друштвене немире требало је да спречи увођење дозирања хране, али крајем 1916. несташице прехранбених производа нису дозвољавале расподелу пуних следовања на основу бонова. Криза је захватила пре свега велике градове; у малим градовима њене последице су биле ублажаване захваљујући кућним баштама.³⁷ Руси нису више за прехранбену кризу оптуживали трговце, већ државне и локалне власти. Недовољне количине хране све више су постајале политичко питање, што је стварало темељ за друштвену револуцију 1917. године.

Од 1916. екстремна несташица хране се појавила у Бугарској. Количина дневног следовања за становништво великих градова је у то време пала испод двеста грама хлеба. Још је већи проблем представљала куповина меса и млечних производа. Смањење следовања хране и угроженост глађу изазвали су побуну жена у бугарском Асеновграду (у фебруару 1918. године). Демонстранткиње су нападе локалну управу за друштвено-економска питања, тражећи повећање следовања хране и повратак мужева и синова са фронта.³⁸

Једно од кључних питања уочи прехранбене кризе у Европи постао је увоз производа из ваневропских земаља. И поред тога што су немачке подморнице угрожавале транспорт хране, њен увоз у Европу (углавном из Америке) систематски је растао од 1916. године.

34 Charles L. Bertrand, "War and Subversion in Italy: 1917–1918", *Historical Reflections*, Vol. 3, No. 2 (Winter 1976), 111–112.

35 С. В. Тютюкин, „Россия: от Великой войны – к Великой революции“, *Война и общество в XX веке*, vol. 1, ур. О. А. Ржешевский, (Москва: Наука, 2008), 140.

36 Barbara Engel, "Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I", *The Journal of Modern History*, vol. 69, No 4 (Dec 1997), 703.

37 Gattrell, Harrison, "The Russian and Soviet economies in two world wars", 445.

38 Berov, "The Bulgarian Economy", 174.

Тежње, које из данашње перспективе могу да се назову глобализацијом прехранбеног тржишта, појавиле су се у Европи на почетку 20. века у време када су почели транспорти смрзнуте говедине из Аргентине у Европу.³⁹ Међутим, трговина храном, углавном прерађеном храном и полупроизводима, није имала већу улогу у међуконтиненталним релацијама. Пресудним се у том погледу показао контингент америчке армије који је донео конзервисану храну и полупроизоде. Иако су конзерве биле познате у Европи већ од почетка 19. века, никада раније европске армије нису их употребљавале у тако великој мери и уз тако богат асортиман производа. Мрежа пољских кухиња, чак и пекара, омогућавала је снабдевање америчких јединица топлим оброцима. Месне и рибље конзерве, као и конзерве са соковима и поврћем уносиле су у војнички јеловник разноликост. На квалитет obroка који су били достављани војним јединицама на фронту такође је утицала чињеница да је америчка армија располагала бројном групом куvara спремних да обављају свој посао у војним школама. Исак Маркосон (Isaac Marcossou) пише да већина куvara који су служили британску војску није била стручна да обавља своје професионалне задатке. Због тога је било неопходно да се организују једномесечни стручни курсеви намењени куварима и да се припреме стручни уџбеници за њих. Тек су те иницијативе омогућиле решавање проблема неукусних и полусирових obroка за војнике.⁴⁰ Лик француског ратног куvara званог *cuisot* на посебан начин је прославио познати париски угоститељ Проспер Монтање (Prosper Montagné) објављујући 1918. године књигу *Manuel du Bon Cuisot et de la Bonne Ménagère*. Овај кувар „новог типа“ је направио од искустава ратне кухиње доказ француске сналажљивости и пример модерне, економичне кухиње, која је дозвољавала да се задрже ексклузивни сурогати у условима ратних несташица.⁴¹

Неопходност снабдевања масовних армија храном лаком за транспорт, из очигледних разлога је увела у употребу конзерве и месне производе. У државама директно ангажованим у рату производња месних конзерви показала се као једно од најрентабилнијих

---

39 Значај аргентинског замрзнутог меса у исхрани Европљана знатно је порастао у току Првог светског рата – више од половине меса увозеног у Европу потицало је управо из Аргентине. Philip Dehne, “How important was Latin America to the First World War?”, *Iberoamericana* 14: 2014 (March), 161.

40 Isaac F. Marcossou, *The Business of War*, (New York, 1918), 200–203.

41 Prosper Montagné, *Manuel du bon cuisot et de la bonne menagère*, (Paris: Chapelot, 1918).

ратних предузећа. Након рата остао је огроман број неискоришћених конзерви и месних прерађевина које су стигле на слободно тржиште.⁴²

Ограничење конзумирања, како у погледу количине тако и квалитета хране – типично за ратно време – донело је појаву компензације, видљиву не само у брзо растућим показатељима потрошње животињских беланчевина и угљених хидрата већ и кроз нове производе чија конзумација није утољавала глад али је омогућавала уживање у једноставним задовољствима. На америчком тржишту, а ускоро и у западној Европи, слатке грицкалице су постале један од најпопуларнијих производа купованих у 20. веку.⁴³ Европске земље, које су у току ратних дејстава посебно осетиле глад и неухрањеност, у двадесетим годинама су отпочеле реализацију програма исхране намењених целом друштву. У Бугарској је тада објављен низ радова из области дијететике и здраве исхране. Наредбе француских лекара требало је да реше проблем авитаминозе и да помогну уношење разноликих лако сварљивих али и заситних јела из француске или италијанске кухиње у бугарски јеловник.⁴⁴

Практичне за употребу, ратне конзерве су постале основа свакодневне исхране у енглеским селима, посебно у периоду интензивних ратарских радова. Године 1927. на последице ратних навика жалио се сер Вилијам Бич Томас (William Beach Thomas) пишући о „манији конзерви“ која је овладала енглеским селом. Према Томасу две трећине сеоског становништва употребљавало је у свакодневној исхрани месне конзерве, чак и млеко у лименкама. Био је убеђен да је утицај такве хране био погубан за здравље пољопривредника, који су на тај начин заборављали укус природне хране.⁴⁵

Сузан Фрејдберг (Susanne Freidberg) истраживала је генезу појаве коју је назвала „револуцијом конзерви“ за време Првог светског рата.⁴⁶ На почетку људи су замрзнуто месо посматрали сумњи-

42 Kenneth F. Kiple, *A Movable Feast. Ten Millennia of Food Globalization*, (New York: Cambridge University Press, 2007), 251.

43 Linda Civitello, *Cuisine and Culture. A History of Food and People*, (New Jersey: John Wiley & Sons, 2008), 304.

44 Асен Златаров, *Основи за науката захраненето*, (София: 1921), 21; Боров Иван, *Храни и хранене*, (София, 1937), 109–117.

45 Robert Graves, Alan Hodge, *The Long Week-End. A Social History of Great Britain 1918–1939*, (London: Norton & Company, 1994), 176–177.

46 Heyman, *Daily Life*, 197; Susanne Freidberg, *Fresh: A Perishable History*, (Cambridge & New York: Harvard University Press, 2009), 31.

чаво, док су у току рата многи од њих постали његови верни конзументи. Знатно се повећао и број специјалистичких продавница са прехранбеним артиклима тог типа. У Великој Британији пре 1914. године замрзнуто месо куповале су особе са малим приходима, али у току рата то више није било обележје друштвеног статуса.⁴⁷ Најскептичнији према замрзнутој храни, Французи су у току рата признали њену вредност и почели у рекламама да употребљавају оксиморонску формулацију „изузетно свеже замрзнуто месо“.

Систем расподеле хране, као кључне методе смањења оскудице и стављања државе у улогу чувара друштвене поделе недостајућих добара, успешно је деловао у условима рата, због чега је постао узор који се користио у каснијим сукобима, као и у периодима кризе у комунистичким државама. Захваљујући механизмима контроле потрошње, али и пропагирања промена у исхрани, што је било сматрано знаком патриотизма, постигнут је успех у рационализацији политике снабдевања, а истовремено је од садржаја тањира направљен особит елемент односа држава–држављанин. Држава је преузела одговорност за контролу цена хране, што је створило нови простор за социјалне сукобе. Осим типичних немира изазваних глађу, покушај да се одозго диктира јеловник и одрицање од навика и склоности могао је постати повод за протест. Оскудица хране у току Великог рата, која је додирнула све слојеве друштва, довела је до превладавања стрепње од употребе полупроизвода и конзерви у ширим размерама. Осим тога помогла је прихватању принципа савремене дијететике, која је наглашавала вредност витамина и микроелемената.⁴⁸ Познавање начела складиштења хране и коришћење производа са продуженим роком употребе у свакодневном животу житеља градова ишло је на руку конципирању нових страте-

---

47 Сличан скептицизам може се видети и у односу на америчку сланину (бејкон). Тај тип меса, много маснији него његов енглески еквивалент, пре 1914. године био је сматран лошијом заменом за праву сланину и није имао много обожаваца на енглеском тржишту. Америчка сланина је стизала у Ливерпул, а одатле углавном у Ирску и код сиромашних породица у северној Енглеској. За време рата она је постала популарна како у Лондону тако и у јужној Енглеској, што је представљало за становнике Лондона изразит симптом пада прехранбених стандарда. Robert Perrin, *The Beacon Handbook*, (Boston: Houghton Mifflin Co., 1990), 215.

48 David F. Smith, „Nutrition Science and the World Wars“, *Nutrition in Britain: Science, Scientists and Politics in the Twentieth Century*, ed. David F. Smith, (London: Routledge, 2013), 149; Heyman, *Daily Life*, 197.

гија сналажења у наредним економским кризама. Први светски рат се показао и као прави тест из ефикасности трговине храном на црном тржишту.⁴⁹ Без обзира на иницијативе држава за сузбијање шпекулација, нелегални промет хране је постао општа појава, како у балканским земљама тако и у државама које су посебно биле привржене уставном праву, односно у Аустрији и Немачкој.

Механизам државне контроле потрошње хране стварао је искушење да се такав систем задржи и у време мира. Британска искуства су показивала да развијен систем контроле, чија је основа било министарство исхране, ефикасан током рата, у условима слободног тржишта губи на значају. Државна политика исхране је у условима ратне мобилизације утицала на квалитет и количину obroka, стварала је разлике у друштву у погледу приступа храни, али истовремено је пропагирала здраву исхрану, што се подударало са саветима дијететичара. Након завршетка рата, кад је укинута систем расподеле хране, једина ефикасна средства у политици исхране су остале цене и места увоза прехранбених производа.

Државне установе које су уводиле прехранбене регулативе морале су да се суоче са разноликим облицима друштвеног отпора, који је проистицао из привржености становништва одређеним укусима, као и са зависношћу начина исхране од друштвених привилегија. Реалан утицај на структуру конзумирања хране довео је до тога да држава задржи систем контроле и у периоду мира. Британска искуства су показала да је развијен систем управног надзора, чија је основа постало министарство исхране, потврђивао своју исправност у ратним условима, али се у околностима слободног тржишта већ у двадесетим годинама показивао неефикасним и краткотрајним, а механизми контроле су губили на значају.⁵⁰ Државна политика исхране у условима ратне мобилизације утицала је на квалитет и тежину obroka, правила разлике у друштву по доступности хране, али истовремено пропагирала здраву исхрану, у складу са саветима дијететичара. Систем радничких кантина показао се изузетно практичним решењем у ратним условима и – мада се одржао читаву деценију у двадесетим годинама једино у Русији – враћао се и за време Другог светског рата. Након рата и укидања система контролисаних дистрибуције хране, једини ефикасни инструменти у државној политици

49 Davis, *Food, Politics and Everyday Life*, 230.

50 Yuriko Akiyama, *Feeding the Nation, Nutrition and Health in Britain before World War One*, (London: Tauris Academic Studies, 2008), 213-214.

исхране остале су цене и места увоза прехранбених производа. Издавање брошура и приручника у великим тиражима, које су приређивали специјалисти из области физиологије и хигијене исхране, показало се као врло подесно средство деловања на друштво. Познавање правила магационирања хране у градовима и коришћење производа са продуженим роком трајања у свакодневном животу погодно је стварању стратегије преживљавања у периодима наредних економских криза. Несташица хране у току Великог рата, која је погодила све друштвене слојеве, у Европи је допринела да се превазиђе страх од употребе полупроизвода и конзерви у већим размерама, а помогла је и у прихватању правила савремене дијететике која је истицала вредност витамина и микроелемената.

Својеврстан епитаф кухињи 19. века, која је бесповратно одлазила у прошлост, постао је текст *Les plaisirs de la Table*, објављен 1926. године, чији је аутор био Едуар Нињон (Edouard Nignon), један од највећих ауторитета француске кухиње.⁵¹ Нињон је позивао на повратак традиционалној, „немодерној“ кухињи која користи свеже производе, без хемијских средстава и припремљене без сувишне журбе.

Са пољског превела Магдалена Богуславска

Литература

- Allen, Keith. "Sharing Scarcity: Bread Rationing and the First World War in Berlin 1914–1923". *Journal of Social History*, vol. 32 (Winter 1998), 371–393.
- Atkins, Peter J., Derek J. Oddy. "Food and the City". *Food and the City in Europe since 1800*, eds Peter J. Atkins, Peter Lummel, Derek J. Oddy. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2007.
- Beckett, Ian F. W. *Home Front 1914–1918. How Britain Survived the Great War*. London: The National Archives, 2006.
- Berov, Ljuben. "The Bulgarian Economy during World War I". *East Central European Society in World War I*, ed. Bela Kiraly. New York: Columbia University Press, 1985.
- Bertrand, Charles L., "War and Subversion in Italy: 1917–1918". *Historical Reflections*, Vol. 3, No. 2 (Winter 1976), 105–122.

---

51 Edouard Nignon, *Les Plaisirs de la Table*, (Paris, 1926).

- Bonzon, Thierry, Belinda J. Davis. "Feeding the cities". *Capital cities at war: Paris, London, Berlin 1914–1919*, eds Jay Winter, Jean-Louis Robert. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Civitello, Linda. *Cuisine and Culture. A History of Food and People*. New Jersey: John Wiley & Sons, 2008.
- Curtis-Bennett, Noel. *The Food of the People: being The History of Industrial Feeding*. (London: 1949).
- Davis, Belinda J. *Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2000.
- Dehne, Philip. "How important was Latin America to the First World War?" *Iberoamericana* 14: 2014 (March), 151–164.
- Engel, Barbara. "Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I". *The Journal of Modern History*, vol. 69, No 4 (Dec 1997), 696–721.
- *East Central European Society in World War I*, eds Bela Királyi, Nandor Dreisziger. New York: Boulder Colo, 1985.
- Freidberg, Susanne. *Fresh: A Perishable History*. Cambridge & New York: Harvard University Press, 2009.
- Gattrell, Peter. *Russia's First World War. A Social and Economic History*. London: Routledge, 2005.
- Gattrell, Peter, Mark Harrison. "The Russian and Soviet economies in two world wars: a comparative view". *Economic History Review*, t. XLVI: 1993, No. 3, 425–452.
- Graves, Robert, Alan Hodge. *The Long Week-End. A Social History of Great Britain 1918–1939*. London: Norton & Company, 1994.
- Herwig, Holger. *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*. London: Bloomsbury, 2014.
- Heyman, Neil M. *Daily Life during World War I*. (London: Greenwood Press, 2002).
- Jones, Stephen G. "Labour, Society and the Drink Question in Britain 1918–1939". *The Historical Journal*, vol. 30, No 1, (Mar. 1987), 105–122.
- Kaurić Herman, Vijoleta. "The First World War in Croatia – more or less known facts". *Review of Croatian History* 2014/1, 7–21.
- Kiple, Kenneth F. *A Movable Feast. Ten Millennia of Food Globalization*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Macinnis, Peter. *Bittersweet. The Story of Sugar*. Sydney: Allen & Unwin, 2002.
- Marcossou, Isaac F. *The Business of War*. New York: 1918.
- Marwick, Arthur. *The Deluge*. New York: Palgrave Macmillan, 1991.
- Mennell, Stephen. "Prohibition: A Sociological View". *Journal of American Studies*, vol. 3, No. 2 (Dec. 1969), 159–175.
- Milićević, Milić. *Vojnička kuhinja*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2002.
- Montagné, Prosper. *Manuel du bon cuisinier et de la bonne ménagère*. Paris: Chapelot, 1918.

- Nignon, Edouard. *Les Plaisirs de la Table*. Paris, 1926.
- Pastor, Peter. "The Home Front in Hungary". *East Central European Society in World War I*, ed. Bela Kiraly. New York: Columbia University Press, 1985.
- Perrin, Robert. *The Beacon Handbook*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1990.
- Pilcher, Jeffrey. M. *Food in World History*. New York: Routledge, 2006.
- Roberts, James. "Drink and Industrial Work Discipline in 19th Century Germany". *Journal of Social History*, vol. 15, No. 1 (Autumn, 1981), 25–38.
- Simmonds, Allan G. *Britain and World War One*. New York: Taylor & Francis, 2013.
- Smith, David F. "Nutrition Science and the World Wars". *Nutrition in Britain: Science, Scientists and Politics in the Twentieth Century*, ed. David F. Smith. London: Routledge, 2013.
- Taylor, Lynne. "Food Riots Revisited". *Journal of Social History*, vol. 30, no 2 (Winter 1996), 483–496.
- Tobin, Elizabeth. "War and the Working Class: The Case of Düsseldorf 1914–1918". *Central European History*, vol. 18 (Sep–Dec 1985), nr. 3–4, 257–298.
- Боров, Иван. *Храни и хранене*. София: 1937.
- Твердюкова, Е. Д. „Колбаса – дело доверия’: фальсификация пищевых продуктов в России в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.)“. *Новейшая история России* 2015/1, 71–83.
- Тютюкин, С. В. „Россия: от Великой войны – к Великой революции“. *Война и общество в XX веке*, vol. 1, ур. О. А. Ржешевский. Москва: Наука, 2008.
- Златаров, Асен. *Основи за науката за храненето*. София: 1921.

Summary

Tadeusz Czekalski

The First World War and Changes in European Culinary Culture

Abstract: The text discusses the transformation of the European culinary culture, initiated by the food policy of countries involved in the First World War. The long-term effects of the policy pursued in 1914–1918 were the rationalization of nutrition, distribution of semi-finished products and frozen food, as well as the growing importance of the State as a regulator of supply system during the next deficit situations.

Key words: First World War, culinary culture, food policy, social protests, food rationing, collective feeding

Among many long-lasting consequences of the First World War worthy of attention is the evolution of eating habits and dietary changes. European countries participating in the War did not foresee a long-running conflict, so they did not secure adequate supplies of food, which would otherwise prevent the consequences of war supply deficit. The priority of food supply for the soldiers fighting on the front significantly reduced the possibility of food supply to civilians. Food crisis created the need for universal national food policy mechanisms including food rationing and using food substitutes on a massive scale. Soaring food prices during the war led to the escalation of internal threats, extremely dangerous for fighting countries – culminating in “hunger revolts” of 1917. Decrease in meat and fats consumption but also in alcohol consumption in France were the indirect effects of war food crisis, but turned out to be the long-term trend, especially in the first decade after the end of the World War. The impact of war food deficit on the health of the society turned out to be a more complex issue. Social experiences of 1914–1918 fostered the perpetuation of attitudes of rational and healthy nutrition, dissemination of new food products as well as knowledge of the storage and preservation of food.

УДК 94:339.9(497.1:47+57)"1945/1947"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.rak.55-79>

Оригинални научни рад

Примљен: 8. 5. 2017.

Прихваћен: 22. 12. 2017.

Александар РАКОЊАЦ

alexius.celticus@gmail.com

Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе „народне демократије“*

Апстракт: У раду ћемо приказати успостављање економских односа Југославије са СССР-ом и земљама које су после Другог светског рата ушле у непосредну совјетску сферу утицаја. Првих послератних година, док се читава Европа налазила у периоду привредне обнове, Југославија је настојала да обнови билатералне трговинске уговоре са предратним партнерима. У склопу укупних привредних односа са светом, идеолошка блискост са СССР-ом и државама „народне демократије“ одредила је путеве југословенске поратне економске сарадње. Велика трговинска преоријентација према Истоку, скопчана са свакодневним привредним тешкоћама, диктирала је посебне облике спољнотрговинске размене који су се одвијали путем клиринга.

Кључне речи: Југославија, СССР, државе „народне демократије“, трговински односи, клиринг

Југословенски спољнотрговински односи са иностранством дивергирали су у два правца по завршетку рата. Први се заснивао на клирингу и он је био својствен за размену која се одвијала са земаља

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (N° 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

совјетске „орбите“, потоњим државама „народне демократије“.¹ Други је био заснован на слободном девизном плаћању и поштовању законитости светског тржишта, карактеристичном за размену са државама Запада које су имале капиталистичко друштвено уређење.² Иако су западне државе инсистирале да се спољнотрговинска размена спроводи девизним плаћањем, у сложеној економској ситуацији у којој се свет налазио после рата, то није било изводљиво.³

Почетак првог правца односа може се пратити још од краја 1944. када су се јединице НОП и Црвене армије спојиле у Србији и када је започело снабдевање Југословенске армије (ЈА) наоружањем и храном из СССР-а.⁴ Крај рата пред Привремену владу изнео је питање успостављања размене са иностранством. Међутим, пошто међусобни паритет валута због перманентне инфлације није могао бити одређен током 1945. године, самим тим је и питање уређења платног промета остављено за повољнију прилику. Уместо тога, склапани су билатерални краткорочни споразуми о робној размени на бази компезација, а међу првим са СССР-ом и Албанијом. За цене су узете оне из 1938. године са повећањем за поједине артикле у складу са номиналним вредностима на светском тржишту. Са Румунијом је посредством фирме „Цифик“ закључен компензациони посао са утврђеним количинама и врстама робе, које је требало да се узајамно испоручују. Обим размене износио је укупно 36 милиона динара. У случају Бугарске, увоз се првих месеци одвијао путем специјалних испорука које је Бугарска била обавезна да изврши, док

1 О феномену држава „народне демократије“ видети: Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, (Beograd: Istorijski institut Crne Gore, 1994); Marija Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995), 17–27; Mark Mazover, *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*, (Beograd: Arhipelag, 2011), 272–296; Татьяна В. Волокитина, Галина П. Мурашко, Альбина Ф. Носкова, *Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944–1948. гг.*, (Москва: Наука, 1993).

2 Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, I–II, (Zagreb: Informator, 1971), I/109–110.

3 Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, (Beograd: Arhipelag, 2009), 221–223.

4 Nikola B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988), 187–220; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 643–645; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, (Beograd: Nolit, 1988), 325.

су са Чехословачком и Пољском склопљени одређени компезациони послови мањег обима.⁵

Још пре завршетка Другог светског рата Југославија је имала сталне трговинске изасланике у иностранству. Трговинска изасланства су успостављена у Москви, Прагу и Софији. У Румунији и Пољској су у оквиру амбасаде успостављена трговинска одељења, док се у Мађарској налазила и делегација за репарације. Ова изасланства су испитивала могућности пласмана робе, достављала податке о могућностима набавки из иностранства, редовно слала извештаје о економској ситуацији из земље у којој су се налазила, пратила спровођење размене уговорених контингената и на одређени начин су била најчвршћа спона спољне трговине. ФНРЈ је кроз ова трговинска изасланства хтела да појача динамику размене у времену када су могућности транспорта биле ограничене, а потребе брзе обнове земље примарне.⁶

Заокрет који је направљен на спољнополитичком плану, у односу на стање пре рата, чвршћим ослоном на Совјетски Савез, одразио се и у домену спољне трговине.⁷ Док су пре рата главни спољнотрговински партнери Југославије били Немачка, Италија и Аустрија са 51%⁸ удела у укупној размени са иностранством, дотле је само размена ДФЈ са СССР-ом током 1945. године чинила 60,1%. Земље „народне демократије“ од преосталог дела заузимале су 18,2% југословенске робне размене са иностранством. Трговинска сарадња са Албанијом износила је 1,5%, Бугарском 7,5%, Мађарском 2,5%, Румунијом 5,4%, Чехословачком 2,75% и Пољском 0,1%. Трговинска сарадња са СССР-ом и земљама „народне демократије“ обухватала је 78,3% укупне размене, што јасно сведочи о „великом прелому“ у сфери економских

5 Архив Југославије (АЈ), Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), 836/III-2-д/4, Кратак извештај управе спољне трговине о стању трговинских односа и робног промета Југославије са иностранством, 1945. године, 1-2; Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 67.

6 АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/4.

7 Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, (Подгорица: ЦАНУ, 1998), 461.

8 *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954), 216.

односа Југославије са државама средње Европе непосредно по завршетку рата и окретању према „најближем идеолошком“ савезнику.⁹

Средином године СССР је на листи спољнотрговинских партнера „испливао“ на прву позицију, снабдевајући ФНРЈ мноштвом неопходних производа, од сировина за металну индустрију до лекова, одеће и нафтних деривата који су предњачили.¹⁰ Извоз у СССР током 1945. није успео да покрије увоз, па је дефицит трговинског биланса износио 257 милиона динара у првих једанаест месеци. Последњи месец је смањио разлику па је дефицит спао на 211 милиона динара. Совјетски Савез је постао најзначајнији спољнотрговински партнер са 796 милиона динара међусобне размене. Извозили су се деривати винове лозе, зрело вино, шира и вињак, те стакло за прозоре и сирово олово. Са друге стране, из СССР-а су увожене сировине за текстилну индустрију, памук и вуна, полуфабрикати од гвожђа, алуминијума и азбеста, затим кухињска со, уље за подмазивање, хартија за штампање и напослетку производи совјетске кинематографије.¹¹

Мандат који је Коминтерна у освит Другог светског рата поделила Комунистичкој партији Југославије да организационо уједини потпуно идеолошки расцепкане групе албанских комуниста, уродио је током изразито тешких ратних околности великим успехом. Тесна сарадња остварена на пољу организације албанске партије и војних формација албанских партизана, приближавањем краја рата еволуирала је и у блиску међудржавну сарадњу. Две владе су у Београду 20. фебруара 1945. године потписале војни споразум и споразум о размени привредних добара. Економским споразумом срушене су царинске баријере, чиме је дат подстицај подизању оби-

9 *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1953); АЈ, КМЈ, 836/III-2-6/3, Статистички преглед државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години, 12; Слободан Селинић, „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“, *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, ур. Александар Животић, (Београд: ИНИС, 2010), 393–394; Момир Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, *1945. крај или нови почетак?*, зборник радова, ур. Зоран Јањетовић, (Београд: ИНИС и Музеј жртва геноцида, 2016), 498–523.

10 АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/1, Пропратно писмо министарства трговине и снабдевања управе спољне трговине Председништву владе којим се достављају прегледи приспеле и испоручене робе до 30. 6. 1945 (17. јул 1945. године), 16–22.

11 Исто, 12–23; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*.

ма међусобне размене. Албанска страна се том приликом обавезала да ће Југославији испоручивати нафту, нафтне деривате, вуну и маслиново уље, а југословенска страна је гарантовала испоруку пшенице, кукуруза и шећера.¹²

Скромни почеци економске сарадње две земље брзо су подигнути на виши ниво. Катастрофална економска ситуација у Албанији допринела је да покровитељство КПЈ над КП Албаније прерасте у покровитељство југословенске државе над Албанијом.¹³ У овако хаотичној ситуацији Југославија се трудила да што више изађе у сусрет Албанији, па су склопљени посебни трговински уговори о извесним артиклима. Југославија се обавезала на куповину свих вишкова петролејских производа, 2.000 тона битумена током 1945–1946. године, 200 тона асфалта, 5.000 тона соли, 50 тона стакла и на различите компензационе уговоре као што су размена 30 тона пасуља за 60 тона соли. Поред овога, општим клириншким трговинским споразу-

12 Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, (Београд: Архипелаг, 2011), 99–120.

13 О тешкоћама у којима се тада налазила најнеразвијенија држава Европе, најбоље сведочи чињеница да су од укупно 73 фабрике које је Албанија имала 23 биле тешко оштећене и потпуно уништене, а од осталих 50 готово да није постојала ниједна којој нешто није недостајало било од опреме, сировина или стручног кадра (Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1945, Политичка архива (ПА), Албанија, ф. 1, 6874, Политички извештај МИП о Албанији бр. 3, Индустрија (25. септембар 1945. године), 153–157). Све то је довело до велике незапослености младе и сићушне радничке класе која је износила 40%, а имајући у виду да је она бројала укупно 30 хиљада претежно неквалификованих радника, намеће се закључак да се Албанија, плодном земљом сиромашна и аграрно пренасељена земља, суочавала са огромним социјалним притиском. Епидемија глади харала је највећим делом земље, а транспорт је био у потпуном колапсу. Галопирајућа инфлација потпуно је дестабилизovala цене на тржишту, па је влада прибегла максимирању цена, што је са друге стране навело трговце да одговоре скривањем робе. Црна берза и шпекулација су цветале. Да би донекле ублажила тешку друштвену и економску ситуацију, Албанија је, следећи југословенски пример, кренула да конфискује имовину окупатора и њихових сарадника, главне гране индустрије, велике беговске поседе и извршена је национализација банака. Неразвијени финансијски систем је реформисан увођењем непосредних пореза, који су дотада били потпуна непознаница у албанским финансијама. Оснивају се потрошачке кооперативе, уводи се дељење прописаних дневних следовања путем тачкица, а основана је и Централна установа за нагомилавање жита како би се обезбедило равномерно снабдевање становништва (ДАМСПРС, 1945, ПА, Албанија, ф. 1, 6874, Политички извештај МИП о Албанији бр. 3, Финансије и трговина (25. септембар 1945. године), 147–150).

мом, који је садржао клаузулу највећег повлашћења, текла је редовна робна размена између две земље. Она је због проблема транспорта наилазила на честа кашњења у испорукама, а додатни проблем је представљала и географска „одсеченост“ Албаније, као и недостатак саобраћајница. Стога су два главна правца размене ишла копном преко Охрида и морским путем од Драча, Валоне и Љеша до југословенских лука на Јадрану. Поред наведених артикала, Југославија је из Албаније увозила дуван, козе, сапун, осталу ситну стоку која је претходно поклана због велике суше која је погодила Албанију, маслине и руду хрома, а извозила је цереалије, пиварски јечам, шибице, цемент, карбид, цигарет папир и кравље коже.¹⁴ Укупан обим размене током 1945. износио је око 19 милиона динара са превагом увоза из Албаније на рачун извоза.¹⁵

Средином године јављају се и први неспоразуми поводом плесничавог и поквареног кукуруза и пшенице који су у једном од контингената стигли у Албанију,¹⁶ па је албанска влада због хитних потреба у житу ступала у директну размену са совјетским бродовима који су упловљавали у албанске луке натоварени пшеницом, предајући као противвредност кожу ситне стоке и дивљачи.¹⁷ У септембру је Албанија склопила споразум са СССР-ом, којим је обезбедила снабдевање житом и совјетске техничке стручњаке за нафтну индустрију и рударство. Заузврат је Албанија требало да испоручује суво воће, дуван, бакар, хром и нафту.¹⁸ На овакав потез албанске владе утицала је највећим делом инвазија скакаваца у пределу Скадарске Малесије и Ђирокастра, два највећа и једина житоносна региона, чији су усеви до краја уништени. Југословенска страна је сматрала да се овим изиграва претходно склопљени споразум између две земље.¹⁹ Постепено хлађење односа допринело је да се у југосло-

14 ДАМСПРС, 1945, ПА, Албанија, ф. 1, 6874, Политички извештај МИП о Албанији бр. 3, Финансије и трговина, Трговинска размена са Југославијом (25. септембар 1945. године), 151-153.

15 АЈ, КМЈ, 836/III-2-6/3, Статистички преглед државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години, 12.

16 ДАМСПРС, 1945, ПА, Албанија, ф. 1, 2719, Депеша Д. Гојковића МИП (28. јула 1945. године), 241.

17 ДАМСПРС, 1945, ПА, Албанија, ф. 1, 4749, Извештај о директној совјетско-албанској размени (27. септембар 1945. године), 336-337.

18 Ричард Џ. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, (Београд: Слио, 2003), 73-74.

19 ДАМСПРС, 1945, ПА, Албанија, ф. 1, 6874, Политички извештај МИП о Албанији бр. 3, Пољопривреда (25. септембар 1945. године), 161.

венском државном врху створи представа о нестанку албанског одушевљења за братство са народима Југославије, као и о „гурању под тепих“ захтева за стварање федерације и брисање граница. Југославија је замерала Албанији на томе што недовољно цени економску и стручну помоћ коју јој Југославија пружа.²⁰ Међутим, ово није озбиљније пореметило односе на релацији Београд–Тирана, већ је због компликација у односима са Грчком додатно учврстило односе две државе, а тешкоће су разрешене фебруара 1946. године после Петог пленума ЦК КП Албаније, када се партијска линија поново вратила на пројугословенски колосек.²¹

До потписивања споразума о робној размени са Чехословачком крајем новембра 1945, размена две земље се кретала у малом опсегу од свега 17 милиона динара. Овај споразум је омогућио да се међусобна размена увећа за чак 35 пута. Југославија је у Чехословачкој набављала кокс, пољопривредне, индустријске, рударске и саобраћајне машине, сировине за индустрију, инфраструктурни материјал, разне алате и друге производе чехословачке индустрије, а извозила је воће, воћне прерађевине, вино, ракију, техничко дрво, кожу, црева од стоке, руду бакра, олова, цинка, хрома и др.²² Југосло-

---

20 Božica Slavković, „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948. Planovi i saradnja“, *Istorija 20. veka* 1/2012, 133–134.

21 Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, 132. - Без обзира на трзавице у међусобним односима, Југославија је прослеђивала робу од Унре (UNRRA) Албанији због тога што јој је одобрено свега 2% робе намењене Балкану, а и тако мале испоруке намењене Албанији често су касниле и обиловале разним недостацима. Тако је током лета за потребе јесењег орања од Унре поручено 190 трактора, а испоручено је свега 25 и то без плугова. Ови трактори били су потпуно неупотребљиви за јесење орање, а тиме је директно угрожена сетва озиме пшенице за наредну 1946. годину (ДАМСПРС, 1945, ПА, Албанија, ф. 1, 6874, Политички извештај МИП о Албанији бр. 3, Пољопривреда (25. септембар 1945. године), 161–162). Слично незадовољство испољавала је и Југославија, јер јој је за месец мај и јун одобрено свега 9.500 тона пшенице, док је Грчком за исти период одобрено 482.000 тона. Када је совјетски представник при Унри Иљушенко поставио питање „зашто је то тако“, одговорено му је да су југословенска пристаништа мала да приме веће испоруке, те да су луке у Солуну и Пиреју једино довољно простране да прихвате велике количине робе (ДАМСПРС, 1945, ПА, САД, ф. 3, 2334, Извештај амбасаде у Лондону МИП о раду Еврпског Савета UNRRA у Лондону (јул 1945. године), 130–137).

22 ДАМСПРС, 1945, ПА, Чехословачка, ф. 7, 7423, Извоз из Југославије у Чехословачку и увоз из Чехословачке у Југославију (28. новембар 1945. године), 58–60; Слободан Селинић, „Старо савезништво и нова искушења: југословенско-чехословачки односи 1945–1948“, *1945. крај или нови почетак?*, 560.

венска страна је водила рачуна да увози искључиво ствари које ће допринети брзој „еманципацији“ сопствене индустрије путем освајања технолошке базе. На том послу од великог значаја за југословенску привреду била је техничка помоћ и сарадња са чехословачким индустријским гигантима. Сарадња је требало да иде у смеру изградње тешке индустрије, али због објективних потешкоћа планирано је да у почетку предност буде дата средњој машинској индустрији. На прво место у обзир су долазиле индустрије: аутомобилских, саобраћајних и пољопривредних машина, индустрија машина алатљика, инсталација прехранбене индустрије (нпр. хладњаче), индустрија грађевинских и рударских машина и инсталација.²³ Југославија је покушавала да реализује споразуме о набавкама које су током рата фирме са подручја бивше Краљевине Југославије склапале са фабрикама Протектората Чешке и Моравске. Број таквих фирми није био занемарљив, као ни цифре које су уплатиле ради набавки машина, инсталација, алата и других потроштина за потребе продукције.²⁴

Почетком септембра 1945. уследила је посета југословенских експерата чехословачким предузећима, где су испитивани стање и могућности индустрије. Том приликом југословенски стручњаци су обишли фабрику „Škoda“ у Плзењу, „Češkomoravske strojirni“ у Прагу, железару „Poldi“ у Кладну, „Ringhofer zavode“ у Татри, фабрике „Beher“ у Роудњици и „Červinka“ у Челаковицама за израду пољопривредних машина и на крају фабрику машина алатљика „Volman“ такође у Челаковицама. Чехословачка страна се тада понела са пуно обзира према југословенским потребама, па су склопљени и први споразуми са чехословачким индустријским гигантима. У преговорима са „Češkomoravskom strojirni“ уговорена је испорука полуфабриката за израду 300 камиона РН-13 (Прага) у Раковици и то у количинама од 50 теретних гарнитура месечно почев од децембра 1945. године.²⁵

23 АЈ, Министарство индустрије ФНРЈ (МИФНРЈ), 17-118-119, Реферат у вези трговачког уговора са Чехословачком по питањима индустрије (30. августа 1945. године).

24 АЈ, МИФНРЈ, 17-118-119, Списак инсталација које треба да изврше поједине чехословачке фирме на основу већ извршених поруџбина (1945. година).

25 АЈ, МИФНРЈ, 17-118-119, Извештај експерата делегације за трговинске преговоре са ЧСР др инж. Иве Херцигоње и инж. Димитрија Маглића (22. новембар 1945. године).

Настојања Југославије да склопи споразум баш са чешким гигантом била су одређена предратном сарадњом.²⁶ Послератна обнова сарадње диктирана је не само потребама војске него и привреде, па су самим тим захтеви за бројем камиона били далеко већи. Због тога је, поред фабрике у Раковици која је била већ специјализована за продукцију овог типа камиона, одређено да се фабрика авио делова у Марибору трансформише у фабрику камиона. „*Češkomoravska strojirni*“ је упутила своје стручњаке у Југославију како би помогли изградњу аутоиндустрије, а ставила је на располагање и делове свог машинског парка, и потом се чехословачка страна обавезала да ће извршити и набавку остатка неопходних машина. Делегација је током свог боравка у Чехословачкој успела да склопи још и уговоре о испорукама за потребе индустријализације са железаром „*Poldi*“ из Кладна и фабриком „*Škoda*“ из Плзења.²⁷

Економска ситуација у Пољској била је изразито тешка. У великим градовима, где су се налазила индустријска постројења, ситуацију је компликовао недостатак транспортних средстава, јер су Совјети на име ратне штете током свог продора ка Немачкој готово све вагоне и локомотиве отпремили назад у Совјетски Савез за потребе обнове своје девастиране привреде. Лимитираност извоза, како у остале земље с којима је Пољска трговала тако и у удаљену Југославију, била је узрокована недостатком транспортних средстава, као и огромним људским и материјалним жртвама. То се одразило и на размену две земље током 1945, у којој је удео размене износио 0,1% од укупне размене Југославије са иностранством.²⁸

26 У склопу изградње аутомобилске индустрије за потребе одбране земље, влада Краљевине Југославије донела је јануара 1939. године одлуку да, од десетак аутомобилских фабрика из целог света које су понудиле лиценцу за израду аутомобила, изабере „*Češkomoravsku Kolben-Danjek*“ из Прага и њен модел теретњака РН-8. Тип камиона РН-8 израђиван је у фабрици „Индустрија мотора а. д.“ из Раковице, док је каросерија прављена у предузећу „Јасеница а. д.“ у Смедеревској Паланци. Међутим, како је фабрика подигнута у сам освит Другог светског рата, она није стигла да испоручи потребане камионе војсци која је покушавала да изврши моторизацију својих снага у складу са стандардом савезница из Мале антанте. Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији“, *Токови историје* 3–4/2008, 19–26.

27 АЈ, МИФНРЈ, 17–118–119, Извештај експерата делегације за трговинске преговоре са ЧСР др инж. Иве Херцигоње и инж. Димитрија Маглића (22. новембар 1945. године).

28 ДАМСПРС, 1945, ПА, Пољска, ф. 25, 7644, Извештај о ситуацији у Пољској за октобар и новембар 1945. године (1. децембар 1945. године), 164–165.

Са Бугарском и Румунијом ствар је стајала знатно друкчије. Суседна Бугарска, током рата на страни сила Осовине, учествовала је у окупацији источних и јужних делова Југославије. Иако је под налетом јужног крила Црвене армије бугарска влада покушала да мирно пређе на страну антихитлеровске коалиције, СССР је 5. септембра 1944. објавио рат Бугарској, а совјетске дивизије прешле су Дунав већ 8. септембра. У Софији је извршен државни удар наредног дана, а Ослободилачки фронт је без отпора и капи крви преузео власт у Бугарској и преко ноћи се сврстао на страну антифашистичке коалиције.²⁹

Ослобођењем Југославије почела је трговинска сарадња са Бугарском, а бугарска влада успела је тада да наметне модел према коме је размена функционисала преко транспортне куће за експедовање транзитне и бугарске робе у Југославију. Бугарска је често злоупотребљавала свој положај транзитне земље преко које су ишли делови југословенских набавки из СССР-а. Исто тако је покушавала да Југославији по високим ценама „утрапи“ производе који су били далеко испод свих важећих стандарда. Југословенска страна се често жалила на овакво понашање, јер је сматрала да је Бугарска из рата изашла без великих материјалних последица по своју привреду, па је самим тим могла да задовољи основне стандарде производње.³⁰ То је утицало на смањење увоза широког асортимана бугарских производа и фокусирање искључиво на увоз свиња, дувана, чокота винове лозе и на првом месту мрког и каменог угља. Питање снабдевања угљем било је ствар посебног договора, такозваних „специјалних испорука“ на које се Бугарска обавезала, без обзира на који би начин оне биле плаћене. То се може тумачити жељом бугарске владе да у неком виду „окаје грехе“ за учешће у рату на страни Немачке и у окупацији делова Југославије. Али, већ од новембра, са престанком бугарског кредитирања рудника каменог угља „Вршка Чука“, који се налазио непосредно уз границу и који је и пре рата угаљ извозио искључиво у Југославију због скупог транспорта, јавили су се први проблеми у економским односима. Они су се додатно искомпликова-

29 Андреј Пантев и други, *Историја Бугарске*, (Београд: Clio, 2008), 332-333, 348-349.

30 ДАМСПРС, 1946, ПА, Бугарска, ф. 15, 14158, Преглед економске сарадње Бугарска-Југославија од маја 1945. до новембра 1946. године (новембар 1946. године), 1.

ли почетком 1946,³¹ али када се подвукла црта и сабрали рачуни за 1945. годину, уочило се да је Југославија увезла из Бугарске робу у висини од 138 милиона динара, а извезла у вредности од свега пет милиона. Ова „огромна“ разлика сасвим сигурно је у очима Бугара будила сумњу да Југославија искоришћава Бугарску „кажњавајући“ је за њене „прошле грехе“, али стварни разлог лежао је у ограниченим могућностим југословенског извоза током 1945.³²

Односи са Румунијом одвијали су се посредством фирме „Cifik“, са којом је Југославија прво прецизно дефинисала врсту и количине робе које ће размењивати. Укупан обим размене од 36 милиона динара, који је уговором закључен, брзо је премашен.³³ Нафта, бензин и остали нафтни деривати били су од посебног значаја за функционисање привреде, а како је Румунија била један од највећих европских произвођача нафте и Југославији суседна земља, увоз је природно примарно ишао из тог правца. Југославија је првобитни договорени лимит од 18 милиона динара „пробила“ чак пет пута,³⁴ а крајем јула румунска страна је једном приликом и обуставила испоруке док се не подмире дугови, на шта је југословенска страна одговорила апелом Совјетском Савезу да испослужује код румунске владе да се дотадашња пракса настави, што је СССР успешно урадио, преуевши обавезу да Румунима надокнади југословенски дуг својом нафтом, и испоруке су потом настављене.³⁵ Увоз нафте и њених деривата током 1945. достигао је цифру од 103 милиона динара, док са три милиона динара извоза у Румунију до краја 1945. ДФЈ није испунила ни шестину уговорене извозне квоте.³⁶

Стање трговинског биланса ни са Мађарском није стајало знатно боље, мада је обим размене био знатно мањи и кретао се до 50 милиона динара, од чега је Југославија увезла из Мађарске арти-

---

31 Исто, 2.

32 АЈ, КМЈ, 836/III-2-6/3, Статистички преглед државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години, 12; Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, (Beograd: INIS, 2007), 50.

33 АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/4, Кратак извештај управе спољне трговине о стању трговинских односа и робног промета Југославије са иностранством, 1945. године, 1-2.

34 АЈ, КМЈ, 836/III-2-6/3, Статистички преглед државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години, 12.

35 ДАМСПРС, 1945, ПА, Мађарска, ф. 27, 2810, Порука Пенца упућена В. Срзентићу о румунској обустави нафте Југославији (31. јул 1945. године), 199.

36 АЈ, КМЈ, 836/III-2-6/3, Статистички преглед државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години, 12.

кала у вредности од 48,5 милиона. Главне ставке увоза биле су камени угаљ, кокс, лим, петролеј, машине за текстилну индустрију и мушки капути. У коначном, Југославија је на концу 1945. забележила трговински дефицит са СССР и земљама „народне демократије“ од око 500 милиона динара.³⁷

Уласком у нову, 1946. годину очекивања државног и партијског врха добила су нови замах. Постепена транзиција ка планирању у оквиру једногодишњег плана производње која је имала за циљ напуштање дотадашњег „стихијског“ концепта управљања, који је обиловао свакојаким импровизацијама и *ad hoc* решењима, требало је да поред драстичног повећања производње строжије дефинише планове набавки и извоза.³⁸ Читав процес реструктурирања привреде одвијао се у времену великог превирања, када је услед поремећаја равнотеже снага изазване Другим светским ратом, Европа почела да поприма све видљивије контуре нових интересних сфера. Балканска и подунавска тржишта до тада су била везана највећим делом за велика тржишта средње Европе, а привредни центри, Италија и пре свега Немачка, давали су тон и ритам економским кретањима од центра ка периферији и обратно. Њиховим сломом, покидане су привредне и политичке везе грађене деценијама уназад, а настали вакуум почео је да попуњава ратни победник, Совјетски Савез, пробијајући тиме економску блокаду и одбацујући аутархични модел економије. Нестанку „тегова са једног таса привредне ваге“ који су држали равнотежу у Европи, значајан допринос дала је и Југославија, која је кроз НОП својим напорима допринела заједничкој победи над нацистичком Немачком. Фактички носиоци одлучивања, југословенски комунисти, током 1945. у пракси су демонстрирали своју одлучност да са СССР-ом изграде економске односе првог реда. Та одлучност је и спроведена у дело са 60,1% удела СССР-а у укупној размени са иностранством.³⁹

37 Исто, 12-21; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

38 АЈ, Комисија за привреду Централног комитета Савеза комуниста Југославије (КПЦКСК), 507/XI-1/13, Основни принципи наше индустријске политике и планирања у привреди, II део – Генерална линија наше индустријске политике, 15-16.

39 АЈ, Савезна планска комисија (СПК), 41-113-201, Привредна сарадња подунавско-балканских земаља (31. октобар 1945. године), 1.

Табела 1: Спољнотрговинска размена Југославије са државама совјетске сфере од 1945. до априла 1947. године (у 1.000 динара)⁴⁰

Спољнотрговински партнер	Удео у укупној југословенској трговини са иностранством	Извоз	Увоз	Платни биланс
Албанија	0,6%	8.426	16.805	-8.379
Бугарска	4,3%	101.112	307.094	-205.982
Мађарска	4,3%	254.931	306.458	-51.527
НДР	1,8%	233.290	415.349	-182.059
Пољска	2,7%	169.687	224.957	-55.270
Румунија	3,1%	58.411	271.134	-212.723
СССР	37,4%	1.936.524	1.532.925	+403.599
Чехословачка	14,2%	1.273.344	806.043	+467.301

Почетак 1946. разграно је послове међу савезницима. Југословенска страна је са стабилизацијом система кренула у привредну „офанзиву“, набавке су плански систематизоване у складу са најважнијим потребама, а министарство трговине и снабдевања се трудило да преко својих представништава у иностранству реализује требовања. Југословенски стручњаци почели су да откривају до тада југословенском тржишту слабо знану совјетску технологију. Кренуле су и прве делегације инжењера пут Совјетског Савеза да се ближе упознају са совјетским достигнућима на том пољу.⁴¹ Према списку извршених набавки током прва два квартала 1946. године, уочава се да су предмети увоза у више од 90% случајева биле сировине, полуфабрикати, готови производи хемијске индустрије као што су ми-

40 Табела је израђена према подацима из: *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

41 АЈ, МИФНРЈ, 17-117-118, Увоз из СССР (21. фебруар 1946. године).

нерална и вештачка ђубрива и лекови, производи лаке индустрије, школска помагала, лабораторије, културни, школски и научни филмови, док су од машина предњачили уређаји као што су електричне тестере, камере, фотоапарати и др. Разлог за мали увоз совјетских машина може се објаснити у предратном доминантном ослонцу на срењоевропску (немачку) технолошку базу, па у складу са тим и навикама које су југословенски инжењери изградили радећи на немачким, чехословачким и аустријским машинама.⁴² У испорукама које су закључене на основу трговинског споразума из јуна 1946. године, такође није било битнијих измена, што јасно сведочи не само о технолошким разликама већ и великим делом о огромним унутрашњим потребама које је захтевала обнова СССР-а.⁴³

Јужни сусед, Албанија, споро је напредовала у остваривању економског програма који је зацртан још пре завршетка рата. Тек после Петог пленума ЦК КПА видљиво је убрзање у процесу стварања државног сектора привреде. Почело је спровођење конфискација имовине на првом месту трговаца, под паролом борбе против „капиталистичке експлоатације“, а све то у земљи у коју капиталистички друштвени односи готово да нису ни продрли и која је живела под стегом архаичних племенских и феудалних односа. Од имовине албанских трговаца стваране су потрошачке задруге ради организовања рационалније расподеле путем тачкица, а слободно тржиште је „угушено“ завођењем цена административним путем. Аграрна реформа је каснила, а био је подељен тек мањи део земље предвиђен реформом. Мере које су се спроводиле у Албанији пролећа 1946. у Југославији су спроведене годину дана раније.⁴⁴

Потписивање трговинског споразума у мају 1946. подигло је економске односе на виши ниво. Курс позитивне сарадње учвршћен је посетом Енвера Хоџе Београду, где су 1. јула потписани споразуми о привредној сарадњи, плаћањима и кредитима. Постигнутим споразумима Југославија је преузела обавезу да ће помоћи привредни развој Албаније пружањем техничке помоћи, слањем стручњака и

42 АЈ, МИФНРЈ, 17-117-118, Спецификације испоручене робе у 1946. години.

43 ДАМСПРС, 1946, ПА, СССР, ф. 78, 15486, Споразум о робном кредиту влада ФНРЈ и СССР (8. јун 1946. године), 251.

44 ДАМСПРС, 1946, ПА, Албанија, ф. 2, 4824, Извештај привредно-конзуларног одељења југословенске амбасаде у Тирани (2. мај 1946. године).

школовањем, односно обуком албанских кадрова разних профила у југословенским школама и фабрикама. Уговорен је и кредит којим је Југославија дала могућност Албанији да купи машине и опрему у Југославији. На организационом нивоу сарадња је обogaћена формирањем југословенско-албанских мешовитих привредних друштава, чиме се опонашао привредни модел сарадње који је успостављен између СССР-а и ФНРЈ.⁴⁵

Током преговора хитно решење је изискивало питање утврђивања паритета између динара и албанске франке. Решавање је „кочила“ албанска страна, јер није пристајала да прихвати нижу вредност франке због тога што би то повећало трошкове издржавања студената у Југославији. Са друге стране, ситуација у Албанији била је тешка, па је влада планирала валутну реформу повлачењем старе и пуштањем нове франке у оптицај.⁴⁶ Замена новца је трајала од 15. до 24. јула и утврђен је паритет у односу франке према динару на 1:16,34, а курс је утврђен на основу откупне цене за злато нове франке и динара. Даља сарадња огледала се у великој помоћи коју је Југославија пружала Албанији. Албанији су испоручиване нове фабрике, поправљане старе, започети су заједнички пројекти за градњу железница и електрификацију земље.⁴⁷ Незапамћене поплаве које су погодиле Албанију крајем октобра причиниле су огромну штету, а прву помоћ пострадалима упутила је управо Југославија, која је послала 20 хиљада тона пшенице и 52 милиона динара

45 Slavković, „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi“, 135-136. - Улога тих друштава била је да воде рачуна о размени робе, експлоатацији албанског рудног богатства и нормалном функционисању транспорта. Тада су основани Друштво за градњу и експлоатацију железница, Друштво за екстракцију и производњу нафте, Друштво за истраживање рудника, за експлоатацију и обраду руде, Друштво за електрификацију, Друштво за поморску пловидбу, Трговачко друштво за увоз и извоз, Албанско-југословенска банка. Ова мешовита друштва имала су управни одбор од осам чланова и надзорни одбор од четири члана, а број чланова био је распоређен сходно унетом капиталу, односно 50:50 у овом случају. Седиште већине друштава било је у Тирани, а где то није било могуће, седиште се налазило у Београду. Рок трајања сваког друштва био је омеђен на тридесет година и то време се могло пролонгирати на периоде од пет година, а албанска влада је по истеку тридесет година могла да откупи југословенски део капитала. Друштво се могло ликвидирати и пре договореног рока уколико би то две стране усагласиле. Исто.

46 ДАМСПРС, 1946, ПА, Албанија, ф. 2, 4824, Извештај привредно-конзуларног одељења југословенске амбасаде у Тирани (2. мај 1946. године).

47 Slavković, „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi“, 137.

у роби. Крајем наредног месеца у Београду су потписани споразуми о усклађивању привредних планова, о царинској унији и изједначавању валута између две земље. Овим чином направљен је „последњи корак“ ка прикључењу Албаније Југославији. Унификацијом на пољу економије, Југославија је хтела да консолидује албанску привреду, да је учини ефикаснијом кроз интеграцију у сопствени привредни организам. Стога, преовладао је став међу албанским руководством да ће, уз помоћ ФНРЈ, плански развитак на заједничкој платформи уништити „капиталистичку економију, остатке феудализма и све друге запрехе које коче правилан развитак наше земље“.⁴⁸

Док је однос са Албанијом био оптерећен заосталошћу њене целокупне привредне структуре, дотле је проблем са Чехословачком и Пољском био одређен великим губицима које је радништво тих земаља претрпело. У Чехословачкој је исељавање Немаца оставило велике последице, док је у Пољској страдање милиона Јевреја и Пољака нанело индустрији и рударству тешко надокнадив губитак квалификованог радништва. Чехословачко рударство је нарочито патило од недостатка професионалних рудара, па се држава потрудила да „врбује“ Чехе и Словаке који су пре рата отишли на рад у белгијске руднике.⁴⁹ И поред ових недостатака, Чехословачка је кренула да испоручује договорених 60 хиљада тона кокса и 23 хиљаде тона угља железницом преко Мађарске.⁵⁰ Крајем јануара 1946. дошло је до првог инцидента у Мађарској. Приликом заустављања воза на станици Кашкунхалаш, једно униформисано лице почело је да „скида“ угаљ са вагона. Југословенски војници који су осигуравали транспорт применили су физичку силу да спрече крађу угља и том приликом дошло је до сукоба са представницима мађарских власти.⁵¹

48 Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, (Beograd: IKP Zaslona, 1991), 156-162.

49 ДАМСПРС, 1946, ПА, Чехословачка, ф. 18, 7729, Извештај амбасаде у Прагу о ситуацији у Чехословачкој за месец април-мај (1946. година), 68-71; ДАМСПРС, 1946, ПА, Чехословачка, ф. 73, 9627, Извештај амбасаде у Варшави о ситуацији у Пољској за месец април-мај (1946. година), 450-451.

50 ДАМСПРС, 1946, ПА, Чехословачка, ф. 18, 5110, Реферат инжењера Буље Министарству индустрије, помоћнику министра Б. Златарића (4. април 1946. године), 268-273.

51 ДАМСПРС, 1946, ПА, Чехословачка, ф. 18, 1330, Извештај о инциденту приликом транзита угља кроз Мађарску (12. фебруар 1946. године), 217. - Овај случај није био усамљен, јер су овакви инциденти били опште место те зиме (1945/46). Енергетска криза у Мађарској, коју је изазвала недовољна продукција угља и совјетска „наплата“ ратног дуга, довела је до обуставе грејања у Будимпешти и осталим градовима који су се налазили на траси пруге која се из средње Европе

Поред ових проблема са транспортом сировина који су обе- лежили зиму првих месеци 1946, Југославија је уз погонски мате- ријал из Чехословачке увозила исте ствари као и 1945. али уз прили- чан број нових поруџбина и то у знатно већем обиму. Списак набавки који је проистекао из ванредних набавки и трговинског споразума јасно сведочи шта је ФНРЈ увозила од средине 1946. године. Преов- лађивали су производи машинског сектора са 67,8%, а потом следе производи стакларске индустрије са 19,6%, топионичког сектора са 6,5%, хемијског 5,5% и пољопривредног 0,6%. Из машинског секто- ра, који је сходно ситуацији у којој се налазила држава био најваж- нији, највише средстава издвајано је за набавку машина алатљика с прибором за металну индустрију и школске радионице, машина и уређаја за прехранбену и текстилну индустрију, багера, дизали- ца, бетонских мешалица, камиона и аутомобила. Југославија је у Че- хословачку извозила руде, дуван, остале пољопривредне производе, а у првом реду воће, коже домаћих и дивљих животиња, дрвну грађу, вино и ракију.⁵²

Размена са Пољском, поред поменутих кокса и угља, обухвата- ла је увоз деривата хемијске индустрије, полуфабрикате металне ин- дустрије и разна уља за подмазивање. Извоз у Пољску је обухватао кон- центрате руда цинка, олова, хрома, магнезита, руду бакра и антимона, живу, екстракте за штављење кожа, дуван – „црна вирџинија“ из Војво-

---

преко Мађарске спуштала на југ до Београда и даље ка Солуну и Истанбулу. Приликом стајања југословенских композиција на мађарским станицама ради одмора и окрепљења стражара, југословенски војници који су обезбеђивали вагоне водили су праве мале битке, некада и са стотинама мађарских грађана, нелибећи се да отворе ватру на њих. То је доводило до беса „промрзле“ масе, која је у тако безнадежној ситуацији покушавала и да линчује малобројну оружану пратњу вагона који су натоварени угљем из Пољске и Чехословачке отпремани за Југославију. Мађарска влада је на ово оштро протестовала, захтевајући хитно укидање оружане пратње, а југословенско негодовање подгревали су велики проблеми са недовољним количинама погонских сировина код куће. И на све то су поједине композиције натоварене коксом и различитим врстама угља долазиле потпуно испражњене, што је био директан удар на нормално функционисање индустрије. ДАМСПРС, 1946, ПА, Југославија, ф. 44, 3547, Извештај начелника међународног транспортног одељења А. Чапера МИП (29. март 1946. године), 247.

52 АЈ, МИФНРЈ, 17–118–119, Списак набавки у Чехословачкој за јул–децембар 1946. године; ДАМСПРС, 1946, ПА, Чехословачка, ф. 18, 11871, Извозне листе из Чехословачке и Југославије (30. септембар 1946. године), 342–349; Слободан Селинић, „Југословенско-чехословачки односи 1945–1955“, *Југославија у хладном рату*, ур. Александар Животић, (Београд: ИНИС, 2010), 159.

дине и „оријентал“ из Македоније, као и зачинско биље. Пољска страна се претежно интересовала за сировине, дуван и зачинско биље.⁵³

Суседна Бугарска је већ на почетку године почела да условљава свој даљи извоз у Југославију вишим ценама. Народна банка Бугарске је потом обуставила кредитирање југословенског транзита кроз Бугарску, а од марта до маја 1946. транзит готово да је и престао да се обавља. Стање је убрзо поправљено интервенцијом југословенске владе, која је подупрла гаранције Индустријске банке, на шта је бугарска страна одговорила одобравањем новог кредита од 250 милиона лева. Проблеми у трговини наилазили су на готово свакодневна негодовања југословенске стране због честог бугарског изигравања уговорених производних стандарда. Тако је приликом куповине 10 хиљада буради у Бугарској југословенски контролор прегледао и маркирао исправну бурад која је требало да буде отпремљена, да би у току ноћи ознаке са исправних биле премештене на неисправну, чиме је онемогућен извоз 40% уговорене испоруке. Ове проблеме две државе су настојале да реше трговинским споразумом потписаним 15. јула у Београду. Међутим, Бугарска је споразум испунила само делимично, настављајући са субјективним тумачењем уговорених обавеза. То се одражавало кроз слање робе која квалитативно није одговарала условима уговора, затим испорукама робе Југословенској армији, која је претходним решењем бугарске владе означена као „гратис“, а која је пак потом оспоравана као бесплатна и накнадно уношена у салдо, те на крају ситним шпекулацијама по питању уговорених цена.⁵⁴

За разлику од Бугарске, размена са Румунијом, и поред кашњења југословенских испорука, текла је без већих потешкоћа. Југославија је била зависна од производа румунске нафтне индустрије, па је на све начине покушавала да одржи добар однос са овом суседном земљом, за шта је румунска страна имала пуно разумевања, свесна да ни њене спољнотрговинске фирме не функционишу у најбољем реду.⁵⁵ Са Мађарском је последњих дана децембра 1946. склопљен тр-

53 ДАМСПРС, 1946, ПА, Пољска, ф. 73, 8953, Извозне листе из Пољске и Југославије (18. јануара 1946. године), 531-532.

54 ДАМСПРС, 1946, ПА, Бугарска, ф. 15, 14158, Преглед економске сарадње Бугарска-Југославија од маја 1945. године до новембра 1946. године (новембар 1946. године), 503-506.

55 ДАМСПРС, 1946, ПА, Румунија, ф. 76, 11665, Споразум о неробним плаћањима са Румунијом (2. октобра 1946. године), 430-431; АЈ, Министарство спољне трго-

говински споразум који није третирао реституције и репарације, већ редовну трговинску размену. Уговор је почео да се спроводи тек почетком 1947. године. Југославија је могла да понуди стандардне производе своје привреде, као што су руде, грађевински материјал, сировине за хемијску индустрију, техничко дрво и дрво за огрев, коже од домаћих и дивљих животиња. Са друге стране, Мађарска је нудила у висини југословенског извоза разне фармацеутске и ветеринарске производе, полуфабрикате металне индустрије, грађевински материјал, машине за грађевинску, дрвну и текстилну индустрију, машине за рударство и пољопривреду, локомотиве, дизел агрегате и генераторе за хидроцентралне са роком испоруке за оне са највећим капацитетом до 1949. Производи електротехничке индустрије били су доминантан сегмент извоза који је Мађарска требало да испоручи Југославији у наредних неколико година.⁵⁶

Табела 2: Југословенски извоз и увоз – десет најпрометнијих артикала (1945–1947)⁵⁷

Трговински партнер Југославије	Југословенски извоз	Југословенски увоз
Бугарска	кукуруз; воћне прерађевине; усолјена морска риба; бакар сулфат; храстов, кестенов и смреков екстракт; ексери; цигарет папир; каустична сода; јестива биљна уља; кудељина кучина	пшеница; пасуљ; семе шећерне репе; семе поврћа и зачина; приплодне свиње; конзервирано месо; дуван у листу; камени угаљ; сирова нафта; морска и камена со
Мађарска	остало огревно дрво; телефонски и телеграфски стубови; резана грађа четинара; каустична сода; натријум карбонат; храстов, кестенов и смреков екстракт; железна руда; бакар блистер; рафинирано олово; јамско дрво четинара	пасуљ; камени угаљ; бензин; плинска уља; шамотне опеке; железничке шине и прибор; црни лимови; бушилице; делови парних локомотива; специјални прекидачи и осигурачи, релеји и др. уређаји; електрични упаљачи

вине Владе ФНРЈ (МСТВФНРЈ), 9–6–4, Реферат о извршењу трговинског споразума са Румунијом (19. октобар 1946. године).

56 ДАМСПРС, 1946, ПА, Мађарска, ф. 56, 15538, Споразум о робној размени између ФНРЈ и Републике Мађарске (23. децембра 1946. године), 8–15.

57 Табела је израђена према подацима из: *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

ДР Немачка	качкаваљ, пекмез од шљива; паштета; конзервирана риба; производи од шећера; ракија од шљиве; ликери; цигарете; храстов, кестенов и смреков екстракт; рафинирано олово	приплодни пастуви и кобиле; семе шећерне репе; синтетичка гума; конструктивно високо легиран челик; алат за индустрију и занатство; аутомобили лаки и средњи; машине и уређаји за лаку индустрију; дробилице, мешалице и др. машине за обраду бетона и камена; апарати за покретање, регулатори и отпорници; телефонске централе, фотоапарати, писаће машине
Пољска	суве шљиве; дуван у листу; кудељина кучина; храстов, кестенов и смреков екстракт; цигарет папир; пиритна руда; оловни концентрат; цинков концентрат; бакар блистер; антимон регулус	тканине вунене за мушка одела; камени угаљ; плински угаљ; металургијски кокс; бетонски челик; црни лимови; жица ваљана обична; ротациони папир; катран каменог угља; жица челична вучена црна
Румунија	кукуруз; црева сољена и сува; усољена морска риба; конзервирана морска риба; калцијум карбид; храстов, кестенов и смреков екстракт; цигарет папир; остали папир; опијум	фармацеутске сировине; сирова нафта; петролеум; бензин; плинска уља; уља за ложење; моторна и ауто уља; ковачке масти, коломасти и битуменске масти; битумен; морска и камена со
СССР	суве шљиве; вино; вински дестилат; шпиритус; дуван у листу; паркети; кудеља; оловни концентрат; бакар блистер; рафинирано олово	пшеница; сирови памук; непрана вуна; небојена целулоза; ротациони папир; металургијски кокс; бензин; шипкасти челик; плинска уља; петролеум
Чехословачка	свеже јабуке; семе сунцокрета; суве шљиве; суве вишње; вино; дуван у листу; цигарете; рафинирано олово; бакар блистер; пиритна руда	аутоматске телефонске централе; машински делови; ваљци и машине за набијање путева; вршалице; глодалице; машине и уређаји за инд. шећера; уређаји за вађење и прераду угља; индустријски мотори; парни котлови; вагони; камиони; металургијски кокс; полуфабрикати

Крај 1946. није битније изменио укупну спољнотрговинску сарадњу са СССР-ом и земљама „народне демократије“. Удео размене који су ове државе заузимале у укупној југословенској размени са иностранством пао је за свега 7,9% у 1946. години, са 78,3% на 70,4%. Совјетски Савез није више био доминантан спољнотрговински партнер, јер је размена са њим у односу на укупну размену коју је ФНРЈ остваривала са светом готово преполовљена и износила је

32,5%. Вредност размене гледано у динарима забележила је раст за 97%, па је тако дефицит у међусобној размени из претходне године поравњан и Југославија је забележила спољнотрговински суфицит у размени од 556 милиона динара. Током боравка потпредседника владе ФНРЈ Едварда Кардеља у Москви априла 1947, приликом које је водио разговоре лично са Ј. В. Стаљином, изражена је жеља да се обим трговинске сарадње повећа за 60%. Посета се одвијала пред сам почетак спровођења првог петогодишњег плана и она је заправо била напор југословенске стране да издејствује помоћ СССР-а за потребе индустријализације земље. Стаљин је том приликом обећао помоћ у изградњи нафтне индустрије, металургије и војне индустрије, као и помоћ у стручном кадру. У разговору се, на југословенско инсистирање, потегло питање мешовитих друштава, а Стаљин је том приликом истакао: „Не сматрате ли ви да не би требало формирати мешовита друштва, јер по свему судећи, она нису подесна за вас. (Не чекајући одговор додао је): А како би било да уопште не формирамо мешовита друштва, већ да помогнемо, да вам дамо један алуминијумски завод, један металургијски завод, и да вас помогнемо у добијању и преради нафте. Не, није добра форма сарадње преко мешовитих друштава са савезничком и пријатељском земљом, као што је Југославија. Увек би ту долазило до неслагања, до размимомилажења, у неку руку би трпела и независност саме земље и кварили би се пријатељски односи. Таква друштва су подесна за сателитске земље“. Стаљин је овим речима јасно одредио значај Југославије и њен статус у очима совјетског државног руководства, као и најподеснију форму заједничке сарадње. Совјетска страна је том приликом изразила спремност да Југославији пружи помоћ кроз давање повољних кредита за набавке опреме.⁵⁸

Трговина са Чехословачком доживела је огроман раст, а обим размене 1946. у односу на 1945. годину повећан је за 41 пут, са 25 милиона на 1,025 милијарди динара, а југословенски суфицит достигао је 434 милиона динара. Преговори вођени са чехословачким гигантима око набавке машина и инсталација почели су да се реализују, а Чехословачка је постала друго по важности извозно тржиште за југословенску привреду.⁵⁹ Међусобни трговински односи уздигнути су на виши ниво Споразумом о инвестиционим испорукама, скло-

58 Aleksandar Životić i Ljubodrag Dimić, *Napukli monolit, Jugoslavija i svet 1942–1948*, (Beograd: Архипелаг, Службени гласник, 2012), 461–470.

59 *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

пљеним 25. фебруара 1947, а овај петогодишњи споразум био је израз најтешње форме сарадње, који је према својој важности превазилазио класичне трговинске споразуме. ФНРЈ је закључењем овог споразума чврсто осигурала прилив средстава потребних за предстојећу петогодишњу индустријализацију земље.⁶⁰ Од осталих земаља Пољска је заузимала 5%, Румунија 4,75%, Мађарска 3,55%, Бугарска 3% укупне југословенске размене са иностранством, док је албански удео овога пута био испод 0,1%. Са Пољском је вредност међусобне размене, захваљујући нормализацији саобраћајних прилика, повећана 519 пута, Румунијом 1,7 пута, Мађарском 2,6 пута, а са све три земље подвучени салдо показивао је дефицит у размени. Са друге стране, трговина са Бугарском пала је за 14,5%, чему је узрок највероватније негативан став бугарске стране према дотадашњим југословенским испорукама у Бугарску.⁶¹ Економски односи са Албанијом, узимајући у обзир остале земље совјетске сфере, били су малог домета, а разлог за то лежао је у готово никаквим извозним потенцијалима најнеразвијеније државе у Европи.⁶² До априла 1947. успешно су успостављене и разгранате трговинске везе са овим државама, а испитане су и могућности у погледу проширења сарадње. Привредна структура диктирала је могућности размене, а Југославија је као аграрна држава највећи обим сарадње природно остваривала са индустријски развијеним земљама Источног блока, СССР-ом и Чехословачком, док је са осталим државама покушавала да уз добре политичке односе, гради и што чвршће економске везе.⁶³

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије: Фонд 836, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ); Фонд 507, Комисија за привреду Централног комитета Савеза комуниста Југославије; Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ; Фонд 9, Министарство спољне трговине Владе ФНРЈ; Фонд 41, Савезна планска комисија.

60 Борба, 26. фебруар 1947; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010), 135-143.

61 *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

62 АЈ, МСТВФНРЈ, 9-5-4, Одељење за трговинске споразуме, Албанија.

63 Enes Milak, „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945-1948“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, (Beograd, 1996), 175-180.

- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1945–1946: Политичка архива (ПА), Албанија, Бугарска, Чехословачка, Пољска, Румунија, САД, СССР.

Штампа и периодица

- Борба, 1947. година.
- *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.
- *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1953.

Литература

- Berend, Ivan T. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији“. *Токови историје* 3–4/2008.
- Кремптон, Џ. Ричард. *Балкан после Другог светског рата*. Београд: Clio, 2003.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dragišić, Petar. *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd: INIS, 2007.
- Mazover, Mark. *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: Arhipelag, 2011.
- Milak, Enes. „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948“. *Balkan posle Drugog svetskog rata, zbornik radova sa naučnog skupa*, 175–180. Beograd: 1996.
- Нинковић, Момир. „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“. *1945. крај или нови почетак?*, зборник радова, ур. Зоран Јањетовић, 498–525. Београд: ИНИС, Музеј жртва геноцида, 2016.
- Obradović, Marija. „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945–1952. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995.
- Пантев, Андреј и други. *Историја Бугарске*. Београд: Clio, 2008.
- Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*. I–II, Zagreb: Informator, 1971.
- Petranović, Branko. *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd: IKP Zaslona, 1991.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*. Beograd: Nolit, 1988.
- Петрановић, Бранко. *Југославија на размеђу (1945–1950)*. Подгорица: ЦАНУ, 1998.

- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Petranović, Branko, Sava Dautović. *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*. Beograd: Istorijski institut Crne Gore, 1994.
- Popović, B. Nikola. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010.
- Селинић, Слободан. „Југословенско-чехословачки односи 1945–1955“. *Југославија у хладном рату*, ур. Александар Животић, 149–181. Београд: ИНИС, 2010.
- Селинић, Слободан. „Старо савезништво и нова искушења: југословенско-чехословачки односи 1945–1948“. *1945. крај или нови почетак?*, зборник радова, ур. Зоран Јањетовић, 557–576. Београд: ИНИС, Музеј жртва геноцида, 2016.
- Селинић, Слободан. „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“. *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, ур. Александар Животић, 393–418. Београд: ИНИС, 2010.
- Slavković, Božica. „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948. Planovi i saradnja“. *Istorija 20. veka 1/2012*.
- Волокитина, Татьяна В., Мурашко П. Галина, Носкова Ф. Альбина. *Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944–1948. гг.* Москва: Наука, 1993.
- Životić, Aleksandar, Ljubodrag Dimić. *Napukli monolit, Jugoslavija i svet 1942–1948*. Beograd: Архипелаг, Службени гласник, 2012.
- Животић, Александар. *Југославија, Албанија и велике силе*. Београд: Архипелаг, 2011.

Summary

Aleksandar Rakonjac

Restoration of Old and Establishment of New Trade Relations (1945-1947) - Yugoslavia, USSR and 'People's Democracy' States

Abstract: This paper will show the establishment of economic relations between Yugoslavia and the Soviet Union and the countries that immediately after the Second World War entered the immediate Soviet sphere of influence. During the first post-war years, while the whole Europe was in the process of economic reconstruction, Yugoslavia endeavoured to restore bilateral trade agreements with its pre-war partners. As a part of the overall economic relations with the world, the ideological affinity with the USSR and the countries of "people's democracy" determined the path of Yugoslav post-war economic cooperation. Large trade reorientation towards the east, coupled with the daily economic difficulties, dictated the specific form of foreign exchange that took place through the clearing.

Key words: Yugoslavia, USSR, "people's democracy" states, trade relations, clearing

In May 1945, the end of World War II put the European governments before the task of redefining relations, and one of the major issues in post-war Europe was the restoration of pre-war trade relations. Radical political changes in Yugoslavia dictated a new direction in the cooperation with the world, both political and economic. Yugoslavia, under the rule of communists, was in the process of reconstruction of economic capacities. The political situation in the country caused Yugoslavia to establish stronger economic ties with a political and ideological ally, the Soviet Union, as well as with the countries that have gravitated within the Soviet orbit. A characteristic of these relations was linked to the post-war economic difficulties and took place through the clearing of exchange that has been defined by previously determined annual trade agreements.

УДК 316.356.2(497.1)"1970/1980"(093.2)
316.662-055.2(497.1)"1970/1980"(093.2)
331.556.46-055.2(4-15)"1970/1980"(093.2)
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.dob.81-100>
Оригинални научни рад
Примљен: 5. 7. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ ТОМИЋ
Институт за савремену историју
ivanadobrivojevic@hotmail.com

Напори југословенских власти на сексуалном просвећивању радница привремено настањених у западној Европи 70-их и почетком 80-их година 20. века*

Апстракт: Рад разматра половичне напоре власти да путем сексуалног просвећивања Југословенки привремено настањених у земљама западне Европе фаворизују жељено родитељство и смање број нежељених трудноћа и абортуса. Ове недовољно систематичне и координисане активности требало је, пре свега, да олакшају и побољшају положај мигранткиња у туђини, али и да, посредно, покушају да предупредe и утичу на специфичне социјалне проблеме у земљи проузроковане миграцијама. Рад је заснован на изворима из Архива Југославије и релевантној литератури.

Кључне речи: Југославија, раднице на привременом раду, еманципација, породица, контрацепција, нежељена трудноћа, абортус

Још пре Другог светског рата, југословенски простор је представљао подручје са кога се често одлазило. Релативна аграрна пренасељеност и вечита глад за земљом, нејака индустрија, а понекад и пустоловни дух представљали су само неке у низу мотива које су мигранте подстицали да се у потрази за бољом будућношћу отисну

* Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (N° 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у земље западне Европе или чак преко океана.¹ Миграцијски токови су делимично прекинути ратом, али и поратном политиком југословенских власти. Преко границе се крајем 40-их и почетком 50-их илегално бежало, а партијски функционери су ове пребеге углавном карактерисали као издајство. Заокрет у спољној, а затим и унутрашњој политици, све веће миграције ка градовима, неодогувајућа образовна структура радне снаге, посрнула економија, растућа незапосленост и животни стандард који није испуњавао очекивања великог броја Југословена утицали су на омекшавање, а затим и на потпуну либерализацију ставова о привременим миграцијама у економски развијене западноевропске земље. Више од милион људи, углавном неквалификованих радника из сеоских средина, током 60-их и 70-их година кренуло је „трбухом за крухом“, бирајући као одређене пре свега СР Немачку, Аустрију, Француску и Швајцарску. Убрзани привредни развој ових земаља и њихова растућа потреба за неквалификованим радницима који се нису либили најтежих физичких послова ишли су на руку овим миграторним кретањима карактеристичним не само за Југославију већ и за остале неразвијене европске земље – Грчку, Шпанију, Португалију, Италију и Турску.² Период од 1963. до 1973. представљао је врхунац миграционог таласа. Половином 70-их миграторна кретања ка иностранству почела су нагло слабити. Наиме, до овог времена економије развијених западноевропских земаља апсорбовале су жељени број страних радника, па су њихове владе доносиле мере које су ишле за тим да прилив неквалификоване радне снаге ограниче или пак готово онемогуће.³

Највише се одлазило из Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије, али су миграциона кретања постепено обухватила сва подручја Југославије. Власти су забринутно примећивале да је исељавање из неких региона достигло и „критичну тачку“, будући да су се на пе-

-
- 1 О миграцијама пре Другог светског рата више: Vesna Đikanović, *I seljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918–1941*, (Beograd: INIS, 2012); Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. America, Emigrants and the State since the late 19th Century*, (Landham, Md.: Lexington, 2016); Predrag Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia“, *Istorija XX veka* 2/2005, 145–146. О социолошким радовима који се тичу миграција видети: Silva Mežnarić, „Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija. Pokušaj sistematizacije“, *Migracijske teme* 1/1985, 77–96.
  - 2 Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977“, *Istorija XX veka* 2/2007, 89.
  - 3 Видети: Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem“, 97–98.

чалбу одлучивали искључиво мушкарци и жене у највиталнијем животном добу. Како је већина гастарбајтера потицала из аграрних подручја, долазак из руралне у урбану средину са другачијим начином живота, обичајима, понашањем и моралним начелима носио је са собом и мноштво промена на које се требало навићи. Оскудно образовање, непознавање језика, нове средине и начина живота у њој отежавали су интеграцију у нову заједницу.⁴ Половином 60-их година, недостатак исељеничких клубова је додатно компликовао ситуацију,⁵ јер су радници у слободно време били препуштени сами себи.⁶ Иако је Југославија са већином земаља миграције склопила међународне споразуме о запошљавању и социјалном осигурању који су, барем формално, садржали широк спектар права, повратне информације о стварном положају Југословена на привременом раду биле су парцијалне и спорадичне. Стамбени услови највећег броја ових радника били су тешки – живели су у баракама и блоковима, одвојени од становништва, без основних услова за задовољење својих потреба. Да би што више уштедели, многи су се оскудно хранили и прековремено радили, нарушавајући тако своје здравље и радну способност.⁷ Иако је југословенска штампа нашироко писала о могућностима добре зараде у земљама западне Европе,⁸ о свакодневици Југословена у иностранству није се могло много сазнати из новина. Наиме, сензационалистички текстови стварали су стереотипну слику о Југословенима описујући их као марљиве раднике и упорне штедише, који се свега одричу не би ли што више ушпарили.⁹

Иако југословенске власти нису постављале никакве законодавне препреке за запошљавање у иностранству, као што је то рецимо био случај у Шпанији,¹⁰ у почетку су се за одлазак на привремено рад опредељивали углавном мушкарци. Према статистичким

4 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972).

5 АЈ, КПР, III-а-1-е, Проблеми савремене економске емиграције, незаведено од 4. 11. 1965.

6 АЈ, КПР, III-а-1-е, Информација о сарадњи са Савезом аустријских синдиката о питањима и проблемима наших радника привремено запослених у Аустрији, незаведено, без датума (1967. година).

7 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972).

8 Видети: АЈ, КПР, III-а-1-е, Запошљавање грађана у иностранству, незаведено од 6. 2. 1965.

9 Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1963-1973*, (Beograd: ISI, 2012), 308-309.

10 Исто, 313.

подацима, до 1961. године на овај вид одласка из земље се одлучило тек 3.612 жена. Десет година касније, њихов број је нарастао на 211.161. Темпо исељавања женске радне снаге био је нарочито изражен у периоду 1968–1971. када се у иностранству запослило 67,5% жена. Највише их је запослење нашло у СР Немачкој 58,04%. Аустрија (13,1%) и Француска (5,5%) биле су, поред Немачке, једине европске државе у којима је радио процентуално значајнији број Југословенки. Образовна структура ових радница била је изразито неповољна. Без основне школе (54,8%), и искуства у индустријском раду, Југословенке су представљале неквалификовану радну снагу која је приучавана за рад у фабрикама или је пак обављала помоћне радове у услужним делатностима. Анализа немачког министарства за рад и социјалну заштиту из године 1985. показала је да су Југословенке, за разлику од Југословена, веома мало напредовале. Тако је у мајстора, квалификоване раднице и предраднице напредовало свега 3,1% неквалификованих жена у поређењу са 9,2% мушкараца. Од приучених радница у виша звања напредовало је њих 4,6% (17,6% радника). После похађања кратких течајева, Југословенке су најчешће напредовале од неквалификованих у приучене раднице, (мушкарци 16,9%).¹¹

Међу запосленима, жене су представљале најмлађу и најрањивију групу, будући да је чак 45,5 % њих било узраста до 24 године. Будући да је велики део радника, према неким проценама чак 50%, до посла у иностранству долазио неорганизовано, дакле мимо програма Завода за запошљавање, евентуални „рад на црно“ је много теже погађао жену него мушкарца.¹² Пракса је показала да су веће фабрике осигуравале веће зараде, боље услове рада и бољу радно-правну заштиту, а да су се случајеви искориштавања радника и ускраћивања њихових права пре свега јављали код мањих послодаваца који су имали тек неколико запослених. Управо је женска радна снага у већем броју радила код таквих послодаваца, па су код њих били посебно наглашени проблеми ове врсте.¹³ Штавише, жене које су у СР Немачку дошле на основу спајања породице нису имале право на рад. „Истина је да власници хотела радо запошљавају жене из

11 Melita Švob, „Migracije jugoslavenskih žena“, *Migracijske teme* 6/1990, 8.

12 АЈ, 142/II- 419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972).

13 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање жена у иностранству и стварање увјета за њихово запошљавање у земљи гледано у оквирима опћег кретања становништва, запослености и запошљавања у СР Хрватској (октобар 1973).

Југославије. Нарочито оне које долазе без радне дозволе. Оне саме неће да траже заштиту, боје се. Газде то користе па им не плаћају ни по најнижој тарифи и захтевају да раде прековремено или на акорд“. Међутим, када би жена засновала радни однос, она је уживала сва права као и домаће раднице.¹⁴ Према споразуму о социјалном осигурању између Југославије и држава масовне миграције (СР Немачке и Аустрије), Југословенке су добиле, осим права на плаћено породилско одсуство и додатка на децу, и право да породилско одсуство проведу у домовини.¹⁵ Дешавало се међутим и да многи, услед непознавања језика, нису ни знали да имају право на бесплатну здравствену заштиту нити су знали како да је искористе.¹⁶ У случају непредвиђених проблема, радници на привременом раду су се могли обратити конзуларном особљу (у укупно 38 дипломатско-конзуларних (ДК) представништва) чији је број био недовољан.¹⁷ Изузетак је донекле представљала СР Немачка, пошто је у оквиру организације *Arbeiterwohlfahrt* радило 90 југословенских социјалних радника - саветодаваца из радног и социјалног законодавства и још 14 југословенских синдикалних активиста при немачком синдикату.¹⁸ Ипак, ни лица ангажована као социјални радници нису увек била и школована за тај посао, будући да је при њиховом запошљавању као најважнији критеријум узимано познавање језика.¹⁹ Да ли због недовољног познавања области планирања породице или услед nelaгоде, ни социјални радници ангажовани при *Arbeiterwohlfahrt* нису били

14 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 315.

15 АЈ, 142/II-419, Радно-правна заштита радница у земљама имиграције и активности синдиката (1973).

16 АЈ, 142/II-A 808, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој.

17 На око 4.000 радника долазио је један службеник. Друге земље емиграције попут Италије, Турске и Шпаније су имале разгранатију мрежу ДК представништва, па су на 1.500-1.800 радника на привременом раду имале једног конзуларног службеника. АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање жена у иностранству и стварање увјета за њихово запошљавање у земљи гледано у оквирима опћег кретања становништва, запослености и запошљавања у СР Хрватској (октобар 1973).

18 АЈ, 142/II-419, Радно-правна заштита радница у земљама имиграције и активности синдиката (1973).

19 АЈ, 142/II-A 808, Извештај радне групе Савезног савета за планирање породице која је боравила од 16. фебруара 1975. године до 28. фебруара 1975. у Немачкој.

превише вољни да светом помажу земљацима, већ су их упућивали у немачка саветовалишта.²⁰

*Лица на привременом раду у иностранству
према земљама где раде (1971)²¹*

<i>Држава</i>	<i>Укупно</i>	<i>Жене</i>	<i>Проценти</i>
Аустрија	82.957	27.580	13,1%
Француска	36.981	11.588	5,5%
СР Немачка	411.503	123.351	58,4%
Швајцарска	21.201	8.315	3,9%
Шведска	16.359	6.454	3,1%
Државе Бенелукса	7.358	2.685	1,3%
Остале европске земље	14.068	5.782	2,7%
САД	16.368	5.375	2, %
Аустралија	40.168	12.161	5,8%
Канада	13.579	4.727	2,2%
Остале ваневропске земље	4.114	900	0,4%
Непознато	7.251	2.243	1,1%
Укупно	671.908	211.161	100%
У процентима	100 %	31,4 %	

20 АЈ, 142/II-A 808, Извјештај о радној посјети националној организацији за планирање породице СР Њемачке Про Фамилиа, огранак у Минхену, обављеној у времену од 19-23. марта 1986. године.

21 АЈ, 142/II-419, Привремено запошљавање у иностранству и жене (17. 11. 1972). Године 1974. је на привременом раду у иностранству радило 1.035.000 Југословена, од чега у Немачкој 470.000, Аустрији 170.000, Француској 67.000, Швајцарској 32.000, Аустралији 100.000, Канади 45.000 и САД 35.000. АЈ, КПР, III-a-1-e, Програм мјера и акција за постепено враћање југославенских радника с рада из иноземства и њихово радно ангажирање у земљи, незаведено од маја 1976.

Усамљеност и раздвојеност од породице, жеља за емотивним везивањем, делимична еманципација и слабљење патријархалних назора понесених из домовине, утицали су да жене (и мушкарци) слободније ступају у сексуалне односе. Како се радило о веомо младим и најчешће неударним женама, њихова су знања о полном животу, контрацепцији, нежељеној трудноћи и материнству била оскудна. Ослобађање женске сексуалности је међу југословенским радницама наилазило на подозрење и јавну осуду, па се отворено говорило да „ни једна нација не даје толико проститутки као Југословени“ као и да су Југословенке „најраскалашније“.²² Патријархални назори нису спречавали Југословене да улазе у пролазне авантуре са својим земљакињама и да, у случају непланиране трудноће, жене препуштају саме себи. У таквим околностима, Југословенке су се, ради абортуса, обично враћале у домовину, али су се неке од њих, бојећи се да ће постати мета оговарања, стиделе одласка на клинику. Стога је у Словенији уведена пракса да су жене могле, уместо у месту рођења, побачај несметано извршити и у Љубљани.²³ Било је и случајева чедоморства,²⁴ а социјални радник при југословенском ДК представништву у Штутгарту је чак тврдио да се „врло често налазе умрла новорођенчад по парковима, испод мостова и у кантама за отпатке за коју се касније испостави да су деца Југословенки“.²⁵ Непотпуни подаци о растућем броју ванбрачних трудноћа, као и о порасту броја захтева за абортус у време празника и годишњих одмора²⁶ подстакли су југословенске власти да активније почну да размишљају о потреби сексуалне едукације жена на привременом раду у иностранству. На овакву политику утицала је и иницијатива Међународне федерације за планирање родитељства - регион за Европу, у којој је Југославија била прилично активна, да се потпуније сагле-

22 АЈ, 142/II-A 808, Резиме дискусије о активности Савезног савјета за планирање породице на семинару за наше раднике активисте који раде у иностранству (Водице, јули 1973).

23 Исто.

24 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 316.

25 АЈ, 142/II-A 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој. Извештај (Билтен 21).

26 АЈ, 142/II-419, Утицај економске миграције на односе међу споловима, брак и планирање породице (октобар 1973).

дају нека питања у вези са проблемима планирања породице за раднике у иностранству.²⁷

У складу са Резолуцијом о планирању породице (1969), која је прокламовала да остваривање могућности родитеља да сами одређују број деце и размак између порођаја представља „једно од основних људских права“, које је требало остварити употребом заштитних средстава,²⁸ Конференција за друштвену активност жена Југославије и Савет за планирање породице су предузели активности како би осигурали да и свако рођено дете радница на привременом раду у иностранству буде жељено. Упознавање са савременим методама контрацепције требало је да пре свега да омогући женама да избегну нежељену трудноћу, сачува њихово здравље, али и спречи настајање бројних социјалих проблема, будући да су Југословенке нежељену децу давале на усвајање²⁹ или их остављале у домовини код сродника и старатеља.³⁰ Међутим, баш као и у Југославији,³¹ покушај сексуалног просвећивања и упознавања радника са савременим контрацепцијским методама био је несистематичан и површан, а акценат је стављен на жене. Напоре власти су додатно отежавале и осујећивале две важне чињенице. И док су живели у Југославији, кампања о методама планирања породице која је, током 60-их и 70-их година, спровођена преко саветовалишта у здравственим установама, предавања, летака и написа у штампи мимоишла је (будуће) гастарбајтере. Ефекти једне сличне здравствене кампање, овај пут „на даљину“, могли су бити још скромнији, тим пре што су власти распо-

27 АЈ, 142/II-A 808, Рад службе планирања породице за стране раднике у неколико европских земаља (септембар 1975).

28 АЈ, 142/II-342, Резолуција о планирању породице. - Иначе, 1966. године је одлучивање о броју деце и размаку између порођаја проглашено у Уједињеним нацијама за једно од основних људских права. Видети и: АЈ, 142/II-A 808, Рад службе планирања породице за стране раднике у неколико европских земаља (септембар 1975).

29 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 317.

30 АЈ, 142/II-419, Проблеми из области социјалне заштите који настају одласком на привремени рад у иностранство. Видети: Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia“, 156; Josip Anić, Andrina Pavlinić Wolf, „Problemi djece migranata“, *Migracijska teme* 1/1986, 43-59.

31 Видети: Ivana Dobrivojević, „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974“, *Istorija 20. veka* 2/2016, 83-98.

лагале тек фрагментарним и често недовољно провереним информацијама о личном животу Југословенки на привременом раду.³²

Покушавајући да дође до поузданијих и релевантнијих података о проблемима у сфери сексуалног и брачног живота, Савезни савет за планирање породице је децембра 1972. године саставио анкету намењену југословенским социјалним радницама који су били задужени за рад са радницама у иностранству. Постављена питања су имала циљ да утврде колико је тешко Југословенима у печалби да успоставе контакт са супротним полом, задовоље своје сексуалне потребе, добију савет о контрацепцији и дођу до заштитних средстава, нађу установу у којој ће извршити побачај и слично. Уз свако питање дата је скала могућих одговора, посебно за проблеме радника - мушкараца, посебно за проблеме жена.³³ Међутим, и тако прикупљени подаци били су посредни и делимично субјективни. Социјалним радницама су се махом обрађали људи скромног образовања који су слабо владали језиком земље домаћина, дакле они који су се најтеже прилагођавали и интегрисали у нову средину. Иако су информације сакупљене на овај начин биле делимично мањкаве, оцењено је да највећа вредност обе анкете лежи у чињеници да је велики број социјалних радника на поједина питања дао идентичне одговоре.

Анкета је показала да се, према искуству социјалних радника, Југословени на привременом раду у иностранству често суочавају са проблемима у браку, посебно у случајевима када је један партнер остао у земљи. Неверство као „чест“ проблем споменули су социјални радници за мушкарце у 64% одговора, а за жене у 73% својих одговора. Интересантно је да су социјални радници оценили да је неверство већи проблем од љубоморе, а разговори „са низом“ радника које је обавио др Павао Тренц, неуропсихијатар који је као стипендиста Светске здравствене организације обишао већину европских земаља у које се одлазило на рад, показали су да се неверство сматра неизбежном последицом дуге апстиненције и одвојеног живота. Запажања запослених у војвођанским судовима да су празници, када се гастарбајтери враћају у земљу ради одмора, уједно и време у коме се предаје највећи број захтева за развод брака, представљају инди-

32 АЈ, 142/II-419, Информација о састанку радне групе за организовање рада на планирању породице међу нашим радницама у иностранству која је одржана 17. новембра 1972. године у Загребу.

33 АЈ, 142/II-419, Анонимна анкета о проблемима планирања породице код наших радника на раду у иностранству (децембар 1972).

ректни показатељ брачних проблема са којима су се Југословени на привременом раду суочавали. Истраживања која је спровео др Павао Тренц показала су да је раздвојеност брачних партнера за последицу имала и другачија сексуална и емотивна очекивања. У складну са новим искуствима и новим партнерима са којима су били у пролазним везама у иностранству, мушкарци и жене су процењивали наново свог брачног партнера који је остао у земљи. Удаљавања су у оваквим ситуацијама била неизбежна, а карактеристична је изјава једне жене која је свој брачни живот сумирала речима: „Ја сам тек сада, када са њим по повратку поново легла у кревет схватила како ме је све те године искриштавао и понижавао“.³⁴

Пристигле из руралних крајева, неискусне и одгојене у складу са патријархалним назорима, младе Југословенке су се на емотивном плану тешко сналазиле. Самостални живот без строге контроле, изражене посебно у сеоским срединама, погодовао је отворенијем исказивању емоција и ослобађању сексуалности. Усамљеност, сексуална револуција у западној Европи, глорификовање љубави, а не само брака,³⁵ лагано су утирали пут промени перцепције о ванбрачном сексу. У бројним извештајима, домаће и иностране провинијенције, примећивано је да су југословенске раднице „склоне, заправо склоније од припадница других земаља (...) краткотрајним и неконтролисаним везама“.³⁶ Непознавање језика, локалних обичаја и навика, али и ограничено кретање, утицали су на Југословенке да за партнере углавном бирају земљаке. Међутим, делимична еманципација је узимала свој данак. Иако су се обрасци понашања у мушко-женским односима у новој средини делимично трансформисали, очекивања од везе остајала су често патријархална. Младе девојке биле су склоне да поверују да веза са мушкарцем може бити само трајна. У складу са традиционалним моделом, бригу о заједничкој уштеђевини, али и о планирању породице преузимао је мушкарац. После расанка, жена се, показују извештаји, налазила у далеко тежој ситуацији – нестанак уштеђевине је било немогуће доказати,

34 АЈ, 142/II-419, Утјецај економске миграције на односе међу споловима, брак и планирање породице (октобар 1973). - О промени односа између брачних партнера по повратку из иностранства видети и: Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia“, 157-158.

35 Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 107.

36 АЈ, 142/II-419, Утјецај економске миграције на односе међу споловима, брак и планирање породице (октобар 1973).

питање евентуалне ванбрачне трудноће је морала сама решавати, а партнера није имала за шта тужити. О исходима и распорострањености оваквих веза сведочила је горе поменута анкета. На основу своје праксе, 71% социјалних радника је одговорио да је број ванбрачних трудноћа „врло велик“, док је 80% њих истакло да је број побачаја „врло велик“ или „велик“.³⁷ Ванбрачна деца су за жену представљала велико оптерећење, а један број мајки се, било због немогућности да их самостално одгаја било због патријархалних норми, одлучивао да их да на усвојење. Интеграциона политика земаља миграције им је ишла на руку, па су се Југословенке, али и друге стране раднице, одлучивале за *incognito adoption*.³⁸ Међутим, и одлука да се изврши побачај стављала је жену пред проблеме. Абортуси су, до краја 60-их, били забрањени у већини европских земаља,³⁹ па су се Југословенке углавном враћале кући да би извршиле побачај или су се пак обраћале „трећеразреним али зато јевтиним абортерима у земљи где раде“.⁴⁰

Како би смањиле број нежељених трудноћа, а самим тим и обезбедиле већу ефикасност рада и предупредиле извесне социјалне проблеме, и надлежене институције у земљама домаћинима су се ангажовале на пољу едукације гастарбајтера о савременим методама планирања породице. Неке земље су покушале издати литературу на српскохрватском језику или су се пак обраћале југословенским амбасадама са молбом да им се одговарајућа литература пошаље, а у контрацепцијска саветовалишта су запошљаване особе које су говориле језик миграната. Најагилнија је била фармацеутска индустрија која је упустство за коришћење пилуле штампала на свим језицима којима су говорили гастарбајтери, па и на српскохрватском.⁴¹

Свесни да је делимично успешну едукативну кампању у иностранству било могуће водити само уз координисање активности са сродним инситуцијама земаља-домаћина, Савезни савет за пла-

37 Исто.

38 Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno*, 316–317.

39 Побачаји су дозвољени у СССР-у 1955, Пољској, Бугарској и Мађарској 1956, Чехословачкој 1957, Великој Британији 1967, Француској 1974, Италији 1979. и Шпанији 1985. Herzog, *Sexuality in Europe*, 101, 159–160.

40 АЈ, 142/II–419, Утјецај економске миграције на односе међу споловима, брак и планирање породице (октобар 1973).

41 Исто; АЈ, 142/II–А 808. Видети и: АЈ, 142/II–А 808, Извјештај о радној посјети националној организацији за планирање породице СР Њемачке Про Фамилиа, огранак у Минхену, обављеној у времену од 19–23. марта 1986. године.

нирање породице је, током 1973. године, предузео низ корака који је требало да омогуће да се што је могуће више помогне гастарбајтерима. Не би ли прикупили неопходне информације и успоставили тешњу сарадњу, Вида Томшич се у име Савета обратила националним организацијама за планирање породице Аустрије, Западне Немачке, Француске, Шведске, Холандије, Швајцарске, Белгије и Данске. Замоливши их да одговоре на питања о могућностима планирања породице, служби за контрацепцију, саветовалиштима за односе међу половима и евентуалним могућностима за извршење абортуса, предложила је да се у Југославији организују билатерални сусрети у циљу размене мишљења и искустава.⁴² Већ у марту је дошло до састанка са представницима Шведске, Данске и Холандије,⁴³ док су састанци са представницима Западне Немачке и Швајцарске и Француске планирани за јуни, односно за септембар.⁴⁴

Осим билатералних контаката, Савет за планирање породице је настојао да преко новина које се штампају посебно за иностранство, попут *Новости*, илустрованог листа *Вус* и мариборског дневника *Вечер*, пласира поучне чланке из области планирања породице.⁴⁵ У кампању едукације гастарбајтера укључио се и југословенски Црвени крст. Основане су групе за ширење знања о здравом животу, за упознавање радника са опасностима од болести којима могу бити изложени за време рада у иностранству и давање информација из области сексуалног живота и планирања породице. Требало је да ове групе периодично обилазе земље у којима је живело највише Југословена.⁴⁶ Редован директан контакт између Југосло-

42 АЈ, 142/II-419, Писмо упућено националним организацијама за планирање породице Аустрије, Западне Немачке, Француске, Шведске, Холандије, Швајцарске, Белгије и Данске (фебруар 1973).

43 АЈ, 142/II-419, Забелешка о састанку Савезног савета за планирање породице и организација за планирање, сексуално образовање и проблеме миграната из Шведске, Данске и Холандије одржаног 27. и 28. марта 1973. у Београду.

44 АЈ, 142/II-419, Белешка са састанка Радне групе Савезног савета за планирање породице, за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству, одржаног 23. маја 1973. године у Загребу.

45 АЈ, 142/II-419, Информација о састанку радне групе за организовање рада на планирању породице међу нашим радницима у иностранству која је одржана 17. 11. 1972. у Загребу. Видети и: АЈ, 142/II-419, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству који је одржан 2. марта 1973.

46 АЈ, 142/II-419, Забелешка о састанку Савезног савета за планирање породице и организација за планирање, сексуално образовање и проблеме миграната из Шведске, Данске и Холандије одржаног 27. и 28. марта 1973. у Београду.

вена на привременом раду и стручњака из области планирања породице требало је да омогући тек основана дописна служба. У свакој републици је тако ангажована једна здравствена установа која би обављала кореспонденцију са гастарбјатерима. Показало се, наиме, да Југословени, услед непознавања језика земље домаћина, нису били у могућности да затраже савет од локалних саветовалишта, као ни да дођу до средстава за контрацепцију. Илустративан је пример једног Југословена који је тражио од социјалног радника да му напише како да тражи презерватив у апотеци како би га могао купити.⁴⁷ Да би се овакве и сличне ситуације предупредиле, замишљено је да се радници на привременом раду писмима обраћају дописној служби са питањима из области планирања породице, сексуалног васпитања и односа међу половима. Одговоре је требало да дају еминентни стручњаци из одговарајућих области.⁴⁸ Испоставило се да је организирање дописних центара било добро замишљено, али не и довољно финансијски промишљено. На писма, која су највише пристизала у центре у Сарајеву и Загребу, одговарали су гинеколози у слободно време, а за пријем и отпрему писама, као и за вођење документације, требало је ангажовати нове раднике. Испоставило се тако да ниједна здравствена организација није имала финансијских средстава нити је буџетом предвидела овакву активност. Стога је одлучено да инситутције које су вршиле дописну службу са иностранством направе финансијски предрачун потенцијалних расхода и доставе их републичким координационим одборима за планирање породице и Савезном савету, који би, на основу ових предрачуна, затражио средства од Комитета СИВ-а за спољну миграцију.⁴⁹ На основу расположивих извора, немогуће је рећи да ли су и колика средства била издвојена за рад дописних служби. Међутим, сигурно је да и половином 1975. године новца за центре који су вршили кореспонденцију није било. Да ли због лоше организованости центара или због дужине трајања саме процедуре, писма гастарбајтера, барем на адре-

47 АЈ, 142/II-A 808, Резиме дискусије о активности Савезног савјета за планирање породице на семинару за наше раднике активисте који раде у иностранству (Водице, јули 1973).

48 АЈ, 142/II-419, Забелешка о састанку Савезног савета за планирање породице и организација за планирање, сексуално образовање и проблеме миграната из Шведске, Данске и Холандије одржаног 27. и 28. марта 1973. у Београду.

49 АЈ, 142/II-A 808, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за планирање породице, за проблеме планирања породице за раднике у иностранству, одржаног 26. марта 1974. године.

су загребачког Института за заштиту мајке и детета, тј. надлежне институтције која је у Хрватској вршила дописну службу, све су ређе пристизала.⁵⁰

Посебан напор уложен је на припремање брошуре која би на разумљив и једноставан начин пружила основне информације о начинима избегавања нежељеног зачећа и заштити од полно преносивих болести. Међутим, мањак финансијских средства одвојених за едукативне капање у иностранству успоравао је просветне напоре Савезног савета за планирање породице.⁵¹ Стога су се чланови Савета обратили руководством двадесет југословенских банака са молбом да финансијски помогну издавање једне овакве брошуре. „Сматрамо да би Ваша сарадња“, писало је у овом циркуларном писму, „у виду материјалне помоћи (...) била један од доказа да се на наше људе у иностранству не мисли само као на извор новца, већ да постоји интерес за њихове животне судбине, за решавање проблема на које наилазе у иностранству, где често остају сами или у рукама људи без савести“.⁵² Према расположивим изворима, апелу се одазвала једино Љубљанска банка, која је прихватила да штампа брошуру у тиражу од 100.000 примерака.⁵³ Под насловом *Љубљанска банка вас саветује и помаже. И о Вама зависи срећа и здравље Ваше породице* појавила се брошура полурекламног карактера. У овој књижици су се тако, осим текстова који су објашњавали савремене методе планирања породице и списка здравствених установа које ће обављати кореспонденцију са мигрантима, нашле и адресе филијала банке у земљи и иностранству, као и приступница за лако отварање девизног рачуна. Брошура је дељена бесплатно, преко Завода за запошљавање, и требало је да буде саставни део информативног материјала који је уручиван сваком раднику или радници при одласку у иностранство, а достављена је и свим југословенским информативним центрима у западној Европи.⁵⁴

50 АЈ, 142/II-A 808, Писмо др Павао Тренца Невенки Петрић од 12. 6. 1975. године.

51 АЈ, 142/II-419, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству који је одржан 2. марта 1973. Видети: АЈ, 142/II-419, Број 1060/74 од 12. 4. 1974.

52 АЈ, 142/II-419, Број 109 од 25. 10. 1972.

53 АЈ, 142/II-419, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за проблеме планирања породице међу нашим радницима у иностранству који је одржан 2. марта 1973.

54 АЈ, 142/II-A 808, незаведено од 20. марта 1974.

Почев од 1974. године предузети су напори да се, кроз сарадњу са клубовима и удружењима југословенских грађана у иностранству, успостави директан контакт са радницима. Довољно финансијских средстава за организовање ових посета није било, па је помоћ добијена од Одељења за радну и политику становништва при Међународној организацији рада.⁵⁵ Представници Савета за планирање породице су организовали стручне групе, састављене од лекара и социјалних радника, које су посећивале Југословене у Аустрији, Белгији, Француској, Швајцарској, Шведској и СР Немачкој.⁵⁶ Према програму ових посета, одржано је низ сусрета, разговора и предавања посвећених планирању породице. Предавања су одржавана у клубовима, фабрикама и хајмовима – колективним становима радника на привременом раду.⁵⁷ Требало је, према замисли активиста Савета, радике информисати о контрацепцији, венеричним болестима, али и организацијама и институцијама у земљи и иностранству којима су се Југословени, у случају каквог проблема ове природе, могли обратити за савет и помоћ. Штавише, стручњацима који су упућивани у иностранство је сугерисано да морају бити спремни да одговарају и на питања која нису била уско везана за контрацепцију и планирање трудноће, већ су се тицала проблематике раздвојених породица, подизања и школовања деце и слично.⁵⁸ Осим практичног и образовног, предавања су имала и, условно речено, идеолошки део, будући да су третирала и југословенске друштвене ставове о планирању породице.⁵⁹ Југословени на привременом раду су на овим предавањима тражили савет као да спрече „честа полна оболења“, а ин-

55 АЈ, 142/II–А 808, Информација о састанку Радне групе Савезног савета за планирање породице за раднике у иностранству одржаног 18. септембра 1974. године. Видети и: АЈ, 142/II–А 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој, Извештај (Билтен 21).

56 АЈ, 142/II–А 808, Платформа за разговоре представника Савета СК ССРНЈ за планирање породице Југославије са представницима удружења и клубова наших радника на привременом раду у иностранству на семинару који организује Координациони одбор СК ССРНЈ за југословенске раднике на раду у иностранству на Плитивицама од 27. до 30. јуна 1982. године.

57 АЈ, 142/II–А 808, Број 329/74 од 12. августа 1974. Видети и: Бр 014–767 од 16. априла 1974. године.

58 АЈ, 142/II–А 808, Забелешка са састанка Радне групе Савезног савета за планирање породице, за проблеме планирања породице за раднике у иностранству, одржаног 26. марта 1974. године.

59 Видети: Dobrivojević, „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974“, 83–98.

тересовало их је и да ли се услед „штетног дејства контрацептивних средстава рађају дефектна деца“. Испоставило се, међутим, да су и финансијске околности, а не само незнање и небрига, представља-ле један од узрока недовољног коришћења контрацептивних средстава.⁶⁰

Упркос уложеном напору, донети и резултати ових посета били су ограничени и скромни. Превише ентузијазма за састанке ове врсте нису показивали ни службеници ДК представништва, ни руководства клубова у иностранству, а ни сами Југословени на привременом раду.⁶¹ На стручна предавања лекара и социјалних радника, која су подразумевала и одговоре на појединачна питања и проблеме, једва је долазило по неколико радника.⁶² Као илустративан пример (не)интересовања за овај вид просвећивања навешћемо предавање у Бечу, октобра 1979. године, на које је дошло свега седам Југословена.⁶³ Иако се дешавало и да, у случајевима веће посећености, само предавање и едукативни филм прате непристојна добацивања и упадице,⁶⁴ у великом броју случајева овакви сусрети су попримали облик неформалног разговора или пак бивали отказивани услед малог интересовања. Један од разлога слабе посећености треба тражити и у чињеници „да је огроман проценат жена“ после радног времена у матичној фабрици настављао да чисти просторије у

60 У СР Немачкој се средства за контрацепцију нису могла добити на рецепт, а њихова цена је била „прилично висока“. АЈ, 142/II-A 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој. Извештај (Билтен 21).

61 АЈ, 142/II-A 808, Платформа за разговоре представника Савета СК ССРНЈ за планирање породице Југославије са представницима удружења и клубова наших радника на привременом раду у иностранству на семинару који организује Координациони одбор СК ССРНЈ за југословенске раднике на раду у иностранству на Плитивицама од 27. до 30. јуна 1982. године.

62 АЈ, 142/II-A 808: Извештај радне групе Савезног савета за планирање породице која је боравила од 16. фебруара 1975 године до 28. фебруара 1975 у Њемачкој; Информација о сусретима и разговорима са југословенским грађанима на раду у Савезној Републици Немачкој, одржаних 2-3. децембра 1974. године; Исто; Извјештај о посетама делегације КОНД опћинске конференције СЗДЛ Марибор наших радника на привременом раду у Аустрији (1979); Информација о сусретима и разговорима са југословенским грађанима на раду у Шведској и представницима разних организација и инситутција одржаних од 22. 11 – 6. 12. 1975.

63 АЈ, 142/II-A 808, Извјештај о посетама делегације КОНД опћинске конференције СЗДЛ Марибор наших радника на привременом раду у Аустрији (1979).

64 АЈ, 142/II-A 808, Извештај радне групе Савезног савета за планирање породице која је боравила од 16. фебруара 1975 године до 28. фебруара 1975. у Њемачкој.

разним установама и трговинама, не би ли додатно зарадио.⁶⁵ Други разлог, међутим, била је незаинтересованост. Није се радило о неинтересовању Југословена за питање планирања породице, већ је у питању била генерална индиферентност и према свим другим видовима информисања који су долазили из матице. Иако је оцењивано да су средином 70-их година, због нафтне кризе која је уздрмала западну Европу, били уплашени за своја радна места и усредсређени једино на зараду,⁶⁶ треба имати на уму да је до тог времена један део југословенских радника успео да се прилагоди животу и обичајима у новој средини, да се делимично еманципује и да почне све мање да размишља о повратку у домовину. Штавише, почетком 80-их година стасавала је и друга генерација Југословена у западној Европи. Образовани у државама домаћинима, они нису имали проблема са знањем језика, нити су били оптерећени патријархалним схватањима и моделима понашања донетим из некадашњег завичаја. О контрацепцији и репродуктивном здрављу су информације добијали као и њихови вршњаци – у школи, путем медија, од пријатеља или одговарајућих институција за планирање породица, попут немачке Про Фамилије. Показало се тако, баш као и у Југославији, да је едукативна кампања Савезног савета за планирање породице о предностима контрацепције и о штетности абортуса давала скромне резултате. Примера ради, 1985. у Немачкој, савет о планирању породице затражило је свега двоје Југословена, док је помоћ у решавању прекида нежељене трудноће затражило 50 Југословенки. Као и у домовини, већина жена је помоћ тражила прекасно како би изашле из већ насталих проблема. Иако је до половине 80-их абортус дозвољен у већини западноевропских земаља, настављена је пракса Југословенки да се нежељене трудноће „решавају“ у домовини, јер је поступак абортуса, у поређењу са СР Немачком, на пример, био далеко једноставнији, а и јевтинији.⁶⁷

65 АЈ, 142/II–А 808, Информација о сусретима и разговорима са југословенским грађанима на раду у Савезној Републици Немачкој, одржаних 2–3. децембра 1974. године.

66 АЈ, 142/II–А 808, Извјештај о обављеном путу у Савезној Републици Немачкој (14. 12. 1974).

67 АЈ, 142/II–А 808, Извјештај о радној посјети националној организацији за планирање породице СР Немачке Про Фамилиа, огранак у Минхену, обављеној у времену од 19–23. марта 1986. године. Видети и: АЈ, 142/II–А 832, Посета радне групе југословенским грађанима привремено запосленим у Савезној Републици Немачкој, Извјештај (Билтен 21).

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије: Социјалистички савез радног народа Југославије; Кабинет председника Југославије.

Литература

- Anić, Josip, Andrina Pavlinić Wolf. „Problemi djece migranata”. *Migracijska teme* 1/1986, 43–59.
- Dobrivojević, Ivana. „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974”. *Istorija 20. veka* 2/2016, 83–98.
- Dobrivojević, Ivana. „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977”. *Istorija 20. veka* 2/2007, 89–100.
- Herzog, Dagmar. *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*. Cambridge: Cambridge University Press 2011.
- Ivanović, Vladimir. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1963–1973*. Beograd: ISI, 2012.
- Marković, Predrag. „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia”. *Istorija 20. veka* 2/2005, 145–162.
- Mežnarić, Silva. „Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija. Pokušaj sistematizacije”. *Migracijske teme*, 1/1985, 77–96.
- Švob, Melita. „Migracije jugoslavenskih žena”. *Migracijske teme* 6/1990, 3–11.

Summary

Ivana Dobrivojević Tomić

Efforts of Yugoslav Authorities to Sexually Educate Female Workers Temporarily Residing in Western Europe in the 1970s and early 1980s

Abstract: This paper deals with the partial efforts of the authorities to promote the desired parenting and reduce the number of unwanted pregnancies and abortions through the sexual education of Yugoslav women temporarily residing in the countries of Western Europe. These insufficiently systematic and coordinated activities were supposed, before all, to facilitate and improve the situation of migrant women abroad, but also, indirectly, to try to prevent and influence the specific social problems in the country caused by migration. This study is based on the sources of the Archives of Yugoslavia and relevant literature.

Key words: Yugoslavia, female workers temporarily working abroad, emancipation, family, contraception, unwanted pregnancy, abortion

In accordance with the Resolution on Family Planning (1969), which proclaimed that the right of parents to determine the number of children and the interval between births was one of the fundamental human rights and that it should be achieved by using contraception, the *Conference for Social Activity of Women* and the Family Planning Council took steps to ensure that every child born to a female worker temporarily working abroad was desired. To this end, a correspondence service was established for the Yugoslavs working in the Western European countries, a brochure on contraception and (un)wanted conception was published, while doctors and social workers held numerous lectures at clubs, factories and workers' hostels in the Federal Republic of Germany, Austria, Belgium, France, Switzerland and Sweden. Despite the endeavours, the results of these activities were modest. The efforts of the authorities were further hindered by the fact that these workers, even while living in Yugoslavia, missed a campaign on methods of family planning which, during the 1960s and 1970s, were carried out through counselling centres in health institutions, lectures, leaflets and prints in the press. The effects of

a similar healthcare campaign, this time “remote”, could have been even less far-reaching, since the authorities had only partial and often insufficiently confirmed information about the personal life of Yugoslav women on temporary work. Just like women in Yugoslavia, female workers temporarily working abroad rarely used contraception, and they saw abortion as the main “method” for “planning” the family.

УДК 316.75:791.4(497.1)"1948/1952"
791.43:32.019.52(497.1)"1948/1952"
327:316.75(497.1:47)"1948/1952"
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.sti.101-125>
Оригинални научни рад
Примљен: 1. 2. 2018.
Прихваћен: 19. 3. 2018.

Давор СТИПИЋ
davorstipic89@gmail.com

Антисовјетска филмска пропаганда у Југославији 1948–1952.*

Апстракт: Полазећи од совјетског утицаја у југословенској кинематографији и институционализације и активности филмске цензуре у периоду пре 1948. године, чланак прати промену идеолошког фокуса након доношења Резолуције Информбироа и на примеру три краткометражна филма: *Говори Москва* (1950), *Велики митинг* (1951) и *Тајна дворца ИБ* (1951) приказује главне мотиве антистаљинистичке пропаганде у Југославији.

Кључне речи: Информбиро, пропаганда, Југославија, филм, Стаљин, Тито, СССР

Систем, принципи и институције цензуре

Слично као и пракса коју су нове југословенске власти након 1945. године спроводиле у сферама политике, културе и друштва, и питање филмске цензуре¹ је имало своје дубоке корене у добро

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (N° 47019) при Институту за новију историју Србије, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 За питање цензуре видети: Горан Милорадовић, *Лепота под надзором – совјетски културни утицај у Југославији 1945–1955*, (Београд: ИСИ, 2012); Radina Vučetić, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, (Београд: Clio, 2016); Radina Vučetić, „Između avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih“, *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Београд: INIS, 2011); Daniel J. Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945–2001*, (Zagreb: V.B.Z., 2004); Milan Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane: zona sumraka*

развијеном совјетском искуству. У циљу популаризовања комунистичке идеологије власт је, схватајући важност и утицај филма као пропагандног средства, посветила доста пажње институционализовању филмске цензуре која је требало да омогући партијску контролу над садржајем и прометом како домаћих тако и страних филмова. У општој мисији стављања филма у службу једне идеологије цензура је, иако најважнија, била само један од елемената. Тешко да би политика креирања филмског садржаја имала било каквог успеха да није била праћена изградњом биоскопа и изузетно високом активношћу на пољу културе и просвете.²

Због свега тога држава је основала посебно тело, задужено за преглед и одобравање филмова, које је у току свог постојања променило неколико назива. У почетку је назив био *Цензурна комисија при Филмском предузећу ДФЈ*, да би 1949. била преименована у *Комисију за преглед филмова при Комитету за кинематографију Владе ФНРЈ*, а 1953. поново је променила назив у *Савезна комисија за преглед филмова*.³ Правне оквире за деловање комисије одређивали су Уредба о цензури кинематографских филмова⁴ из августа 1945. године и Уредба о прегледу филмова за јавно приказивање, која је, између осталог, предвиђала да су савезно предузеће за увоз, извоз и расподелу филмова и сва домаћа предузећа за производњу филмова дужни да све филмове пре дистрибуције доставе комисији на преглед.⁵ Такође, ниједан филм се није могао дистрибуирати без претходног одобрења комисије, а за кршење ових одредби, уколико није кривично дело у питању, била је предвиђена новачана казна.⁶

Сам поступак цензуре филмова био је додатно дефинисан Упутством о прегледању и одобравању филмова за јавно приказивање, које је потписао тадашњи заменик министра председника Савета за науку и културу владе ФНРЈ Владислав Рибникар.⁷ Овим

---

jugoslovenskog filma, (Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 1995); *Encyclopedia of censorship*, eds Nicholas J. Karolides, Jonathon Green, (New York: Infobase publishing, 2005).

2 Лjubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, (Beograd: Rad, 1988), 22–28.

3 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 260.

4 „Уредба о цензури кинематографских филмова“, *Службени лист*, бр. 57, 7. август 1945.

5 Архив Југославије (АЈ), Комисија за преглед филмова (147), 1, 1/24, Уредба о прегледу филмова за јавно приказивање, 4. 5. 1949.

6 Исто.

7 АЈ, 147–1–1/40, Упутство о прегледу и одобравању филмова за јавно приказивање, 10. 10. 1951.

упутством ближе је разрађен сам механизам прегледања филмова које је вршила комисија од три члана и закључак комисије је био важећи само ако је донет једногласно, што је значило да су се сва три члана морала сагласити да је филм погодан да би он уопште могао да буде приказан. У случају да одлука није донета једногласно, о судбини филма одлучивао је пленум „свих или бар већине чланова Комисије за преглед филмова”.⁸ Партија је преко свог агитпроп апарата утицала на филмове двојачко: вршећи преглед, одобравање и евентуалну забрану већ готових филмова, али и мешајући се у сам процес снимања, јер ниједан филм није могао бити направљен по сценарију или књизи снимања који претходно нису прегледани и одобрени.⁹ Чланови комисије били су делом партијски и јавни радници, а делом угледни људи из света културе и науке. У току две и по деценије постојања комисије кроз њу су прошла различита позната имена попут Ива Андрића, Добрице Ћосића, Оскара Давича, Митре Митровић, Владимира Дедијера, Пјера Крижанића и многих других.¹⁰

У овако добро разрађеном систему, у коме је партијска контрола над избором тематике уметничког дела и начином њене обраде била готово потпуна, постојали су веома јасни критеријуми шта је било пожељно за приказивање на филмском платну а шта није. Када је реч о темама које су од самог почетка означене као осетљиве за интерпретацију, како је уочио Горан Милорадовић, постојале су две групе критеријума чије кршење је било строго кажњиво: идеолошки и политички критеријуми.¹¹ Док су први представљали константу утемељену у марксистичкој идеологији, правац и захтеви друге групе критеријума зависили су од актуелне спољне и унутрашње политичке оријентације. Углавном је за комунистичке цензоре била неприхватљива било каква филмска интерпретација, нарочито у позитивном светлу, идеја попут религиозности, монархизма, сексуалности, насиља и криминала. Наравно да је у периоду после Другог светског рата било немогуће снимити филм у Југославији који би одударао од партијских начела, па се цензурисање на основу наведених критеријума најчешће примењивало на стране филмове. У пери-

8 Исто.

9 Dimić, *Agitprop kultura*, 214.

10 Горан Милорадовић, „Лица у тами: друштвени профили филмских цензора у Југославији 1945–1955”, *Годишњак за друштвену историју* XI, 2–3, 2004, 106–113.

11 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 267–268.

оду 1945–1948, највећи број забрањених филмова, чак и после доношења Резолуције Информбироа, долазио је са запада и то углавном из Сједињених Америчких Држава и Велике Британије.¹²

Друга група критеријума која дефинише однос према одређеним политичким групама, као што је већ речено, зависила је од тренутне политичке ситуације и пратећи њихове промене у току времена види се да су оне углавном коинцидирале са променама југословенске позиције у међународним односима. Однос према Немцима, четницима и осталим непријатељима из претходног рата¹³ је у кинематографији остао углавном константан, са изузетком ретких филмова попут *Глувог барута*. Међутим, слика савезника, како западних тако и совјетских, у домаћој кинематографији, као и цензорска перцепција контекста у коме се они појављују на филмском платну доста је варијирала. Најочигледнија промена у односу цензорских комисија према филмском материјалу може се уочити управо после доношења Резолуције ИБ-а. Док Совјети полако нестају из домаћих филмова, амерички војници почињу у југословенској кинематографији да се појављују као пријатељи и савезници (филм *Долина мира* (1956) Франце Штиглица),¹⁴ што је наговештај једног новог раздобља у историју Југославије.

Филмска сарадња са иностранством, совјетски културни утицај

Сарадња са Совјетским Савезом у области кинематографије, као и извоз и увоз филмова засновани су на уговору склопљеном 31. јануара 1946. између *Државног филмског предузећа* и *Сојюзинторгкино*, а на основу кога су совјетски филмови приказивани у Југославији.¹⁵ Према овом уговору Државно филмско је добило ексклузивно овлашћење за дистрибуцију свих звучних дугометражних, краткометражних филмова и филмских журнала совјетске производње по цени од 10 америчких центи по једном метру, као и 50 посто зараде од промета сваког филма.¹⁶ Како је Уредба о цензури кинемато-

12 Цензорне књиге за период 1945–1948: АЈ, 147, 5; АЈ, 147, 6.

13 Видети: Немања Звијер, *Идеологија филмске слике: социолошка анализа партизанског ратног спектакла*, (Београд: Филозофски факултет, 2012).

14 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 235

15 АЈ, Комитет за кинематографију владе ФНРЈ (180), 7, 30/2, Уговор, 31. I 1946.

16 Исто.

графских филмова предвиђала да су се, осим читавог филма, могле цензурисати и само одређене секвенце,¹⁷ нарочито је занимљив део уговора који забрањује да се без претходне писмене дозволе Сојуз-инторгкина, јавно приказују њихови филмови на којима су извршене било какве цензорске исправке, што сведочи о жељи Совјета да своје филмове заштите од југословенске цензуре колико год је то било могуће.¹⁸

Разумевање популарности и дубине утицаја совјетске кинематографије и утврђених образаца њене пропаганде у периоду пре 1948. године изузетно је битно како би се схватила важност промена у односу према Москви насталих после раскида, али и теоријска основа и узор на којима је, путем преузимања модела, грађена југословенска пропаганда чак и након Резолуције. Као што је међу филмовима које је државна цензорна комисија прегледала од 1945. до 1948. највише прегледаних и одобрених филмова долазило из СССР-а, тако је и популарност ових филмова међу народом и њихова заступљеност на биоскопским репертоарима била сразмерно велика. У суштини, најважнији спољни партнери у области филма све до 1948. биле су земље народне демократије па је у овим годинама највише филмова увезено из СССР-а, потом Чехословачке, а затим Француске и САД-а, док је убедљиво највише извезено у Албанију, што јасно показује да је југословенска културна политика пратила званичну спољну политику, која је у овом периоду настојала да обезбеди што је могуће већи утицај у Албанији.¹⁹ О гледаности, а самим тим и пропагандном утицају који су совјетски филмови имали на публику у Југославији најбоље сведочи посећеност пројекција филмова из Совјетског Савеза. У послератном периоду, број гледалаца совјетских филмова константно је растао па је 1947. износио 28.432.397, а наредне 1948. се попео на 37.879.820, што је у обе године представљало више гледалаца него домаћих и свих осталих страних филмова заједно.²⁰

Други значајан показатељ утицаја совјетских филмова јесте зарада коју су они остваривали на благајнама југословенских биоскопа. У току 1945. профит који је Државно филмско предузеће

17 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 261.

18 АЈ, 180, 7, 30/2, Уговор, 31. I 1946.

19 АЈ, Савет за кинематографију Привредне коморе Југославије (405), 16, Извоз и увоз домаћих филмова 1946–1947.

20 Dimić, *Agitprop kultura*, 179.

остварило приказивањем совјетских филмова износио је 6.980.860 динара, а према кључу о расподели средстава по принципу 50%:50% исто толико је припало и Сојузинторгкину.²¹ Следеће, 1946. године зарада се попела на по 21.090.022 динара, а 1947. на 31.302.955 за Државно филмско (које је у међувремену променило име у Југославија филм) и 29.450.515 за Совјете.²²

Тако је сукоб из 1948. године дочекан у атмосфери готово потпуне доминације совјетског културног утицаја, поготово у области филма, који је у Југославији био прилично млада делатност, па због тога ни сам раскид, бар са југословенске стране, није био нагао и радикалан и он се на пољу кинематографије готово није могао ни осетити у другој половини 1948, као ни почетком 1949. У оквиру политике која није желела додатна затезања односа са Совјетима, у антисовјетску кампању није се кренуло одмах и директно. Стаљинови портрети и споменици војницима Црвене армије се уклањају са јавних места,²³ док истовремено филмови са Истока настављају да се приказују у домаћим биоскопима и то са несмањеном пажњом публике што показује и следећа табела.²⁴

Преглед гледалаца совјетских филмова							
	НР Србија	НР Хрватска	НР Словенија	НР БиХ	НР Македонија	НР Ц. Гора	УКУПНО
1948. година	16.233.259	7.639.580	3.914.221	2.512.823	1.793.694	651.938	32.745.505
јануар 1949.	935.555	703.275	302.445	363.594	210.846	37.927	2.553.642

Табела показује две значајне ствари: прво, да су совјетски филмови у Југославији пуштани и после Резолуције ИБ-а и, друго, да њихова гледаност није одједном опала. Ако узмемо у обзир да је просечан број гледалаца по месецу у току 1948. на нивоу читаве Југославије

21 АЈ, 180, 7, Финансијски ефекат приказивања совјетских филмова, 3. I 1948.

22 У току 1947. године уговор је измењен: кључ за расподелу зараде од 1. јуна те године промењен је у 40% : 60% у корист Југославија филма, па одатле потиче ова разлика у заради.

23 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 233–234.

24 Табела израђена на основу: АЈ, 180, 7, Преглед гледалаца совјетских филмова у току 1948. год., 9 IV 1949.

износио 2.728.793 и то упоредимо са 2.553.642 из јануара 1949. примећујемо незнатно смањење чак шест месеци по избијању сукоба, док се у одређеним републикама, попут Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније, у првом месецу 1949. чак види и повећање броја гледалаца у односу на просек из претходне године. Ове локалне промене не треба директно повезивати са степеном учесталости прогона присталица Резолуције и бројем ухапшених по републикама, јер се гледаност смањила, на пример, у Словенији која бележи изразито мали број ухапшених информбирооваца.²⁵ Међутим, на основу података које даје Љубодраг Димић на нивоу целе 1949. године, приметно је значајно смањење гледалаца у односу на 1948. док број гледалаца домаћих и нарочито осталих страних филмова значајно расте.²⁶ Дакле, утицај совјетских филмова јесте постепено опадао, али далеко од тога да су они одједном склоњени са репертоара.

О релативној толеранцији према совјетским филмовима на самом почетку затегнутости, говоре и књиге цензорне комисије, које сведоче о приличној бројности совјетских филмова који су прошли цензуру. Углавном су то политички неутрални филмови, али и наслови који би могли бити потенцијално пропагандни попут *Социјалистичка Москва* (одобрен 6. VI 1949) или *Стаљинградска битка* (одобрен 8. VIII 1949).²⁷ Са совјетске стране оваква толеранција није постојала. Убрзо после доношења Букурештанске резолуције филмски уговори који су постојали са осталим комунистичким земљама раскинути су једнострано или једноставно нису продужени. У Чехословачкој је, на пример, требало да се приказују филмови *Славица* и *Живјеће овај народ*, али су они после доношења Резолуције Информбироа враћени без образложења, а сличну судбину доживео је филм *Славица* и у Бугарској где је приказиван кратко време и то само у Софији а онда је скинут са репертоара.²⁸

25 Božo Repe, „Informbironu Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948 godine*, priređivač Petar Kačavenda, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999), 75.

26 О гледаности совјетских филмова Димић износи следеће податке: 1947. године – 28.432.397; 1948. – 37.879.820; 1949. – 32.151.881; 1950. – 10.707.019. Разлика у овим подацима и подацима из табеле постоји јер је Димић, вероватно, рачунао и податке о посетама у покретним биоскопима, који мени нису били доступни. (Dimić, *Agitprop kultura*, 179) .

27 AJ, 147, 5, број књиге 4.

28 AJ, 180, 7, Документ без броја и наслова, 21. III 1949.

Филмови су враћани у Југославију под разним, најчешће наивним изговорима, па су тако у Пољској одбили да приказују три уметничка југословенска филма са оправдањем да публика „не воли више ратне филмове“, а неки документарни филмови су враћени из СССР-а јер „не одговара метража“.²⁹ Ово је Партију и њен агитпроп систем ставило у незавидан положај јер је највећи број филмова, њих 47, планираних за приказивање у току 1949. долазио са истока.³⁰ Криза због недостатка филмова се није осетила, јер су успешно пронађене замене у Енглеској, Француској, Италији. До потпуног окретања Западу и јачања контаката на пољу филма са капиталистичким земљама долази тек почетком 1950, када је постало јасно да је раскид са Источним блоком дефинитиван, због чега се сарадња, нарочито са САД-ом, убрзано развија.³¹

Начин размишљања, потпуна цензура и тоталитарна пракса у уметности и уметничкој критици, после сукоба са Информбироом не само да се нису променили већ су у новонасталој ситуацији, где је било потребно држати под контролом све сфере друштвеног живота, постали још израженији и јачи.³² Међутим, кључно питање је шта се то променило у цензорској перцепцији после избијања сукоба и шта је сада постало неприхватљиво за приказивање широј публици на филмском платну у Југославији, односно како је доношење Резолуције ИБ-а утицало на однос државе према филму. Дакле, иако је велики број филмова са Истока и даље одобран, постојали су елементи који су до јуче били пожељни, а потом су, услед политичких догађаја, постали неприхватљиви и то се односи пре свега на појављивање самог Стаљина и симбола совјетске моћи у филмовима. Иако су постали спорни, ови елементи из филмова, као ни они из штампе,³³ нису уклањани ригорозно од првих дана сукоба, већ је тај про-

29 Исто.

30 АЈ, 180, 8, Извештај о пословању Југославија филма током 1949. године

31 АЈ, 180, 7, 30/2, Путни налог за друга Милана Ј. Гавриловића, директора Југославија филма, Београд 7. II 1950.

32 Dimić, *Agitprop kultura*, 223–224.

33 Први текст у партјском гласилу *Борба* који је отворено критиковао Стаљинову политику појавио се тек у октобру 1948. године и то је био чланак Милана Ђиласа „О неправедности и неистинитим оптужбама“. Пре објављивања чланка Јосип Броз је тражио да се уклони део у коме се спомињало Стаљиново име, али је на Ђиласово инсистирање чланак ипак објављен у оригиналу. (Ivana Dobrivojević, Aleksandar Miletić, „Sovjetska stvarnost u jugoslovenskim medijima“, *Tokovi istorije*, 1–2/2004, 82).

цес текао постепено. У октобру 1948. партијски лист *Борба* на насловној страни доноси текст о 31. годишњици Октобарске револуције са Лењиновом и Стаљиновом сликом,³⁴ док је током 1948. и 1949. године у цензорским књигама готово немогуће пронаћи податке о забрани филмова из Совјетског Савеза. Лењин, Октобарска револуција и совјетско комунистичко наслеђе нису били проблематични, али је од почетка педестих година било какво величање Стаљиновог лика и дела било санкционисано.

Тако је, на пример, 3. септембра 1955. филм *Завод-автомат* одобрен али под условом да се исече Стаљинова слика,³⁵ док је са истим коментаром 8. јануара 1955. одобрен и филм *Велика породица*.³⁶ За филм *Совјетска Молдавија*, који је цензурисан 3. септембра 1955, каже се: „Може, под условом да се исеку кадрови где се истиче Стаљин и то: 1. Портрет Стаљина у учионици и кадар где се говори о генијалности друга Стаљина, 2. скулптура Стаљинова у парку, 3. Колона камиона са Стаљиновим сликама, 4. Седница Совјета са великим Стаљиновим портретом“.³⁷ Дакле, јасно се види да је свако присуство Стаљина, макар и посредно путем слика и скулптура, па чак и његово спомињање када се хвали његова генијалност, било крајње непожељно. Осим тога, и све што је представљало асоцијацију на совјетску моћ и империјалистичку политику такође је уклањано из филмова, за шта је најбољи пример филм *Златни кључ* редитеља Александра Птушка који је комисија одобрила, али и наредила да се „исеку сви кадрови у којима се у књизи на крају види Кремљ“.³⁸

Стаљин је постао *persona non grata* не само у совјетским већ и у западним филмовима који су се увозили у Југославију. Филм *The Grand design* направљен поводом шесте годишњице од оснивања Уједињених нација, забрањен је зато што „није потребно приказивати Стаљина на платну у Југославији јер Стаљина приказује само у улози миротворца“.³⁹ У молби да овај филм ипак буде одобрен Милан Хофман, директор Информационог центра Уједињених нација у Београду, каже да појављивање Стаљина у филму неће никога навести да промени своје мишљење и да га прогласи за миротворца јер су с

34 *Борба*, број 270, година XIII, 7. новембар 1948.

35 АЈ, 147, 12, бр. књиге 34.

36 АЈ, 147, 12, бр. књиге 30.

37 АЈ, 147, 12, бр. књиге 34.

38 АЈ, 147, 12, бр. књиге 31.

39 АЈ, 147, 3, 21, Предмет одбијање филма „The Grand design“.

обзиром на „конкретну југословенску стварност и искуства (...) политичка физиономија и политичка концепција Стаљина дефинитивно формирана“. Међутим, ни овакво оправдање није помогло и филм је забрањен.⁴⁰ Занимљиво је да су све ове цензуре извршене педесетих година двадесетог века и да се у цензорским књигама у почетном периоду сукоба ређе могу наћи овакве замерке, што додатно сведочи о томе да је раскид из 1948, бар са југословенске стране, што се тиче кинематографије био постепен.

Филмска пропаганда на почетку сукоба са ИБ-ом

Иста врста опрезности и жеља да се, што је мање могуће, ситуација додатно затеже, која је била присутна у државној политици и филмској цензури, била је такође видљива и у пропаганди. Чини се да на самом почетку сукоба, иако су из дотадашњег искуства југословенски комунисти добро схватили значај и делотворност филмске пропаганде, њој ипак нису посветили велику пажњу. Такође, приметан је и потпуни изостанак озбиљних драма на ову тему, већ су сви пропагандни филмови имали изразито сатиричан и комичан карактер. У једном непотписаном документу у коме се разматра нова пропагандна стратегија, чији је аутор највероватније неко из Идеолошке комисије Централног комитета КПЈ, каже се да је услед доношења Резолуције ИБ-а пожељно мењати методе пропаганде, при чему се као најефикаснија предлаже усмена пропаганда преко радија, која би осим за домаће потребе требало да буде усмерена и према иностранству.⁴¹ Поред тога, препоручује се писмена пропаганда путем листова *Социјалистичка Југославија*, *Глас на Бугарите*, а за Чешку и Румунију посебна издања неких од часописа ових националних мањина, док се филм као средство пропаганде нигде не спомиње.⁴² Како се у овом документу као центри растурања пропагандног материјала наводе сајмови и масовне организације у другим земљама, јасно је да је у питању пропаганда у иностранству, што је можда разлог за неспомињање филма јер је његова нелегална дистрибуција била немогућа.

Један од првих пропагандних филмова који се бавио темом сукоба са Стаљином и његовим последицама био је документарни

40 Исто.

41 АЈ, Савез комуниста Југославије (507), АЦК СКЈ, VIII, I-(1-41), 1, 1/2-а-36.

42 Исто.

филм Звезда филма *Они нису изневерили оцаџину* у режији Миленка Штрпца. Филм је одобрен 20. децембра 1948. године и говорио је о групи југословенских омладинаца који су у време почетка сукоба студирали у земљама народне демократије, а који су после доношења Резолуције ИБ-а остали доследни и верни Јосипу Брозу и КПЈ.⁴³ У новембру 1949. снимљен је још један пропагандни филм, *Разбијачи клевета*, овога пута у продукцији Застава филма. У њему „крзочешће армије на изградњи деонице аутопута Братство-јединство од Кутине до Винковаца, даје се одговор на кампању информбироовске пропаганде против Југославије“.⁴⁴ Као што ће касније то постати очигледно, у пропагандним играним филмовима, омладинске радне акције, индустријализација и изградња земље постају један од омиљених и најчешће експлоатисаних мотива у филмској антиибеовској пропаганди и, како се то може приметити на основу тема два наведена филма, пропаганда се у почетку више базирала на хвалењу сопствених достигнућа него на нападима на противнике у овом сукобу.

Месец дана касније, 30. децембра 1949. одобрен је још један документарни филм, са очигледном намером да буде политички искоришћен у борби против домаћих присталица Резолуције. Био је то филм Слободана Радуловића *Пред Народним судом* који је за тему имао суђење групи информбирооваца (Барановић, Кршко) у Сарајеву.⁴⁵ Занимљиво је да је годину дана раније, у децембру 1948, одобрен филм идентичног назива који је говорио такође о судском процесу, али овог пута „усташко-четничкој групи шпијуна убачених на територију наше земље“.⁴⁶ Дакле, врло брзо су информбироовци у државној пропаганди заузели блиско место ономе које је већ било обезбеђено за непријатеље револуције из периода Другог светског рата.

У Звезда филму су 1949. почели рад на филму под називом *Говори Москва*, чију режију је потписао Фадил Хаџић, а који је представљао екранизацију приче о једној московској радио-станици која пласира неистине. Партијски руководилац долази у студио како би одражао говор и народу објаснио Резолуцију против Југославије, али у сатиричном маниру, после низа комичних догађаја, покушај да се Југославија извргне руглу пропада. Снимање је започето 1. априла

43 Institut za film, *Filmografija jugoslovenskog filma 1945–1965*, (Beograd, 1970), 17.

44 Исто, 23.

45 Исто, 25.

46 Исто, 16.

1949. и с обзиром да је у питању био краткометражни филм, трајало је неуобичајено дуго и монтажа је коначно завршена 20. октобра 1950. године.⁴⁷ Совјетско пропагандно ширење лажи и клевета против Југославије постаће често обрађивана тема у иначе не претерано разноврсном спектру домаћих антиинформбироовских филмова из овог периода.

Међутим два најзначајнија, најаутентичнија и свакако најзанимљивија филма настала у оквиру пропагандне кампање против Информбироа јесу цртани филм браће Нојгебауер *Велики митинг* из 1951. године и авангардни експеримент загребачког казалишта Керемпих под називом *Тајна дворца ИБ*, снимљен исте године. *Велики митинг* је у складу са готово космогонијском тезом комунистичке пропаганде да прогрес на свим пољима почиње са револуцијом, у тадашњој штампи најављиван као први југословенски цртани филм,⁴⁸ иако је он постојао и у Краљевини Југославији. Цртани филм говори о Јудину, уреднику новина *За чврст мир, за народну демократију*, који шаље једног новинара да извештава са политичког скупа жаба и комараца са Скадарског језера који су захвални Енвер Хоџи јер је одбио да исуши албански део језера.⁴⁹ Међутим, иза духовитог и наивног сижеа стоји истинита прича. Крајем четрдесетих година 20. века заиста је постојао мегаломански план да се исуши Скадарско језеро да би се направило места за плантаже дувана, о чему је 1984. Живко Николић снимио филм *Чудо невиђено*. У реалности, план о исушивању језера је пропао, а овај цртани филм је вероватно требало да буде напад на Албанију преко које је Стаљин покушавао да подрије југословенску привреду.

Филм *Тајна дворца ИБ* представља авангардну и за оно време изузетно смелу и експерименталну комбинацију различитих филмских праваца, од америчког слепстика до Ејзенштајновог експресионизма, која на сатиричан и духовит начин говори о доношењу Резолуције ИБ-а. У крајње опскурној атмосфери непознатог дворца, јер права резолуција и јесте донета у једном дворцу код Букурешта, окупљају се комични ликови, представници комунистичких партија чланица Информбироа, који на волшебан начин доносе резолуцију против Југославије, представљену у облику утваре коју тумачи

47 AJ, 405, 16, Преглед производње домаћих филмова за период 1945–1950.

48 A. Kresić, „Snima se – Crtani film“, *Film*, година II, број 11, (Београд), март 1951, 2.

49 *Велики митинг* (1951), р. Фадил Хаџић.

балерина Силва Херцигоња.⁵⁰ Оно што нимало не чуди је чињеница да је продукцију оба остварења радио Јадран филм. Наиме, највећи део радника у Јадран филму је, укључујући ту и самог режисера *Тајне дворца ИБ* Милана Катића, преузет из усташког Хрватског сликописа, јер комунисти нису имали филмских стручњака. У ову групу људи спада свакако и Валтер Нојгебауер, режисер и главни цртач *Великог митинга*, који је у току Другог светског рата не само радио за усташе већ је био и веома активан у антисемитској пропаганди.⁵¹ Због тога је највећи део њих имао потребу да пред новим властима грехе из прошлости искупи правећи пропагандне филмове који ће строго пратити партијску политику. Најбољи пример за то је споменути Милан Катић, који је само годину пре *Тајне дворца ИБ* снимио филм *Споменик захвалности Црвеној армији* који је био потпуно у складу са тадашњом политичком позицијом.⁵²

Ова два краткометражна остварења, због обиља политичке симболике и пропагандних елемената, али и међусобне сличности, представљају, заједно са *Говори Москава*, погодан материјал за упоредну анализу у којој је могуће уочити најтипичније мотиве на које се фокусирала домаћа пропаганда у време сукоба са Информбироом. У овим филмовима пропаганда против представника Стаљиновог режима била је очигледна и директна, па се ишло чак дотле да су главни јунаци ових филмских прича не само били верне копије ликована из стварности, као у филму *Тајна дворца ИБ*, већ су у појединим случајевима и стварне личности и организације под непромењеним именима уношени у сценарио. Тако је Јудин, главни јунак цртаног филма *Велики митинг*, несумњиво асоцијација на филозофа и академика Павела Јудина, представника СССР-а у Информбироу и уредника гласила ове организације *За чврст мир, за народну демократију*. Он је и у цртаном филму представљен карикатурално, под својим правим именом као нервозни и према Југославији злонамерни уредник часописа, чије име такође није измењено, што само показује ко-

50 *Тајна дворца ИБ* (1951), р. Милан Катић.

51 Daniel Rafaelić, „Walter Neugebauer – čovjek koji je stripom mislio film“, datum pristupa: 1. 12. 2017, <http://www.galerijaklovic.hr/novost/walter-neugebauer-%C4%8Covjek-koji-je-stripom-mislio-film>

52 Zoran Tadić, „Dokumentarist od formata“, datum pristupa: 1. 8. 2014, <http://www.matica.hr/vijenac/293/Dokumentarist%20od%20formata/>

лико се антисовјетска пропаганда заоштрила после 1950. године и коначног разлаза са Источним блоком.⁵³

Основни мотиви југословенске филмске пропаганде у време сукоба са Информбироом

У читавој филмској борби против Информбироа, која је неизоставно подразумевала промовисање аутентичности југословенског пута у социјализам, може се уочити неколико лајтмотива који су представљали централне тачке пропаганде и најважнија упоришта државне идеологије у овим филмовима. Ако бисмо обратили посебну пажњу на суштину филмских прича, на основне покретаче радње, начин сликања главних ликова, који су по правилу у сва три филма представници Информбироа, затим на ситне симболе који се јављају у различитим сценама, као и на окружење у коме се радња одиграла, могуће је уочити различите елементе који се доследно користе у свим филмовима и који указују на основне мотиве на којима се, по партијским инструкцијама, заснивала пропаганда у периоду сукоба са ИБ-ом. Генерална перцепција друштвених односа, која укључује и политичку карактеризацију, веома је слична у случају сва три филма и представља један од елемената у наративној структури који указује на материјализацију идентичних идеолошки инспирисаних начина размишљања.

Тако су аутори ових филмова, ругајући се слици коју је совјетска пропаганда стварала о Југославији, у различитим ситуацијама потенцијали совјетско уверење о Југославији као „Чудовишној земљи“. Оваква карактеризација се појављује у сваком од ових филмова: у *Великом митингу* овим речима је прелепљена карта Југославије на зиду у Јудиновом кабинету,⁵⁴ у *Тајни дворца ИБ* овај натпис забоден је у глобус означавајући место на ком се налази Југославија, док у *Говори Москва* ову фразу партијски руководиоца често понавља у свом говору. Стаљин и московско руководство не појављују се директно у филмовима, већ је њихов утицај присутан посредно путем телеграма и дописа са наређењима која су у сва три филма увек потписана са „мудро руководство“. Дакле, види се да су сама карактеризација и начин перцепције непријатеља и њихове политике у свим

53 *Велики митинг* (1951), р. Фадил Хацић.

54 Исто.

антиинформбироовским филмовима из овог периода рађени према идентичном шаблону.

Још један изузетно важан мотив који се непрестано провлачи јесте потенцирање совјетских лажи и клевета усмерених ка Југославији које су на духовит начин у филмовима оличене кроз патку. На почетку *Великог митинга* стоји објашњење: „Био једном један новинар, који у жељи да подигне занимање за лист свог газде, објави вијест о фантастичној шареној птици, више сличној папиги него кокошки, а мање коњу него лабуду. Нитко није могао одгонетати поријекло те чудне птице, па се око ње убрзо исплете сензација, која се распрсла оног часа када се сазнало да је домишљати новинар пребојадисао обичну патку. Од тог се времена свака новинарска лаж назива новинарском патком.“⁵⁵ На ширење совјетских лажи, оличених у патки као њиховом симболу, нарочит акценат стављен је у *Великом митингу* и *Говори Москва*. У првом филму овај симбол се појављује веома често: патке излећу из Јудинове писаће машине, патке му стижу из Москве путем телефона или поште па их Јудин потом преко микрофона пушта у етар. На крају филма он, у наступу беса, ове патке (вести) препумпа, не само фигуративно него и дословно, због чега оне експлодирају и убију Јудина коме су сопствене лажи дошле главе.⁵⁶ У филму *Говори Москва* партијски секретар који држи говор на радију у коме треба да оптужи Југославију, пошто, претражујући своје џепове не успева да пронађе доказе против Југославије, из књиге на којој пише „произведено у СССР-у“ вади голуба мира коме ставља маслинову гранчицу у кљун. Међутим, голуб испушта маслинову гранчицу и претвара се у патку, чиме и лажно Стаљиново миротворство постаје очиледно.⁵⁷

Доста пажње поклоњено је осликавању покварених и изопачених карактера представника Информбироа јер је, у нарастајућем сукобу, било неопходно непријатеља морално и идеолошки дисквалификовати. Због тога је начин на који су информбироовци приказани у југословенским пропагандним филмовима прерастао у готово типско и шаблонско грађење антијунака. Док су они у *Тајни дворца ИБ* бескрупулозни, подмитљиви, истовремено улизивачки настројени, без способности да самостално мисле и да се супротставе директивама „мудрог руководства“, у *Говори Москва* су неспособни, нес-

55 *Велики митинг* (1951), р. Валтер Нојгебауер.

56 Исто.

57 *Говори Москва* (1950), р. Рико Калеф.

претни и у константном страху од надређених. Од ауторитета зазиру не само партијски кадрови већ и столице (саме се намештају пред секретарем), сат (сам се враћа за пет минута када га секретар мрко погледа) и портрет Петра Великог (који салутира секретару када овај улази у собу). Ликови секретара у *Говори Москва*, Јудина у *Великом митингу* и у *Тајни дворца ИБ* се могу директном паралелом повезати са Стаљином, они су својеврсни Стаљини у малом, лишени разумевања према подређенима, што се види из односа Јудина према својим новинарима, али и образовања, па секретар у *Говори Москва* не препознаје Петра Великог. Неки филмски критичари попут Ненада Полимца су ишли толико далеко да су у делегатима у *Тајни дворца* препознали и стварне комунистичке лидере Међаша Ракошија (тумачи га Ненад Лхотка), Ану Паукер (Штефица Киш), Палмира Тољатија (Милко Шпаремблек).⁵⁸

Веома занимљиво питање јесте како је у овим филмовима југословенски пропагандни систем желео, пре свега домаћој публици, да прикаже стање у Југославији. Кључно је да се југословенска филмска пропаганда у својим мотивима углавном кретала у два смера. Како се то видело из примера *Великог Митинга* и *Говори Москва* први смер је подразумевао разоткривање и оповргавање клевета (у филмовима новинарских патки) и оптужби које су долазиле из Москве, као и извргавање руглу представника Информбироа, што је заједничка тенденција у сва три филма. Други правац био је сконцентрисан на промовисање достигнућа социјалистичке изградње, домаће индустрије и самоуправног социјализма, насупротив идеолошким застрањивањима у Совјетском Савезу.

То се јасно види ако се узме у обзир оно на чему инсистирају аутори филмова када дају слику Југославије. У *Тајни дворца ИБ*, када персонификација резолуције дође у Југославију прво стиже међу градитеље на радној акцији, а потом у фабрику и на оба места бива одбачена.⁵⁹ Са друге стране, у *Великом митингу* новинара листа *За чврст мир за народну демократију* кога Јудин шаље у Албанију, олуја односи у Југославију, где он прво угледа управо оно што је у визури домаћих комуниста требало да буде симбол Југославије: изградњу Новог Београда, аутопута Београд–Загреб, сељачке задруге и фабрике

58 Nenad Polimac, „Nacional otkrio zabranjeni i izgubljeni hrvatski film“, datum pristupa: 28. 11. 2017, <http://www.nacional.hr/clanak/11981/nacional-otkrio-zabranjeni-i-izgubljeni-hrvatski-film>

59 *Тајна дворца ИБ* (1951), р. Милан Катић.

којима управљају сами радници.⁶⁰ Дакле, потенцирање индустријализације, послератне изградње и социјалистичког самоуправљања било је главно оружје против Стаљинових клевета и уједно је постало и један од централних елемената у тадашњој југословенској пропаганди.

Трудећи се да што више дифамирају Стаљина, који је до сукоба био један од кључних идеолошких узора, филмски аутори су, сликајући представнике Информбироа, често за њих везивали различите реакционарне и религијске симболе. У *Тајни дворца ИБ*, у замку у ком се одржава састанак, у позадини се примећују крст и распеће, док делегати новостворену балерину-резолуцију испраћају и благосиљају користећи црквено кандило. Веома је индикативно и то што се верски елементи преплићу са симболима племства (дворац, послуга, племићка одела), које је као и црква било класни и политички непријатељ радничке класе. У филму *Говори Москва* религијско је стављено на ниво свакодневне употребе, пошто се један од руских представника, изненађен развојем ситуације, прекрсти десном руком. Смисао коришћења оваквих мистичних, религијских и окултних мотива лежи управо у жељи да се створи слика о Стаљину, уосталом бившем студенту богословије, као некоме ко је изневерио основне принципе марксизма-лењинизма. Како би се нагласила антиреволуционарна и квазисоцијалистичка природа Стаљинове власти, филмска пропаганда се није задржала само на поређењима совјетских руководилица са клером и буржоазијом већ је прешла и на њихово директно супротстављање Марксовом лику и делу. Док партијски секретар у филму *Говори Москва* држи говор, Марксова слика са зида, очигледно се не слажући са оним што представник Информбироа има да каже, изговара једно гласно не, после чега на захтев секретара бива склоњена са зида.

Per aspera ad acta: Сукоб са Информбироом и филмска цензура

Међутим, иако су по много чему слична, ова три филма су имала потпуно различите судбине. Док су *Велики митинг* и *Говори Москва* веома успешно коришћени у пропагандне сврхе и приказивани широм Југославије, филм *Тајна дворца ИБ* је забрањен и потпу-

60 *Велики митинг* (1951), р. Валтер Нојгебауер.

но игнорисан у наредним деценијама, па га је немогуће наћи у било којој историји или филмографији југословенског и хрватског филма насталој у комунистичком периоду. Шта је то што је навело цензоре да у јеку борбе против Информбироа забране један домаћи филм који је био веома експлицитан и јасан у својој осуди стаљинизма?

Филм је забрањен одлуком цензорне комисије од 18. јуна 1951. године, с тим што је првобитно био одобрен, да би тек после другог прегледања био означен као неподобан.⁶¹ Организација Јадран филм из Загреба, која је радила продукцију, о забрани је обавештена месец дана касније, 24. јула, па је од Југославија филма затражено објашњење зашто је филм забрањен, а нарочито зашто је забрањен тек после накнадног прегледања. Из одговора Југославија филма сазнајемо да је филм забрањен на накнадном прегледању због „примедби појединаца и неких установа”, али се не прецизира којих.⁶² Ово значи да филм иницијално за чланове комисије није био политички проблематичан, већ да је забрана наступила након интервенције са стране. Нема података о томе ко је утицао на забрану филма, али највероватније је да је удела у томе имала највиша инстанца, иако у књизи Титовог кинооператера Александра Константиновића,⁶³ у којој је вођена прецизна евиденција филмова који су Брозу пуштани, нема података да је он икада одгледао *Тајну дворца ИБ*. За разлику од овог, види се да је филмове *Говори Москва* и *Велики митинг* ипак гледао и они очигледно нису имали проблема са цензуром,⁶⁴ што уједно указује и на то да је пропагандну поруку коју су они носили одобрио маршал лично.

На тај начин *Тајна дворца ИБ* постала је жртва паралелног система неформалне цензуре, која је, долазећи са врха, заобилазила надлежне институције. О оваквој пракси Милован Ђилас је записао: „за такву полуилегалност је постојао и 'субјективни' мотив. Титу, а и групи око њега, одговарала је невидљива власт – власт коју не контролише ни један изабрани форум.”⁶⁵ Осим Броза, било је случајева да и други партијски функционери утичу на садржај домаћих филмова, као што показује случај Владимира Бакарића који је утицао на

61 АЈ, 147, 7, књига 11, Упут за комисијски преглед филма *Тајна дворца ИБ*.

62 АЈ, 147, 3, 16, Комисија за преглед филмова Јадран филму, Београд, 15. VII 1951.

63 АЈ, Кабинет председника републике (КПР), 837, V-13-д, к-948, Попис гледаних филмова.

64 Исто.

65 Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, (Beograd: Književne novine, 1991), 12-13.

монтажу документарног филма Бранка Марјановића *Ослобођење Загреб* (1945). Али управо због ванинституционалног деловања у највећем броју случајева, укључујући и *Тајну дворца ИБ*, било је немогуће са сигурношћу открити ко је од функционера стајао иза појединих интервенција.⁶⁶

У истом одговору Југославија филма каже се такође и да је филм забрањен јер су се приговори односили на то да је филм „политички штетан и уметнички врло слаб“. Како се чини из даље преписке, Јадран филм је затражио да се ова дефиниција измени и да се напише да је филм забрањен „због неактуелности политичких догађаја које приказује“, како би ово предузеће лакше добило рефундацију трошкова од Министарства финансија.⁶⁷ Комисија је одбила овај захтев са образложењем да је проблем Информбироа још актуелан, што је и било логично јер ово је време у коме су не само снимљени други пропагандни антиинформбироовски филмови већ је и цензура почела да посвећује више пажње овом проблему тако да се о некој застарелости теме не може никако говорити.

Дефиниција о слабостима и уметничким недостацима чини се посебно занимљива и изгледа да је она била важан разлог за забрану. Ако се узме у обзир да је филм био веома авангардан, са обиљем алегорија и метафора, самим тим је и његова могућност за пропагандну експлоатацију међу обичним народом била веома сужена, јер би он остао неразумљив, а његова политичка порука недоступна слабије образованим људима, односно већем делу публике, чиме би и његова намена као пропагандног средства остала неиспуњена. Ово јасно говори о томе да филм због своје иновативне концепције није био прихватљив за критеријуме прављене на основу принципа социјалистичког реализма, који упркос сукобу са СССР-ом, још увек нису били одбачени у домаћој кинематографији, због чега је вероватно и дошло до става о овом филму као уметнички слабом.

Важна је и претпоставка да би филм био сигурно забрањен већ при првом прегледању да је био заиста толико политички проблематичан, јер у тоталитарним системима попут онога који је крајем четрдесетих и почетком педесетих постојао у социјалистичкој Југославији, компромиси по питању идеолошки осетљивих интерпретација нису прављени, а било каква идеолошка јерес била би забрањена већ на самом почетку. Зна се да је у исто време када је

66 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 265.

67 АЈ, 147, 3, 20, Комисија за преглед филмова Јадран филму, Београд 29. 9. 1951.

снимљен филм *Тајна дворца ИБ*, слична плесна једночинка *Друга резолуција*, по којој је филм и направљен, играна и у загребачком казалишту Керемпих.⁶⁸ Да је сама радња или садржина дела била неприхватљива, онда бисмо могли да претпоставимо да би вероватно и представа била скинута са репертоара. Наравно, не треба заборавити чињеницу да у Југославији у оно време нису постојали тако ефикасни инструменти позоришне цензуре као што је то био случај са филмом, али то не значи да би Партија допустила да се нека неподобна представа јавно приказује, о чему најбоље говори случај комада *Када су цветале тикве*, две деценије касније.⁶⁹

Уколико је филм заиста и садржао неке елементе који су били политички проблематични, онда је логично и запитати се шта је то због чега је филм постао непожељан на биоскопским репертоарима. Већ је речено да је филм цензурисан накнадно, после интервенције која је дошла из државног и партијског врха. Узрок за забрану вероватно је био начин на који је филм критиковао комунистичке партије источноевропских земаља поистовећујући их са црквом, племством и реакцијом. Ово се вероватно није свидело самом Брозу, који је, према сведочењу Милована Ђиласа, дуго одбијао било какву идеолошку критику СССР-а чак и у време када је сукоб са Информбироом већ озбиљно ескалирао.⁷⁰ Зато је филм који је врло лако могао да прерасте у критику социјалистичке праксе и марксистичке теорије уопште било боље препустити забраву.

На крају, извесну пажњу треба поклонити и људима који су прегледали и забранили филм. Према закључку Комисије за преглед филмова број 3716, види се да су чланови комисије били Бојан Штих, Оскар Давичо, Добрица Ћосић и Радош Новаковић, с тим што у случају Добрице Ћосића својеручни потпис недостаје па је врло вероватно да он није учествовао у доношењу одлуке.⁷¹ Бојан Штих (1923–1986) је био словеначки позоришни редитељ, књижевни критичар и есејиста, уметнички директор Триглав филма и управник драме Словенског народног гледалишча у Љубљани, члан НОП-а од 1941.⁷²

68 „Тајна дворца ИБ у programu pokret u pokretnim slikama“, datum pristupa: 1. 12. 2017, <http://www.plesnascena.hr/index.php?p=article&id=587>

69 Видети: Александар Новаковић, *Како је Тумо разбијао „Тикве“*, (Београд: Народна књига, 2004); Feliks Pašić, *Kako smo čekali Godoa kada su cvetale tikve*, (Beograd: Bepar Pres, 1992); Vučetić, „Između avangarde i cenzure“, 699–705.

70 Ђилас, *Vlast i pobuna*, 209.

71 АЈ, 147, 7, књига 11, Упут за комисијски преглед филма *Тајна дворца ИБ*.

72 Милорадовић, „Лица у тами“, 109.

После рата представљао је једну од најзначајнијих личности словеначког позоришног живота. Први пут у раду Комисије за прелед филмова учествује у фебруару месецу 1949. године.⁷³ Штиха су његови партијски другови окарактерисали као човека „живог и проицљивог духа“, али и као неког ко је способен да филмове процењује у њиховом идеолошком контексту јер „поседује релативно широку културу и доста марксистичког знања“.⁷⁴ Препоручили су га за рад у култури где „има знатних услова за развој“, док „као партијски руководиоцац није довољно изграђен и не одговара му партијски рад“.⁷⁵

Осим Бојана Штиха, у закључку комисије којим је *Тајна дворца ИБ* забрањена, стоји и име Радоша Новаковића, који је у комисији највероватније заменио Добрицу Ћосића. Као угледни режисер и професор на Академији за позориште радио, филм и телевизију, од свих чланова комисије Новаковић је био најстручнији када је у питању филмска уметност. Рођен је у грађанској породици (деда му је био чувени историчар и државник Стојан Новаковић) и још пре рата је припадао кругу левичарски оријентисаних студената са којима је контакте одржавао и у току рата а партизанима се прикључио 1943. године.⁷⁶ Иако његов досије у фонду Комисије за преглед филмова није сачуван, ако је уопште и постојао, чини се да је не само познавање филма већ идеолошка коректност препоручила Новаковића за чланство у комисији, можда више него његова стручност. Наслови филмова које је Новаковић режирао у првим послератним годинама, попут *Кораца слободе*, *Ансамбл СССР-а у Југославији*, *Прослава 1. маја 1946*, указују на то да је у свом стваралаштву свакако пратио партијску линију коју највероватније није напустио ни током рада у комисији.

Међутим, *Тајна дворца ИБ* није једини филм који је због измењене политичке ситуације завршио у „бункеру“. Од 1946. до 1949. године у Грчкој је трајао грађански рат између комунистички оријентисаног ЕЛАС-а и грчке промонархистичке владе коју су подржавали Велика Британија и САД. Једна од најзначајнијих савезница грчких комуниста била је управо Југославија, која је наоружавала и обучаваала борце ЕЛАС-а и пружала им пропагандну подршку. У оквиру так-

73 Исто.

74 АЈ, 507, АЦК СКЈ, VIII, 1/2-а-26, 1, Бојан Штих.

75 Исто.

76 Милутин Чолић, *Филмски портрети од Манакија до Макавејева*, (Београд: Прогресс, 2007), 39–40.

ве пропагандне кампање, 1948–1949. настао је и филм Николе Поповића *Мајка Катина*. Филм је снимљен по сценарију који је написао Оскар Давичо на основу своје књиге *Међу Маркосовим партизанима*⁷⁷ која је настала након Давичовог боравка у Грчкој као члана Анкетне комисије УН-а.

Филм је имао изразито тенденциозну пропагандну поруку, врло негативно сликајући представнике западних држава, пре свега Американце Ловета и Смита, док су чланови совјетске анкетне комисије и грчки комунисти имали изразито позитивну улогу. Кратко речено, била је то прича на вишем нивоу, која није говорила само о грчком грађанском рату већ и о свеукупном односу у тадашњем свету у коме је Југославија још увек јасно била позиционирана као чланица Источног блока. Како би после сукоба са Информбироом сакрила филм у коме су совјетски представници приказани у позитивном светлу, али и како би прикрила своју политичку недоследност, југословенска власт је одлучила да већ готов филм у потпуности преда забору. На тај начин, иако није директно говорио о СССР-у и Информбироу, филм *Мајка Катина* постао је жртва промењених политичких околности и на дуже време је одложен ad acta.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије: Комисија за преглед филмова (147); Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180); Савет за кинематографију Привредне коморе Југославије (405); Савез комуниста Југославије (507); Кабинет председника републике (837).

Филмови

- *Говори Москва* (1950), режија: Рико Калеф.
- *Велики митинг* (1951), режија: Фадил Хаџић.
- *Тајна дворца ИБ* (1951), режија: Милан Катић.

Штампа

- *Борба*
- *Филм*

77 Милан Ристовић, „Мајка Катина међу Маркосовим партизанима или филм који није постојао“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2, 2010, 9.

Литература

- Vučetić, Radina. „Između avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih“. *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, 684–706. Beograd: INIS, 2011.
- Goulding, Daniel J. *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945–2001*. Zagreb: V.B.Z., 2004.
- *Encyclopedia of censorship*, eds Jonathon Green, Nicholas J. Karolides. New York: Infobase publishing, 2005.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura*. Beograd: Rad, 1988.
- Dobrivojević, Ivana, Aleksandar Miletić. „Sovjetska stvarnost u jugoslovenskim medijima“. *Tokovi istorije* 1–2/2004, 75–90.
- Đilas, Milovan. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine, 1991.
- Звијер, Немања. *Идеологија филмске слике: социолошка анализа партизанског ратног спектакла*. Београд: Филозофски факултет, 2012.
- Милорадовић, Горан. *Лепота под надзором – совјетски културни утицај у Југославији 1945–1955*. Београд: ИСИ, 2012.
- Милорадовић, Горан. „Лица у тами: друштвени профили филмских цензора у Југославији 1945–1955“. *Годишњак за друштвену историју* XI, 2–3, 2004, 101–122.
- Nikodijević, Milan. *Zabranjeni bez zabrane: zona sumraka jugoslovenskog filma*. Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 1995.
- Новаковић, Александар. *Како је Тито разбијао „Тикве“*. Београд: Народна књига, 2004.
- Рашић, Феликс. *Како смо чекали Godoa када су цветале тикве*. Beograd: Bepar Pres, 1992.
- Polimac, Nenad. „Nacional otkrio zabranjeni i izgubljeni hrvatski film“. Datum pristupa: 28.11. 2017. <http://www.nacional.hr/clanak/11981/nacional-otkrio-zabranjeni-i-izgubljeni-hrvatski-film>.
- Rafaelić, Daniel. „Walter Neugebauer – čovjek koji je stripom mislio film“. Datum pristupa: 1. 12. 2017. <http://www.galerijaklovic.hr/novost/walter-neugebauer-%C4%8Covjek-koji-je-stripom-mislio-film>.
- Воžo, Реџе. „Informbiro u Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948 godine*, priređivač Petar Kačavenda, 75–79. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999.
- Ристовић, Милан. „Мајка Катина међу Маркосовим партизанима или филм који није постојао“. *Годишњак за друштвену историју* 2, 2010, 7–22.
- Tadić Zoran, „Dokumentarist od formata“. Datum pristupa: 1. 8. 2014. <http://www.matica.hr/vijenac/293/Dokumentarist%20od%20formata/>
- Чолић, Милутин. *Филмски портрети од Манакија до Макавејева*. Београд: Просвета, 2007.

Summary

Davor Stipić

Anti-Soviet Propaganda in Yugoslav Cinematography 1948–1952

Abstract: Starting with the analysis of the Soviet influence on Yugoslav cinematography and film censorship in the period before 1948, the article will examine the change of ideological narrative in Yugoslavia after the Resolution of the Informbiro. The main intention of the article is to show the key motives of anti-Soviet propaganda in Yugoslavia on the example of three short films: *Moscow is Speaking* (1950), *The Great Rally* (1951), and *The Secret of IB castle* (1951).

Key words: Informbiro, propaganda, Yugoslavia, film, Stalin, Tito, USSR

Despite the Yugoslav-Soviet split in 1948, the Soviet influence was still very strong in Yugoslav cinematography. Although the Soviet political domination was rejected, during 1948 and the first half of 1949 the films from eastern bloc countries were absolutely dominant in cinemas all over Yugoslavia. Not only the first movies in socialist Yugoslavia, but also the whole system of state censorship was created by Soviet role models. The main institution that was responsible for the film censorship and distribution of both Yugoslav and foreign films was the *Film Censorship Commission (Komisija za pregled filmova)*. The reasons for banning a film were very strict: any kind of agitation against the Communist Party, socialism, the Yugoslav People's Army and Tito was forbidden and so was the promotion of religious and anti-communist values. After 1950, when the split with USSR became definitive, some films from other socialist countries were censored because they were promoting the cult of Stalin's personality.

During the period 1948–1952, not so many Yugoslav propaganda films were dedicated to this subject. Most of them were documentaries or short films. Three short films: *Moscow is Speaking* (1950), *The Great Ral-*

ly (1951), and *The Secret of IB Castle* (1951) reflect the main motives of Yugoslav anti-Soviet propaganda. On the one hand, as Milovan Djilas emphasized, they tried so hard to promote the values of authentic Yugoslav revolution and achievements of Yugoslav socialism such as self-management and reconstruction after the war. On the other hand, the lies of soviet propaganda and the incapacity of Soviet bureaucrats were strongly underlined. Some of the films, such as *The Secret of IB Castle* (1951) were banned because, for the Yugoslav Communist Party leaders, they were too critical toward the USSR.

УДК 327(497.1:437)"1945/1969(093)
32:929 Тито"1945/1969"(046)
070РУДЕ ПРАВО"1945/1969"(093.2)
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.sov.127-157>
Прегледни рад
Примљен: 14. 12. 2017.
Прихваћен: 19. 3. 2018.

Милан СОВИЉ
Филозофски факултет Универзитета Храдец Кралове,
Чешка Република
milan.sovilj@uhk.cz

Писање листа *Rudé právo* о Јосипу Брозу Титу у важним моментима југословенско-чехословачких односа 1945–1969.*

Апстракт: Рад се заснива на анализи промена у писању чехословачких дневних новина *Rudé právo*, централног органа Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ), о Јосипу Брозу Титу под утицајем политичких дешавања у односима Југославије и Чехословачке, као и Југославије и Совјетског Савеза. Изучавање ове теме се ослања на разне врсте чланака из поменутих новина и на секундарну литературу. Како би се што боље приказао начин промене писања листа *Rudé právo* о Ј. Б. Титу анализирани су и поједини архивски документи везани за највише органе КПЧ и њихов став о Титу и Комунистичкој партији Југославије (КПЈ), односно од 1952. године о Савезу комуниста Југославије (СКЈ), као и архивска грађа југословенске провенијенције која се односи на дипломатске контакте Југославије и Чехословачке након 1945. и на везе КПЈ/СКЈ и КПЧ.

Кључне речи: *Rudé právo*, Јосип Броз Тито, Југославија, Чехословачка, Совјетски Савез, Антоњин Новотни, међународни односи

Дневне новине на чешком језику *Rudé právo* (RP) представљале су дуги низ година централни орган Комунистичке партије Че-

* Чланак је настао уз подршку Међународног програма размене Шкотске краљевске академије наука у Единбургу (With the support of the Royal Society of Edinburgh – International Exchange Programme).

хословачке (КПЧ). Када је КПЧ преузео власт у Чехословачкој крајем фебруара 1948. године, ове новине су излазиле већ нешто мање од 28 година (од 21. септембра 1920),¹ извештавајући о разним тадашњим дешавањима, како у Чехословачкој тако и у Европи и свету, али пре свега о комунистичким партијама и о људима који су оличавали комунизам. Међу њима се након Другог светског рата нашао и Јосип Броз Тито.

Актуелна политичка дешавања и уједно јачање утицаја КПЧ након Другог светског рата утицало је и на промену тиража новина РР. Од неколико хиљада примерака крајем двадесетих година 20. века, он је временом дошао чак до просечних 750.000 крајем шездесетих и почетком седамдесетих.² Тако велики тираж осликавао је

- 1 Први број листа *Rudé právo* (у даљем тексту РР) изашао је у Прагу 21. септембра 1920. године као орган Чехословачке социјално-демократске радничке партије. Од маја 1921. на насловним странама ових новина је истицано да се ради о централном органу Чехословачке комунистичке партије. О листу РР изашао је читав низ публикација у време развоја социјализма у Чехословачкој, у којима се величао не само значај тих новина него и улога КПЧ. Видети: Vojtěch Dolejší, *40 let Rudého práva*, (Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1960); Jiří Franek, *Naše Rudé právo. Štyridsať rokov časopisu KSČ, ktorý bojuje za pravdu, socializmus a mier*, (Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatury, 1960); *Naše Rudé právo*, ed. Zdeněk Hoření, (Praha: Rudé právo, 1980). Новине РР су у данашње време доступне у дигиталној форми у фондовима Народне библиотеке Чешке Републике у Прагу (Národní knihovna České republiky) за период од 1945. до 1983. године, као и на интернет странама Института за чешку књижевност Академије наука Чешке Републике у Прагу (Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.), у оквиру дигиталног архива часописа, од 1950. до 1989. године. Видети: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Digitalizovaný archiv časopisů, *Rudé právo*, datum pristupa 1. 2. 2018, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo>
- 2 Према подацима из литературе посвећене листу РР, ове новине су мењале свој тираж од 4.000 до 5.000 у 1928, преко 14.000 у 1934. до 40.000 почетком 1938, да би у критичним данима судетске кризе и повећаног притиска Немачке на тадашњу Чехословачку око решавања питања Судета и положаја судетских Немаца те исте године излазиле у тиражу од чак 100.000 примерака. У периоду непосредно након Другог светског рата, РР је постепено повећавао свој тираж, 1945. од издања радним данима од мало мање од 600.000, преко просечних 753.988 примерака 1949. па све до 931.103 у 1962. години. Издања суботом су обично имала већи тираж. Све до 1967. број страна је варирао и био је углавном мањи од осам (од четири до шест), да би се од те године усталио на броју осам. У 1964. тираж РР је прешао милион примерака, али се већ крајем шездесетих и почетком седамдесетих година обично задржавала споменута цифра од око 750.000. Видети: *Naše Rudé právo*, 64, 186–187, 225–226. Подаци о поменутом тиражу односили су се, по свему судећи, на територију чешких земаља, јер је РР излазио на чешком језику. Словачко издање се појављивало само током

уједно и њихов повлашћени положај у односу на другу штампу. *RP* је, како је већ истакнуто, био централни орган КПЧ (од децембра 1959. је сматран органом ЦК КПЧ),³ партије која је имала апсолутни примат у чехословачкој политици и јавном животу од 1948. године. Лист је у време развоја социјализма у Чехословачкој имао уједно одличне услове за рад и дистрибуцију, уз широку мрежу дописника, како у Чехословачкој тако и у десетинама већих градова, не само социјалистичких земаља (између осталог и у Београду) већ и у западној Европи и свету.⁴ Уредници су били искључиво чланови КПЧ, главни уредници чак и функционери ЦК КПЧ. Стратегија извештавања била је практично под контролом партије.⁵ Уједно, начин извештавања могао је да представља и ставове ЦК КПЧ. Врло слични закључци би могли да се примене и у погледу писања о Титу и о самој Југославији, посебно онда када је Титова личност долазила у средиште пажње листа у време његових посета Чехословачкој (1946, 1965. и 1968), као и приликом посета чехословачких највиших државних и партијских функционера Југославији и њеном председнику, пре свега Антоњина Новотног (Antonín Novotný) 1964. и 1967. године. Врло битна дешавања у односима Совјетског Савеза и Југославије од 1948. и средином и крајем педесетих година, по свом значају су такође привлачила већу пажњу ових новина.

шездесетих, с тим да су на словачкој територији у време развоја социјализма велики утицај остварила *Pravda*, лист Комунистичке партије Словачке, која је имала регионални карактер. Видети: *Bibliografia časopisov a novín vychádzajúcich na Slovensku v rokoch 1961–1965*, zostavila Marta Janů, (Martin: Matica slovenská, 1971), 183–184, 211–213; Suborný katalóg periodík SR, *Rudé právo: orgán Ústredného výboru Komunistickej strany Československa*, datum pristupa 1. 2. 2018, <https://chamo-skp.kis3g.sk/lib/item?id=chamo:8653&theme=skp>; Suborný katalóg periodík SR, *Pravda: orgán Komunistickej strany Slovenska*, datum pristupa 1. 2. 2018, <https://chamo-skp.kis3g.sk/lib/item?id=chamo:36254&theme=skp>

3 „*Rudé právo*, orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa“, *Rudé právo* 332, 1. 12. 1959, 1.

4 Видети: *Naše Rudé právo*, 226–227.

5 Olga Šmídová-Matoušová, „*Rudé právo psalo, že nás bylo málo...*“ *Restituce identity a identita restituce v diskursu Rudého práva v roce nula*, (Praha: Sociologické nakladatelství, 2012), 61.

Име Јосипа Броза Тита се појавило на странама илегалног РР још у току Другог светског рата. Поједини сачувани ратни бројеви, касније објављени у деловима или у целини у едицији докумената, само су помињали Тита⁶ и пре свега борбу југословенских партизана против немачке војске⁷ или су писали, али опет врло кратко, о њему у мају 1945. као о „искусном антифашистичком борцу“, који је предводио југословенски народ у тој борби.⁸

Тек са завршетком Другог светског рата и обновом Чехословачке, као и нове, како се обично у Чехословачкој истицало, Титове Југославије, РР је посветио већу пажњу Титу. Прве три послератне године новине су неколико пута месечно, а некада и неколико пута седмично, доносиле врло позитивне, мање опште текстове или пак чланке са ауторским коментарима чехословачких новинара о Титу.⁹ Објављивани су такође и Титови говори или бар делови говора, у којима је југословенски маршал истицао жртве из тек завршеног рата, борбу партизана у рату, обнову југословенске државе и позитиван однос Југославије према Совјетском Савезу.¹⁰ Појављивале су се и информације о успостављању чехословачко-југословенске сарадње и о првим дипломатским представницима обе земље у Београду, односно у Прагу након Другог светског рата.¹¹ У свим тим вестима наглашаване су срдачне везе и верно братство Југославије и Чехословачке.¹² Када су се спроводили завршни кораци ка конституисању социјалистичке Југославије и потврђивању актуелног стања

6 *Rudé právo 1939–1945*, (Praha: Svoboda, 1971), 494, 530.

7 *Исто*, 293, 308–309, 334, 432, 464, 491, 494, 552.

8 *Исто*, 564.

9 „Také v Jugoslavii se bili čeští partyzáni“, *RP* 18, 27. 5. 1945, 2; „Maršál Tito – Národní hrdina Jugoslavie“, *RP* 52 (p. izdanje, u daljem tekstu: p. iz.), 8. 7. 1945, 1.

10 „Budeme pevně brániti svá práva“, *RP* 29 (p. iz.), 9. 6. 1945, 2; „Osud Jugoslavie je spjat se sovětskými bratry“, *RP* 38 (p. iz.), 20. 6. 1945, 1; „Jugoslavie činitelem a zárukou míru na Balkáně“, *RP* 53 (p. iz.), 10. 7. 1945, 2; „Maršál Tito k zástupcům balkánské mládeže“, *RP* 62 (p. iz.), 20. 7. 1945, 2.

11 „Maršál Tito děkuje předsedovi vlády“, *RP* 42 (p. iz.), 24. 6. 1945, 2; „Navazujeme styky s novou Jugoslavií“, *RP* 46 (p. iz.), 29. 6. 1945, 2; „První vyslanec Demokratické federativní Jugoslavie nastoupil svůj úřad“, *RP* 53 (p. iz.), 10. 7. 1945, 1–2; „Svaz přátel Titovy Jugoslavie“, *RP* 69 (p. iz.), 28. 7. 1945, 1; „Maršál Tito vyslovuje hluboké sympatie Československu“, *RP* 83 (p. iz.), 14. 8. 1945, 2; „Věrné bratrství Jugoslavie a Československa“, *RP* 133 (2. iz.), 13. 10. 1945, 2.

12 „Věrné bratrství Jugoslavie a Československa“, *RP* 91 (p. iz.), 24. 8. 1945, 2; „Věrné bratrství Jugoslavie a Československa“, *RP* 133 (2. iz.), 13. 10. 1945, 2.

са КПЈ на власти, у току јесени 1945. године, читаоци у Чехословачкој су могли у овом листу да пронађу информације да Тито ужива огромно поверење југословенског становништва и да је „Југославија чврсто уз маршала Тита“.¹³

Веома позитивне вести у новинама РР о Титу и уопште о Југославији и скоро свему што се односило на југословенски простор, имале су стварну подлогу у актуелној ситуацији и релативно стабилним чехословачко-југословенским односима. Првих година након Другог светског рата, Чехословачка и Југославија углавном нису имале већих препрека које би отежавале успостављање сарадње готово на свим нивоима,¹⁴ што је нашло свој одраз и у позитивном писању РР о Титу и Југославији. О том позитивном ставу могле су да сведоче и везе између комунистичких партија, чак и једна врста угледања чехословачке стране на свог југословенског партнера. Још априла 1944, тада илегалне новине РР су споменуле у једном краћем тексту да КПЧ нема такву водећу улогу у својој средини као што је то случај са „братским комунистичким партијама Југославије, Пољске и Француске.“¹⁵

Писање овог листа о великом Титовом угледу у послератној Чехословачкој такође није било без основа. Још пре него што је званично посетио Чехословачку 20–24. марта 1946. године, Титово име носило је неколико чехословачких институција,¹⁶ да би након посе-

13 „Jugoslavie pevně za maršalem Titem“, *RP* 137, 18. 10. 1945, 1.

14 О разним аспектима југословенско-чехословачке сарадње првих година након Другог светског рата видети: Бранко Петрановић, „Југословенски студенти-стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, ур. Чедомир Попов, (Београд: Универзитет, 1988), 969–977; Ђоко Трипковић и Милица Трипковић, *Iskušenja jedne mladosti. Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946–1948*, (Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1988); Jan Pelikán, *Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*, (Praha: Univerzita Karlova, 1990); Ivan Hofman, „Jugosloveni na studijama u Čehoslovačkoj 1945–1948“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3/2002, 163–178; Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за нову историју Србије, 2008); Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, (Београд: Институт за нову историју Србије, 2010); Milan Sovilj, *U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949*, (Београд: Институт за нову историју Србије, 2012).

15 *Rudé právo* 1939–1945, 509.

16 Радило се о Савезу пријатеља Титове Југославије са седиштем у Прагу, једним од највећих чехословачких друштава за културну сарадњу са Југославијом,

те, његово име било још више присутно у чехословачкој јавности.¹⁷ Слично другим чехословачким листовима, без обзира на политичку оријентацију њихових редакција (*Právo lidu*, *Lidová demokracie*, *Svobodné slovo*), RP је у време Титове посете Прагу и Братислави доносио позитивне вести о њему и о Југославији и на насловним странама и на већини других страница. Представљена је Титова биографија, са посебним нагласком на његову улогу у току рата и у тек успостављеној социјалистичкој Југославији. Тито је за новинаре RP био не само „драги гост“ већ и „народни херој братске Југославије“, чија је личност представљала „дух слободе и борбе потлачених народа против фашизма“.¹⁸ У једном чланку, који је уз слику југословенског маршала заузео скоро целу насловну страну RP за 21. март 1946, Тито је означен за „једну од најзначајнијих особа ослобођене Европе“.¹⁹

Веће истицање Титовог имена и уопште позитивно извештавање о Југославији имало је за циљ да што више приближи народе Чехословачке и Југославије у време успостављања добрих односа две земље, што је резултирало врло брзо Уговором о пријатељству и међусобној сарадњи између Чехословачке и Југославије од 9. маја 1946, као и потписивањем Конвенције о културној сарадњи 27. априла 1947.²⁰ У духу тог времена, новине RP су пренеле вест да је „исто-

---

потом о мање утицајној Титовој гарди, културно-просветној организацији у Словачкој, као и о студентском дому у центру Прага, који је првобитно (од 1933. године) носио назив Краљ Александар. Видети: Milan Sovilj, „Josip Broz Tito i čehoslovačka javnost 1945–1948. godine“, *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 489–490.

17 Након Титове посете Прагу и Братислави марта 1946. нека од чехословачких предузећа су добила име по југословенском председнику владе (једна фабрика у Прагу, као и рудник у околини Карлових Вари). Једна од улица у ширем центру Прага такође је понела име Ј. Б. Тита. И у писаној речи, Титово име је било врло присутно кроз преводе његових говора и текстова на чешки и словачки језик. Sovilj, „Josip Broz Tito i čehoslovačka javnost“, 492–493.

18 „Maršál a jeho Jugoslávie“, *RP* 68 (3. iz.), 21. 3. 1946, 1; „Triumfální cesta maršála Tita Prahou“, *RP* 69 (3. iz.), 22. 3. 1946, 1.

19 „Maršál a jeho Jugoslávie“, *RP* 68 (3. iz.), 21. 3. 1946, 1.

20 У првих неколико година након Другог светског рата, Југославија и Чехословачка су и са другим земљама „народне демократије“ склапале сличне уговоре о пријатељству и међусобној сарадњи по узору на уговоре које су обе земље потписале пре тога са Совјетским Савезом, Чехословачка децембра 1943, Југославија априла 1945. Видети: Jan Němeček, „Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943“, *Československo-sovětská smlouva 1943*, ed. Jan Němeček i kol., (Praha: Historický ústav, 2014), 34; Sovilj, *U potrazi za nedostižnim*, 48–51.

ријског дана 9. маја потврђено наше савезништво²¹. Међутим, са таквим стањем нису се слагали сви чехословачки државни и дипломатски представници, нити су развој социјалистичке Југославије оцењивали у позитивном смислу. Чехословачке дипломате у Београду, посланик Јарослав Липа (Jaroslav Lípa) у току лета 1945. и генерални конзул у Загребу Владимир Бртњик (Vladimír Brtník) од септембра 1945. до децембра 1948. писали су Министарству спољних послова у Прагу о разним примерима кршења слобода у Југославији и лошим последицама владавине новог режима.²² Такви негативни погледи чехословачких дипломата, који иначе нису били чланови нити симпатизери КПЧ, наравно да нису ни могли да се појаве на странама РР, нити се о томе јавно дискутовало.

Промена политичке ситуације у Чехословачкој, након кризе владе Народног фронта²³ фебруара 1948, и долазак на власт КПЧ, што је врло брзо било потврђено и на парламентарним изборима маја исте године, могао је још више да приближи комунистичке партије Чехословачке и Југославије једну другој. Први пут од успостављања послератне југословенско-чехословачке сарадње, самосталну власт у Чехословачкој преузела је комунистичка партија. Међутим, нека друга дешавања, пре свега у односима Југославије и Совјетског Савеза,²⁴ утицала су на везе комунистичких партија Чехословачке и Југославије. Погоршавање совјетско-југословенских односа од почетка 1948. није се одмах одразило на везе Југославије и Чехословачке, иако су били забележени неки мањи случајеви неспоразума и не-

21 „Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a mírové spolupráci mezi ČSR a Jugoslavií“, *RP* 110 (3. iz.), 11. 5. 1946, 1.

22 Видети: Milan Sovilj, „Čehoslovački pogledi na izgradnju jugoslovenskog socijalizma i omladinske radne akcije 1945–1948. godine“, *Historijski zbornik* 1/2016, 110, 112–114.

23 Владу Народног фронта чинили су, поред комуниста из чешких земаља и из Словачке, још и представници грађанских странака: социјалдемократи, народни социјалисти, словачки демократи и тзв. лидовци, односно особе из Чехословачке народне странке.

24 Видети: Rinna Elina Kullaa, „Origins of the Tito-Stalin split within the wider set of Yugoslav-Soviet Relations (1941–1948)“, *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, ed. Vojislav G. Pavlović, (Belgrade: Institute for Balkan studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2011), 98–103; Svetozar Rajak, „From Regional Role to Global Undertakings: Yugoslavia in the Early Cold War“, *The Balkans in the Cold War*, eds Svetozar Rajak, Konstantina E. Botsiou, Eirini Karamouzi, Evanthis Hatzivassiliou, (London: Palgrave Macmillan, 2017), 66–67.

разумевања како на државно-дипломатском нивоу тако и у погледу контаката између КПЈ и КПЧ.²⁵

Тек је доношењем Резолуције Информбироа (ИБ) 28. јуна 1948. – којом су Свесавезна комунистичка партија - бољшевика (СКП-б) и друге комунистичке партије под совјетским утицајем осудиле политику Тита и руководства КПЈ и њихово удаљавање од идеја комунизма – дошло до драстичних промена у односу КПЧ према водећим структурама КПЈ, што се такође манифестовало и у писању листа РР. На седници Председништва ЦК КПЧ 28. јуна 1948. прихваћен је извештај чехословачке делегације са заседања Коминформа у Букурешту, којим је исказана сагласност са поменутом резолуцијом. Уједно, један од чланова делегације, Рудолф Слански (Rudolf Slánský) представио је детаље са заседања Коминформа, уз истицање да ће наредног дана (29. јуна 1948), када се Резолуција ИБ-а изнесе у јавност, настати велико изненађење, које ће утицати на становништво у Чехословачкој, јер је до тада, како је нагласио Слански, „постојала стара традиција“ у односу ка Југославији и „популаризација Тита“.²⁶ Иако се у закључцима са овог заседања Председништва ЦК КПЧ није помињао лист РР, требало је извештавати о Резолуцији ИБ-а објављивањем низа чланака културно-пропагандног одељења ЦК КПЧ.²⁷ Нема сумње да су се такви закључци односили и на РР, што се ускоро показало и кроз писање ових новина о Титу и највишем руководству КПЈ.

Већ 29. јуна 1948. РР је пренео вести о Резолуцији ИБ-а на првој и трећој страни, али без било каквих коментара.²⁸ Тек наредног дана, 30. јуна, представљен је став ЦК КПЧ о сагласности са Резолуцијом ИБ-а.²⁹ Међу првим коментарима чехословачких политичара, у РР се појавио чланак Густава Бареша (Gustav Vareš), шефа култур-

25 Видети: Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, 378–381; Sovilj, *U potrazi za nedostižnim*, 166–167; Ondřej Vojtěchovský, *Z Prahy proti Titovi. Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*, (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2012), 79.

26 Národní archiv (NA), Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1945–1954 (u daljem tekstu: KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1945–1954), sv. 2, a. j. 125, b. 1, Schůze předsednictva ÚV KSČ, 28. 6. 1948.

27 Исто.

28 „Resoluce Informačního byra o situaci v Komunistické straně Jugoslávie“, *RP* 151, 29. 6. 1948, 1, 3.

29 „Předsednictvo ÚV KSČ k situaci v jugoslávské komunistické straně“, *RP* 152 (6. iz.), 30. 6. 1948, 1.

ног и пропагандног одељења ЦК КПЧ. За разлику од веома позитивних текстова о Титу и Југославији, које је РР објавио у време Титове посете Чехословачкој 1946, када је главни уредник РР био управо Бареш, на лето 1948. ситуација је била у потпуности другачија. Бареш је осудио политику водећих личности КПЈ на челу са Титом и њихово удаљавање од схватања комунизма по совјетском моделу. Коначно решење видео је искључиво у поразу Титове политике, што је представио речима: „Историја нас учи да они који у радничком покрету издају идеје марксизма и лењинизма не могу даље да се развијају и при том остају на сметлишту прошлости“.³⁰

Сасвим другачија терминологија и извештавање о Титу и о водећим личностима КПЈ били су присутно на страницама РР од краја јуна и почетка јула 1948. године. Редовног читаоца, или бар оне који су преко РР могли да дођу до информација, било је неопходно обавестити, али и уверити, да југословенско руководство на челу са Титом више не припада радничком покрету, као што је то писао на пример Бареш, и да је неопходно такву политику осудити. Да је политика руководства КПЈ била погрешна, требало је да потврде бројни чланци у току лета 1948, који су доносили разне форме осуђивања југословенског удаљавања од схватања комунизма по совјетском моделу.³¹ Преузимани су и објављивани и чланци из других новина, као што је био лист Информбироа *За трајни мир, за народну демократију*, који је имао и чехословачку секцију, где се отворено писало о „издаји међународног социјализма“ од стране „клике Тита, Кардеља, Ђиласа и Ранковића“.³²

На основу неколико текстова из јула 1948. тадашњи читалац је међутим могао да стекне утисак да је „тешку грешку“³³ југосло-

30 „Odpovědnost jugoslávských komunistů“, *RP* 152 (6. iz.), 30. 6. 1948, 1–2.

31 „Jednomyslený souhlas komunistických stran s resolucí Informačního byra“, *RP* 154 (5. iz.), 2. 7. 1948, 1; „ÚV KSČ(b) schválil resoluci Informačního byra o KS Jugoslávie“, *RP* 155 (5. iz.), 3. 7. 1948, 1; „Další komunistické strany odsuzují vedoucí KS Jugoslávie“, *RP* 161 (5. iz.), 13. 7. 1948, 1; „Jugoslávští studenti odmítají politiku vůdců KSJ“, *RP* 174 (5. iz.), 28. 7. 1948, 2. - У Чехословачкој је од лета 1948. године почела да се формира група југословенских емигранта који се нису слагали са политиком Ј. Б. Тита у односу на Коминформ и СССР. Прихватајући Резолуцију ИБ-а, ови емигранти су дошли у конфликт са властима у Југославији. Видети детаљније: Vojtěchovský, *Z Prahy proti Titovi*. Књига је такође изашла и у преводу са чешког језика: Ondřej Vojtěchovský, *Iz Praga protiv Tita. Jugoslavenska informbirovska emigracija u Českoslovačskoj*, prevela Maja Janković, (Zagreb: Srednja Europa, 2016).

32 „Vůdcové KS Jugoslávie zradili mezinárodní socialismus“, *RP* 182, 6. 8. 1948, 2.

33 „Voj o čistotu marx-leninského učení“, *RP* 158, 9. 7. 1948, 1–2.

венског руководства ипак могуће исправити, односно да њихово „одвајање“³⁴ од политике СССР-а и других социјалистичких земаља неће дуго трајати. Као пример је дат проглас радника који су били чланови КПЧ у једној од фабрика са Титовим именом у Прагу (*Závody maršála Tita*). У свом прогласу ови радници су истицали да су разочарани у Тита и руководство КПЈ, и да ће морати одбацити његово име у називу своје фабрике ако југословенски маршал настави „свој пут издаје“.³⁵ Чехословачки радници су се наводно обраћали „југословенским друговима практично у последњем тренутку“, како би се „вратили на исправан пут“.³⁶ Након објављивања одлука Петог конгреса КПЈ крајем јула 1948,³⁷ у РП је наглашавано, скоро са разочарањем, да су такви резултати били „још раније обезбеђени уз помоћ терора и уз пажљиви избор делегата“ и да уједно КПЈ, опет на челу са Титом, наставља своју политику у „непријатељском духу против комунистичког покрета“.³⁸ Повратак на ранију терминологију, када је Тито означаван за хероја и јунака, чинило се да није могуће.

Практично од краја јуна 1948, РП је непрестано доносио разне негативне чланке о Титу и његовим блиским сарадницима. Колико је тачно било таквих вести, тешко да је могуће прецизно установити, али према подацима запослених у југословенској амбасади у Прагу, који су пажљиво пратили развој ситуације и промену односа Чехословачке према Југославији под утицајем Резолуције ИБ-а, у јуну и јулу 1948. појавило се око 450–500 разних информација о Југославији у целокупној чехословачкој штампи. У јулу те године, већина вести је била негативна, да би се од августа, по речима запослених у југословенској амбасади у Прагу, о Југославији писало искључиво негативно.³⁹

Лист РП је свакако могао да игра битну улогу у обавештавању шире јавности. Према подацима југословенске амбасаде у Прагу из тог периода, доношење Резолуције ИБ-а и означавање Тита за издај-

34 „KSČ se nesúčastní sjezdu Komunistické strany Jugoslávie“, *RP* 159, 10. 7. 1948, 1.

35 „Komunisté Titových závodů v Praze ÚV KS Jugoslávie“, *RP* 170, 23. 7. 1948, 2.

36 *Исто*.

37 Видети: Јосип Броз Тито, *Политички извјештај Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Реферат одржан на V конгресу КПЈ*, (Београд: Борба, 1948), 90–96.

38 „Zakončení sjezdu KS Jugoslávie“, *RP* 176, 30. 7. 1948, 2.

39 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Фонд Политичка архива – Чехословачка (ПА–ЧСР), 1948, фасцикла 29, број 424387. Видети: Sovilj, *U potrazi za nedostižnim*, 174.

ника и фракционаша деловало је врло збуњујуће на становништво у Чехословачкој. Непосредно након објављивања Резолуције, запослени у југословенској амбасади су забележили да је РР био разграбљен.⁴⁰ Та збуњеност и потреба за информацијама могли су да представљају уједно и предност за РР и могућност да ове новине остваре утицај на становништво у чешкој средини.

Информбироовска криза и прекинути совјетско-југословенски односи имали су огромног утицаја на везе између Чехословачке и Југославије готово на свим пољима међусобне сарадње.⁴¹ Промена тих односа одразила се и на писање новина РР. Готово кроз цео овај период РР је следио негативни курс КПЧ према Титу и водећим личностима КПЈ/СКЈ. С времена на време, лист је представљао разне информације, углавном краће форме и то на споредним страна, о стању у Југославији, које се према писању новинара РР све више погоршавало, како у погледу даљег развоја југословенске државе тако и везано за живот њених грађана.⁴² За главне кривце су означавани Тито и, како се често истицало, „Титова клика“,⁴³ некада и „клика Тито–Ранковић“.⁴⁴ Управо се један од најближих Титових сарадника и водећа личност државне безбедности Александар Ранковић често помињао у негативном контексту заједно са Титом, јер је у „крвавом фашистичком режиму“, како је тада писао РР, представљао „целата“ који заједно са осталим „титовцима“ спроводи терор у Југославији.⁴⁵ Тито

40 Архив Југославије (АЈ), Фонд Савез комуниста Југославије – Комисија за међународне односе и везе – ЧССР (број фонда 507), IX, 22/1–23, кутија 1, Деша о реакцијама у Чехословачкој на објављивање Резолуције ИБ-а, 29. 6. 1948. Видети: Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, 383; Sovilj, *U potrazi za nedostižnim*, 172–173.

41 Видети детаљније: Miroslav Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija IB-a 1948“, *Istorija 20. veka* 1/2006, 103–123; Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*; Sovilj, *U potrazi za nedostižnim*.

42 „Zhoršování hospodářské situace v Jugoslávii“, *RP* 305, 31. 12. 1948, 2; „Zhoršování vyživovací situace v Jugoslávii“, *RP* 58, 10. 3. 1949, 2.

43 „Zhoršování hospodářské situace v Jugoslávii“, *RP* 305, 31. 12. 1948, 2; „Proti zradě Titovy kliky, za socialistický internacionalismus“, *RP* 151, 28. 6. 1949, 1; „Jugoslávský lid bojuje“, *RP* 35, 11. 2. 1951, 2; „Titovská klika – váleční provokatéři“, *RP* 122, 25. 5. 1951, 2.

44 „Jugoslávský lid bojuje“, *RP* 35, 11. 2. 1951, 2.

45 *Исто*.

и његови сарадници, или како се такође наглашавало, „саучесници“⁴⁶ нису, по оцени листа, водили само лошу политику против свог народа⁴⁷ већ су били и „плаћеници америчких империалиста“.⁴⁸ Информ-биروهовска криза је са собом донела низ проблема у Југославији, од којих су се поједини односили и на неслагање једног броја чланова КПЈ са Титовом политиком према Стаљину и СССР-у, што је на крају крајева резултирало и обрачуном власти у Југославији са свим тим неистомишљеницима.⁴⁹ До које мере је писање листа *RP* било истинито, тешко је међутим прецизно рећи, али највероватније да он није све своје вести базирао на провереним информацијама или је неке од њих преузимао од редакција других иностраних новина које су и саме подржавале курс негативне совјетске политике према Титу и водећим личностима КПЈ. Линију КПЧ у нарушеним чехословачко-југословенским односима требало је понекад подржати и веома негативним вестима о Титу и његовом режиму.⁵⁰ Међутим, нема сумње да се Југославија у време заоштрених односа са Источним блоком окренула ка западним силама и управо од САД-а очекивала и добијала одређену помоћ,⁵¹ без које би највероватније врло тешко могла да преброди последице изолације коју је спроводио СССР, највећа сила у источном делу Европе, као и све друге земље под совјетским утицајем, са којима је до лета 1948. године Југославија у великој мери сарађивала.

Тек након марта 1953. године и Стаљинове смрти совјетско-југословенски односи су почели да се постепено обнављају, што је резултирало и променом односа КПЧ према СКЈ и Југославији. Неки од првих видљивих знакова нормализације тих веза односили су се на поновно успостављање дипломатских односа на највишем нивоу.

46 „Proti zradě Titovy kliky, za socialistický internacionalismus“, *RP* 151, 28. 6. 1949, 1.

47 „Zhoršování vyživovací situace v Jugoslávii“, *RP* 58, 10. 3. 1949, 2; „Jugoslávští dělníci odmítají pracovat na válečných stavbách“, *RP* 281, 29. 11. 1951, 2.

48 „Titovská klika – váleční provokatéři“, *RP* 122, 25. 5. 1951, 2.

49 Видети: Момчило Митровић, „Како смо сазнавали Голи оток“, *Зборник радова са међународног округлог стола Тито – Стаљин, Београд, 25. октобар 2006, Сборник трудов међународног круглог стола Тито – Стаљин, Белград, 25. октобра 2006*, ур. Миладин Милошевић, (Београд: Архив Србије и Црне Горе, 2007), 143–147; Martin Previšić, „Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeoce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948.–1956.)“, *Historijski zbornik* 1/2015, 173–193.

50 Видети: NA, Fond KSČ-ÚV–02/1, předsednictvo 1945–1954, sv. 14, a. j. 197, b. 1, Schůze předsednictva ÚV KSČ, 28. 11. 1949.

51 Видети детаљније: Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*, (Београд: Službeni list, SRJ 2000).

Све док је трајала информбироовска криза, персонал чехословачких и југословенских дипломатских представништава је био смањен готово на минимум, док у Београду, односно у Прагу, своје функције нису обављали амбасадори, већ службеници нижег дипломатског ранга.⁵² Иако се радило о краћим информацијама на споредним странама листа *RP*, поновно слање највиших дипломатских представника за Београд, односно Праг, уз већ споменуто побољшавање совјетско-југословенских односа, могло је да означи прекид негативног писања о Титу и његовим блиским сарадницима. Долазак новог чехословачког амбасадора у Београд Вилема Питхарта (*Vilém Pithart*), у септембру 1954, као ни почетак рада југословенског амбасадора у Прагу Ива Вејводе, у фебруару 1955,⁵³ међутим, није донео практично никакве нове информације о Титу, али је могао да означи боље услове за даљи развој југословенско-чехословачких односа.⁵⁴

Од половине педесетих година двадесетог века, помињање Тита и Југославије било је присутно у листу *RP* углавном кроз извештавање о совјетско-југословенским односима, које је у поређењу са вестима о везама између Чехословачке и Југославије привлачило већу пажњу ових новина. Веома значајан низ разговора највиших државних и партијских представника Совјетског Савеза и Југославије, Никите Сергејевича Хрушчова (Никита Сергеевич Хрущёв) и Тита, од 26. маја до 2. јуна 1955. године у Београду и на Брионима, приказан је и кроз текстове листа *RP*, пре свега на основу информација преу-

---

52 Видети: *Sovilj, U potrazi za nedostižnim*, 208; Jindřich Dejmek, Jan Němeček, Slavomír Michálek, *Diplomacie Československa. Díl 2. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*, (Praha: Academia, 2013), 539, 621–622.

53 „Čs. velvyslanec v Jugoslavii odevzдал pověřovací listiny“, *RP* 271, 30. 9. 1954, 2; „Příjezd nového jugoslávského velvyslance“, *RP* 39, 9. 2. 1955, 2.

54 За разлику од првих неколико година након Другог светског рата, којима је посвећено пар монографија и студија, ни чешка ни словачка, као ни историографије земаља бивше Југославије нису детаљније проучавале југословенско-чехословачке односе од средине педесетих година. Једну од монографија која се делимично односи на ову тематику представља дело Јана Пеликана о Југославији и Источном блоку. Видети: Jan Pelikán, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, (Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2001). Овом темом бави се и споменута књига Ондржеја Војтјеховског кроз даљу судбину преосталих југословенских информбирооваца у Чехословачкој. Видети: Vojtěchovský, *Z Prahy proti Titovi*.

зетих од совјетске новинске агенције ТАСС.⁵⁵ Иако се те информације нису појавиле на насловним странама новина РР, тадашњи читалац је могао у њима да види промену односа Совјетског Савеза према Југославији у поређењу са временом од пре неколико година. Говор Н. С. Хрушчова на београдском аеродрому, по слетању совјетске делегације 26. маја 1955, о срдачним и пријатељским совјетско-југословенским односима уз исказивање жаљења због дешавања 1948. у вези са Резолуцијом ИБ-а, новине РР су пренеле у целини.⁵⁶ Иако се први секретар комунистичке партије СССР-а није директно извинио за негативни однос према Титу и Југославији у време информбироовске кризе,⁵⁷ сам чин доласка совјетске делегације у Београд и разговори који су тих дана вођени између Тита и Хрушчова, а који су резултирали Београдском декларацијом 2. јуна 1955. о даљем продубљивању сарадње,⁵⁸ могли су да означе потврду успеха Тита и руководства СКЈ у њиховој вишегодишњој борби и истрајности против совјетског притиска.⁵⁹ Свакако да РР није наглашавао значај посете совјетске делегације Југославији на такав начин, већ је истицао договор обе стране о „узајамном поштовању, немешању у унутрашња питања без обзира на разлоге“.⁶⁰

Период отопљавања совјетско-југословенских односа након 1955. није дуго трајао и врло брзо је донео са собом питање даљег

55 „Příjezd sovětské vládní delegace do Bělehradu“, *RP* 145, 27. 5. 1955, 3; „Zahájení sovětsko-jugoslávského jednání v Bělehradě“, *RP* 146, 28. 5. 1955, 3; „Sovětsko-jugoslávské jednání v Bělehradě“, *RP* 147, 29. 5. 1955, 5; „Sovětská vládní delegace srdečně vítána jugoslávským lidem“, *RP* 148, 30. 5. 1955, 3; „Z pobytu sovětské vládní delegace v Jugoslávii“, *RP* 149, 31. 5. 1955, 3; „Z pobytu sovětské vládní delegace v Jugoslávii“, *RP* 150, 1. 6. 1955, 3; „Komuniké o činnosti vládních delegací SSSR a Jugoslavie“, *RP* 151, 2. 6. 1955, 4; „Včera byla podepsána deklarace vlády SSSR a jugoslávské vlády“, *RP* 152, 3. 6. 1955, 3.

56 „Projev soudruha N. S. Chruščeva na bělehradském letišti“, *RP* 145, 27. 5. 1955, 3.

57 Хрушчов је за нарушавање тадашњих односа оптужио „народне непријатеље“ Берију (Бéрия), Абакумова (Абакумов) и друге високе функционере своје партије. „Projev soudruha N. S. Chruščeva na bělehradském letišti“, *RP* 145, 27. 5. 1955, 3. Видети: Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, (London, New York: Routledge, 2011), 113–114.

58 „Deklarace vlády Svazu sovětských socialistických republic a vlády Federativní lidové republiky Jugoslávie“, *RP* 152, 3. 6. 1955, 3.

59 Milan Terzić, „Preservation of ideological identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin’s Death“, *The Balkans in the Cold War*, 240.

60 „Deklarace vlády Svazu sovětských socialistických republic a vlády Federativní lidové republiky Jugoslávie“, *RP* 152, 3. 6. 1955, 3.

положаја Југославије и њеног става према Совјетском Савезу, али и односа СССР-а према Југославији. Југословенска жеља ка самосталнијем путу у социјализам и тежња Совјетског Савеза да поврати Југославију у своју сферу утицаја довели су до поновног погоршавања совјетско-југословенских односа, што се испољило већ од новембра 1957. године.⁶¹ Иако су се совјетско-југословенски односи још више заострили од априла 1958,⁶² новине *RP* се нису враћале на терминологију из периода информбироовске кризе, али је у вестима, на пример, истицана оправданост некадашње Резолуције ИБ-а, с тим што су тада „направљене грешке у методама које су коришћене“.⁶³

До које мере се извештавање о Титу крајем педесетих разликовало од извештавања десет година пре тога, могли су такође да покажу примери везани за годишњице југословенског државног празника – Дана Републике, 29. новембра. У време информбироовске кризе овај празник се није помињао у листу *RP*. Десетак година касније, када су се совјетско-југословенски односи поново заострили, посебно од почетка 1959,⁶⁴ *RP* је сваке године истицао значај југословенског празника уз честитке тадашњег првог секретара ЦК КПЧ и председника Чехословачке од 1957. до 1968. Антоњина Новотног. Новотни је у свим релативно кризним годинама у односима Југославије и Совјетског Савеза, 1959–1961, честитао Титу државни празник Југославије. Иако се радило о врло кратким и протоколарним информацијама на првим странама листа *RP*,⁶⁵ њихово појављивање могло би да се доведе у везу са пре свега другачијим погледом на сукоб између Совјетског Савеза и Југославије него што је био случај десетак година раније. Крајем педесетих погоршавање и убрзо прекидање партијских совјетско-југословенских веза није било праћено прекидом економске сарадње између Совјетског Савеза и Југославије. Исто је важило и за преостале земље под совјетским утицајем, с тим што су опсег и форма те сарадње претрпели измене и углавном су били смањени (случај робне размене између Југославије и

61 Видети: Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 55–58, 184–186.

62 *Исто*, 187–199.

63 „Krok vpřed v socialistické výstavbě Číny – kritika programu SKJ“, *RP* 143, 25. 5. 1958, 6.

64 Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, 212.

65 „Blahopřání k jugoslávskému státnímu svátku“, *RP* 330, 29. 11. 1959, 1; „Blahopřání k státnímu svátku Jugoslávie“, *RP* 331, 29. 11. 1960, 1; „Telegram k státnímu svátku Jugoslávie“, *RP* 332, 29. 11. 1961, 1.

Чехословачке 1959. године).⁶⁶ Иако се КПЧ прикључио критици југословенског „одвајања од принципа марксизма-лењинизма“,⁶⁷ ситуација је свакако била другачија у односу на крај четрдесетих и почетак педесетих година.

Чехословачко-југословенски билатерални односи опет су дошли у средиште интересовања новина РР средином шездесетих, када је реализована посета на највишем државном и партијском нивоу. Радило се о доласку Новотног и његове делегације у Југославију од 21. до 26. септембра 1964. године. Ова посета се одиграла у време када су се већ увелико побољшале совјетско-југословенске везе и када у контактима између Југославије и Чехословачке није било већих проблема.⁶⁸ Информације о посети Новотног Југославији је презентовао, између осталих, извештач листа РР директно из Београда.⁶⁹ Сусрете Тита и Новотног пратио је уобичајни формални протокол, уз истицање „традиционалних симпатија“, као и „традиционалног пријатељства“.⁷⁰ Према писању ових новина, Новотни се у једном тренутку, у току свог говора 21. септембра 1964. приликом ручка у Београду, осврнуо на некадашње чехословачко-југословенске односе, наглашавајући да је у њима само кратко било присутно неповерење и да је прошлост за чехословачку страну била „поучна, јер смо пуно тога научили, уз стечено искуство, које је добар показа-

66 Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, 233–234.

67 *Исто*, 217.

68 Jan Pelikán, „Plzeňské, 13. pramen, sběr hub a naleziště uranu. Črta k mentalitě vůdců socialistického Československa a federativní Jugoslávie“, *Od Morave do Morave II. Iz istorije češko-srpskih odnosa. Od Moravy k Moravě II. Z historie česko-srbských vztahů*, приредили Верица Копривица, Александра Корда-Петровић и Вацлав Штјепанек, (Нови Сад: Матица српска у сарадњи са Матицом моравском, 2011), 221–222. Видети: NA, Fond KSČ – ÚV, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – II. část (broj fonda 1261/0/44), k. 115, inv. č. 232, Jugoslávie, Návštěva ministra zahraničních věcí ČSSR V. Davida v SFRJ ve dnech 22.–27. 5. 1964, č. j. 024940/64–2, Informace o návštěvě s. V. Davida v Socialistické federativní republice Jugoslávii.

69 „Bělehrad v předvečer návštěvy soudruha A. Novotného“, *RP* 263, 21. 9. 1964, 1.

70 „President republiky a první tajemník ÚV KSČ A. Novotný přiletěl do Bělehradu: Přátelství a spolupráce národů Československa a Jugoslávie se bude nadále rozvíjet“, *RP* 264, 22. 9. 1964, 1; „Československo-jugoslávské rozhovory zahájeny“, *RP* 265, 23. 9. 1964, 1, 4; „Soudruh A. Novotný navštívil největší jugoslávský elektrostrojírenský závod“, *RP* 268, 26. 9. 1964, 1.

тељ за наредни период.⁷¹ Иако у свом говору, који је RP пренео у целини,⁷² Новотни није јасно истакао да ли је по његовом мишљењу поступак КПЧ према КПЈ био погрешан у време када су односи између Чехословачке и Југославије „на кратко“ били испуњени неповерењем, пажљиви читалац је могао да дође до таквог закључка, будући да је комунистичка партија у Чехословачкој „пуно тога научила“ и да је постала „богатија за ново искуство“.⁷³

Лист RP није преносио све детаље сусрета Тита и Новотног, који су, осим званичног обраћања широј јавности и новинарима,⁷⁴ водили и неформалне разговоре.⁷⁵ У тим незваничним приликама, двојица највиших партијских и државних функционера Југославије и Чехословачке причала су о разним темама, од прављења доброг пива, преко скупљања печурака, па све до „стручних“ погледа на рудна богатства својих земаља. Према сачуваним документима, Тито је боље од академика Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу знао да је Југославија богата ураном, само га је по његовом тврђењу било неопходно пронаћи!⁷⁶ Овакве баналности и детаљи наравно да се нису појавили на страницама RP, као ни у јавности уопште.

Још у току ове посете, била је договорена нова, овог пута Титова посета Чехословачкој. Као и приликом предходне посете, без обзира на то што је од ње прошло скоро 20 година, насловне стране листа RP биле су испуњене текстовима и фотографијама о боравку Тита и југословенске делегације у Чехословачкој од 2. до 8. јуна 1965. Поново се у средиште пажње тих дана вратила Титова личност, уз представљање његове биографије и дотадашње политичке актив-

71 „Projev soudruha A. Novotného“, *RP* 264, 22. 9. 1964, 3.

72 *Исто*. Видети такође текст говора А. Новотног: NA, Fond 1261/0/44, k. 114, inv. č. 230, sv. 32, a. j. 388, b. 1. Referát s. Novotného na obědě v Bělehradě, 21. 9. 1964.

73 Видети: „Projev soudruha A. Novotného“, *RP* 264, 22. 9. 1964, 3.

74 Новотни је, поред Београда, обишао још фабрике у Крагујевцу, Љубљани и Загребу, након тога Пулу и на крају Брионе. Видети: NA, Fond 1261/0/44, k. 114, inv. č. 230, sv. 32, a. j. 388, d. 1, Projev A. Novotného na meetingu „Crvena zastava“ 23. září 1964 v Kragujevci; NA, Fond 1261/0/44, k. 114, inv. č. 230, sv. 32, a. j. 388, Přípitek s. A. Novotného na obědě v Lublani ve čtvrtek 24. září 1964; NA, Fond 1261/0/44, k. 114, inv. č. 230, sv. 32, a. j. 388, Přípitek s. A. Novotného na recepci v Záhřebu, pořádané předsedou Saboru socialistické republiky Chorvatska Ivanem Krajačičem, 24. 9. 1964; NA, Fond 1261/0/44, k. 114, inv. č. 230, sv. 32, a. j. 388, Projev s. A. Novotného na závěrečné večeři na Brioni, pořádané jugoslávskou stranou.

75 Видети: Pelikán, „Plzeňské, 13. pramen, sběr hub a naleziště uranu“, 221–229.

76 *Исто*, 223–227.

ности. О Титу се писало врло позитивно,⁷⁷ уз наглашавање свих ранијих његових веза са чешким простором.⁷⁸ Међутим, оно што лист *RP* ни у једном од својих текстова са почетка јуна 1965. није ни споменуо односило се на негативно писање о Титу у време информбировске кризе и генерално на тадашњу критику КПЧ на рачун водећих структура КПЈ/СКЈ. Будући да је од краја четрдесетих и почетка педесетих прошло више од 15 година а да се Титова посета јуна 1965. одвијала у сасвим другачијим околностима, промењеним југословенско-чехословачким и југословенско-совјетским односима, непомињање ранијих проблема било је сасвим логично решење. Једино је у Титовом говору, који је *RP* пренео на својој насловној страни 4. јуна 1965. истакнуто, да су „проблеми прошлости у односима две земље превазиђени“.⁷⁹

Након узајамних посета Тита и Новотног, уследила је још једна, овог пута чехословачког председника Југославији. Међутим, за разлику од претходних посета, долазак А. Новотног и његов боравак у Југославији од 11. до 15. септембра 1967, *RP* је пропратио кроз веома кратке вести, углавном на првим странама. Како се тада истицало у *RP*, посета Новотног у пратњи секретара ЦК КПЧ Лубомира Штроугала (*Lubomír Štrougal*), као и њихових супруга, углавном значајним туристичким дестинацијама на Јадрану (Пула, Бриони, Опатија и пловидба по Кварнерском заливу)⁸⁰ била је реализована као

77 „Srdečně vítáme presidenta J. Broze-Tita“, *RP* 151, 2. 6. 1965, 1.

78 Посебно је истицана чињеница да је актуелни југословенски председник давне 1912. године радио у Плзњу и Ченкову као бравар, поред Прага и Братиславе, те је Тито почетком јуна 1965. посетио управо ова два места и њихове фабрике. Приликом посете железари у Ченкову у околини Пршибрама 7. јуна, како је истицао *RP*, Тита и Новотног су веома срдечно дочекали тамошњи радници, међу којима су била двојица која су радила у железари када и Јосип Броз 1912. године. Новине *RP* су том приликом пренеле речи једног од тих радника, тада већ пензионисаног седамдесетпетогодишњег Петра Веселог (*Petr Veselý*), који се наводно сећао енергије и виталности младог Јосипа Броза. „Soudruzi J. Broz-Tito a A. Novotný navštívili Železářny Čenkov“, *RP* 157, 8. 6. 1965, 1. Посета железари у Ченкову била је иначе, према извештају А. Новотног са Председништва ЦК КПЧ, жеља самог Тита. NA, Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1962–1966 (KSČ–ÚV–02/1, předsednictvo 1962–1966), sv. 111, a. j. 115, b. 14, Zpráva o návštěvě presidenta SFRJ a generálního tajemníka SKJ Josipa Broze Tita v Československu, 21. 6. 1965.

79 „Jednání o dalším prohloubení spolupráce s Jugoslávií“, *RP* 153, 4. 6. 1965, 1.

80 „Soudruh A. Novotný na přátelské návštěvě v Jugoslávii“, *RP* 252, 12. 9. 1967, 1; „Jednání presidentů A. Novotného a J. Tita“, *RP* 253, 13. 9. 1967, 1; „Z pobytu soudruha A.

„пријатељска незванична посета“ Титу и Југославији.⁸¹ Новине РР су практично пренеле одлуку Председништва ЦК КПЧ којом је била одобрена посета чехословачког председника и првог секретара ЦК КПЧ, како се на седници овог тела истицало – као „незванична пријатељска посета Југославији“.⁸²

У свом извештају за Председништво ЦК КПЧ по повратку у Праг, Новотни је навео да је боравак у Југославији имао незванични карактер, али је констатовао и да је у току посете остварен низ разговора са југословенским руководством, које је тим сусретима без сумње придао велику важност. До одређене мере о томе сведочи и тврђење Новотног да су, поред Тита, у разговорима учествовали члан председништва ЦК СКЈ и председник ЦК СК Хрватске Владимир Бакарић, секретар извршног одбора ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић, као и неколицина других, углавном високих представника СКЈ, уз амбасадоре обе земље.⁸³ За разлику од чехословачке стране и истицања незваничног карактера и, по речима Новотног, „врло корисних разговора, који су се одвијали без папира“,⁸⁴ југословенско руководство се за ову посету веома добро припремило, јер је пре доласка делегације, анализирана политичка и привредна ситуација у Чехословачкој, као и погледи партијског и државног врха на Југославију и њену политику несврстаних.⁸⁵

Лист РР је својим читаоцима представио у врло кратком саопштењу резултате посете и разговора Тита и Новотног и констатовао успешан развој чехословачко-југословенских односа.⁸⁶ Тадашњи чехословачки амбасадор у Београду, Ладислав Шимович (Ladislav Šimovič) имао је међутим сасвим другачији поглед, бар када се радило о Новотном. У својим необјављеним забелешкама истицао је да се Новотни, без унапред припремљеног говора, у току разгово-

---

Novotného v Jugoslávii“, *RP* 254, 14. 9. 1967, 1; „Závěrečné rozhovory na Brioni“, *RP* 255, 15. 9. 1967, 1.

81 „Soudruh A. Novotný na přátelské návštěvě v Jugoslávii“, *RP* 252, 12. 9. 1967, 1.

82 NA, Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1966–1971 (u daljem tekstu: KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1966–1971), sv. 43, a. j. 44, b. 15, Schválení neoficiální přátelské návštěvy s. A. Novotného v Jugoslávii ve dnech 11. – 15. září 1967, 4. 9. 1967.

83 NA, Fond KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1966–1971, sv. 45, a. j. 46, b. 4, Zpráva o návštěvě s. A. Novotného v Socialistické federativní republice Jugoslávie, 25. 9. 1967.

84 Исто.

85 Ljubodrag Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, *Tokovi istorije* 3–4/2005, 212–213.

86 „Komuniké o jednaní A. Novotného s J. Brozem-Titem“, *RP* 256, 16. 9. 1967, 1.

ра на Брионима, понашао пред Титом као „примитивни и необразовани јадни глупак“⁸⁷ због чега се сам Шимович стидео.⁸⁸ Чехословачког председника је још оценио као некога ко је својим диктаторским понашањем више шкодио тадашњим чехословачко-југословенским везама, али и као некога ко је минимализовао сваку иницијативу у развоју тих односа.⁸⁹ Чехословачки амбасадор наравно није могао, нити смео да такво своје мишљење тада изрази јавно.

Документа чехословачке провенијенције везана за ЦК КПЧ и посету Новотног Југославији септембра 1967, и поред истицања њеног незваничног карактера,⁹⁰ указују и на чињеницу да је чехословачка страна о дотадашњим односима са Југославијом, као и о југословенској спољној политици, њеним унутрашњим приликама и о СКЈ, имала на располагању бројне податке и материјале⁹¹ и да незванични карактер посете ипак није могао да буде одлучујући.

Срдачност између чехословачког и југословенског партијског и државног врха, о којој је тих дана писао и лист *RP*,⁹² сам Новотни је демантовао десетак година касније. Према тврђењу новинара Рудолфа Черног (*Rudolf Černý*), који је записивао своје разговоре са Новотним након његовог губитка положаја првог човека КПЧ и председничке функције 1968. године, однос чехословачког руководства према Титу није био нимало позитиван. Новотни се наводно у Титовом друштву никада није пријатно осећао, још од њиховог првог сусрета 1946. и тадашње Титове посете (Новотни је у то време био главни секретар среског комитета КПЧ у Прагу). Према писаним успоменама Новотног, Тито се према другима односио супериорно и наводно никада није говорио о својој прошлости,⁹³ што не одговара у потпуности архивским изворима, између осталог и о самом сусрету Тита и Новотног 1964. године.⁹⁴

87 Ladislav Šimovič, „Žatva a úhrabky. Z mých života“, rukopis, 179.

88 Исто.

89 Исто, 179–180.

90 NA, Fond KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1966–1971, sv. 43, a. j. 44, b. 15, Schválení neoficiální přátelské návštěvy s A. Novotného v Jugoslávii ve dnech 11.–15. září 1967, 4. 9. 1967.

91 NA, Fond 1261/0/44, k. 114, inv. č. 231, č. 00147/67, Přísně tajné: Podklady k návštěvě soudruha presidenta v SFRJ, září 1967; NA, Fond 1261/0/44, k. 115, inv. č. 232, Informace o současném vývoji v SFRJ a čs.-jugoslávských vztazích, 22. 8. 1967.

92 „Soudruh A. Novotný se vrátil z přátelské návštěvy Jugoslávie“, *RP* 256, 16. 9. 1967, 1.

93 *Antonín Novotný. Vzpomínky prezidenta*, ed. Rudolf Černý, (Česká Kamenice: PolArt, 2008), 262.

94 Видети: Pelikán, „Plzeňské, 13. pramen, sběr hub a naleziště uranu“, 221–229.

За разлику од периода између прве и друге Титове посете Чехословачкој, наредна трећа и уједно последња посета југословенског председника Прагу августа 1968. одиграла се у сасвим другачијим политичким околностима, овог пута везаним за чешку и словачку средину. У то време врло активни реформски покрет Прашко пролеће, који је кроз промене од почетка 1968. досегао одређене резултате либерализације друштва и улоге партије, испољене између осталог кроз паролу „социјализам са људским ликом“, наишао је баш на неразумеваше тог „људског лика“ код Совјетског Савеза, силе која је сама тежила ка одређивању форме социјализма земаља под својом контролом и утицајем. Југословенско руководство је пратило дешавања у Чехословачкој, али са дистанце и опрезно због свог односа са Совјетским Савезом, без обзира на то што је, бар на почетку, исказивало одређено разумевање за Прашко пролеће.⁹⁵

Тито се у току Прашког пролећа повремено помињао на странама РР, тако што су цитирани његови говори и изјаве везани за Чехословачку и њену актуелну политичку ситуацију. Следећи политику новог руководства ЦК КПЧ, које се све више удаљавало од политике СССР-а, РР је у избору текстова о Титу могао да истакне оно што је требало до одређене мере да умири грађане Чехословачке а да при том не нагласи сложеност југословенског односа према СССР-у управо због Прашког пролећа. У једном од Титових интервјуа каирском листу *Al-Ahram*, који је РР пренео на својој првој страни средином јула 1968. године, југословенски председник је нагласио да „социјализам у Чехословачкој није угрожен“, као и да не верује у „кратковидност људи у Совјетском Савезу, који би искористили политику силе за решавање унутрашњих питања Чехословачке“.⁹⁶ Истицање овакве Титове изјаве на странама РР могло је такође да охрабри становништво у Чехословачкој, посебно јер је била упућена од особе која је дуги низ година на челу своје државе одолевала сличном совјетском притиску.

---

95 Видети детаљније о односима Југославије и Чехословачке у време Прашког пролећа: Jan Pelikán, *Jugoslávie a Pražské jaro*, (Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Togga, 2008).

96 „Josip Broz Tito: Socialismus v ČSSR není ohrožen“, *RP* 194, 15. 7. 1968, 1.

Титово име је користила редакција РР и када је требало показати, између осталог, лоше одлуке тада већ бившег режима Анотњи на Новотног, који је након губитка позиције првог секретара КПЧ у јануару 1968. остао и без председничке функције у марту исте године. У једном ауторском тексту из средине априла 1968, Титово име је узето као пример како су поједини водећи функционери КПЧ,⁹⁷ углавном блиски бившем председнику Новотног, правили политичке грешке у прошлости. Њихов однос према највишем југословенском државнику је ишао од крајњих антипатија, када су Тита, по речима новинара РР, означавали за „крвавог пса“ (у време информбироовске кризе), па до „драгог друга“ (у време побољшавања совјетско-југословенских односа). Следећи однос Совјетског Савеза према Титу и Југославији у поновном захлађењу тих веза (крајем педесетих година), Тито је за те политичаре КПЧ постао „ревизиониста“, да би са побољшањем односа СССР-а и Југославије (од почетка шездесетих година), у очима појединих чехословачких комуниста постао „друг председник“, па онда „националиста“ и на крају „интернационалиста“.⁹⁸ Иако аутор овог чланка није навео када су се дешавале те „промене“, пажљиви читалац је могао да их датира у време информбироовске кризе и након ње. Уједно је истакнуто да ти чехословачки политичари, које аутор у чланку критикује, нису успели да објасне обичном човеку промене „преко ноћи“ и како је „социјалистичка“ Југославија одједном постала „капиталистичка“.⁹⁹

Титов долазак за Праг, како ће се врло брзо испоставити, свега десетак дана пре војне интервенције пет земаља Варшавског пакта у Чехословачкој и његов краћи боравак (9–11. августа 1968) привукли су огромну пажњу листа РР. И по трећи пут, Тито је врло срдачно дочекан у Чехословачкој, уз присуство не само новог председника, генерала Лудвига Свободе (Ludvík Svoboda) и новог првог секретара КПЧ Александра Дубчека (Alexander Dubček) већ и практично целог државног и партијског чехословачког врха.¹⁰⁰ Међутим, према сећањима тадашњег чехословачког амбасадора у Београду Л. Шимовича, ова Титова посета није представљала нимало лак зада-

97 У тексту се помињао Мирослав Пастиржик (Miroslav Pastyřík), који је у априлу 1968. био смењен са функције председника Централног савета синдиката. Видети: „Vladimír Příklad: Mám čistě ruce...“, *RP* 106, 17. 4. 1968, 5.

98 Исто.

99 Исто.

100 „Srdečně vítáme představitele jugoslávských komunistů“, *RP* 219, 9. 8. 1968, 1.

так за ново чехословачко руководство, јер се почетком августа 1968. дуго расправљало на седницама председништва ЦК КПЧ¹⁰¹ да ли уопште Тита позвати у Праг јер је постојао реалан страх од још већег погоршавања односа са СССР-ом.¹⁰²

Лист *RP* је у току Титове посете Прагу истицао више њен партијски значај и уједно састанке на нивоу високих представника КПЧ и СКЈ, него њен државни карактер. Питања са конференције за штампу, организоване у Прашком дворцу, седишту председника републике, била су такође презентована читаоцима листа *RP*. Иако се директно није говорило о односу Совјетског Савеза према Чехословачкој, једно од питања чехословачког новинара везано за „могућу интервенцију неких социјалистичких држава против неке друге социјалистичке земље“¹⁰³ могло је да буде усмерено ка томе. Титов одговор такође није садржао конкретно помињање евентуалне совјетске интервенције у Чехословачкој, али је јасно казао да се са „могућом интервенцијом неких социјалистичких земаља“ не слаже и да би нешто такво „шкодило даљем развоју социјализма у свету“.¹⁰⁴

Завршно службено обавештење, након разговора Тита и Дубчека, које је представљено јавности нашло се и на страницама *RP*. Уз уобичајне протоколарне формулације, истицана је размена информација о „актуелним проблемима социјалистичке изградње у

101 Л. Шимович је истицао да је, заједно са југословенским амбасадором у Прагу Трпетом Јаковлевским, чекао одлуке ЦК КПЧ практично испред врата сале у којој је ЦК КПЧ заседао. Šimovič, *Žatva a úhrabky*, rukopis, 182. Председништво ЦК КПЧ је још 22. јула 1968. решило да позове Тита у званичну посету Прагу за 31. јул, али је касније датум посете померен, јер је поменуто председништво било од 29. јула до 1. августа 1968. на састанцима са члановима Политбироа ЦК Комунистичке партије Совјетског Савеза, на челу са генералним секретаром Л. И. Брежњевом (Л. И. Брежнев) у месту Чиерна на Тиси, на истоку Словачке, близу чехословачке границе са Совјетским Савезом и Мађарском. Видети: NA, Fond KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1966–1971, sv. 77, a. j. 108, b. 6, Návštěva stranických a státních delegací Jugoslávie a Rumunska v ČSSR, 22. 7. 1968; AJ, Фонд Кабинет председника Републике (број фонда 837), I–2, ЧСР, Пут Ј. Б. Тита у Чехословачку, 9–11. 8. 1968, број 458, Праг, 30. 7. 1968; „Společné komuniké o jednání politického byra ÚV KSSS a předsednictva ÚV KSČ“, *RP* 212, 2. 8. 1968, 1.

102 Šimovič, „Žatva a úhrabky“, 182–183.

103 „Tisková konference Josipa Broze-Tita v Praze: Přeji československému lidu mnoho úspěchů“, *RP* 221, 11. 8. 1968, 11. Видети: AJ, Фонд 837, I–2, ЧСР, Пут Ј. Б. Тита у Чехословачку, 9–11. 8. 1968, Конференција за штампу председника Тита у Прагу (скинуто са магнетофонске траке), Праг, 10. 8. 1968.

104 Исто.

обе земље“.¹⁰⁵ У изјавама и текстовима у РР поводом Титове посете, Совјетски Савез није спомињан, иако нема сумње да се једна од главних тема разговора у Прагу односила управо на даљи развој чехословачко-совјетских веза и став Варшавског пакта према Чехословачкој.¹⁰⁶ Свега десетак дана након Титове посете, у ноћи између 20. и 21. августа 1968. године војске пет земаља Варшавског пакта, предвођене совјетском војском, извршиле су инвазију на Чехословачку.

Присуство совјетске војске на чехословачкој територији могло је да означи у политичком смислу крај Прашког пролећа и у исто време стварање услова за постепени прелазак земље на период тзв. „нормализације“ и анулирања дотадашњих тежњи ка променама и даље актуелног руководства ЦК КПЧ на челу са А. Дубчеком. Лист РР је још у току јесени 1968. преносио неке од Титових изјава које су могле да се тумаче као израз подршке народу у Чехословачкој, али и неслагање са војном интервенцијом и присуством стране војске на чехословачкој територији. Иако Тито директно није спомињао Чехословачку, његове речи, које је упутио средином октобра 1968. а које је лист РР пренео готово на крају свог броја као мањи чланак, могле су управо да се односе на ситуацију у Чехословачкој. Тито је том приликом истакао да га „узнемирава решавање проблема силом“, као и да га „узнемирава непризнавање суверенитета малих народа и недостатак међународне сарадње“.¹⁰⁷ Сличне погледе је изнео и крајем новембра 1968. приликом прославе 25-годишњице од Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу. Као и у октобру 1968, тако је и овог пута РР пренео његову „забринутост“, са којом прати „озбиљно погоршавање међународне ситуације, посебно у последње време“.¹⁰⁸ Истицање ових делова Титових говора имало је своју политичку тежину и поруку, које је редакција РР желела да представи својим читаоцима, без обзира на то што су могли да се односе и на друге области а не само на Чехословачку.¹⁰⁹ Уједно, Титови тадашњи погледи на развој ситуације у Чехословачкој нису се појављивали на странама РР, нити се о томе јавно расправљало. На састанцима најужег руководства СКЈ, Тито је месец дана након војне интервенције сматрао

105 „Komuniké o rozhovorech mezi delegacemi KSČ a SKJ“, *RP* 221, 11. 8. 1968, 1.

106 Видети: Jan Pelikán, „Návštěva Josipa Broze Tita v Praze v srpnu 1968“, *Slovanské historické studie* 32, 2007, 139–144.

107 „President Tito o mezinárodní situaci“, *RP* 283, 15. 10. 1968, 6.

108 „President Tito o výstavbě socialismu v Jugoslávii“, *RP* 323, 30. 11. 1968, 7.

109 У току 1968. године била је на пример врло актуелна даља ескалација рата у Вијетнаму.

да је чехословачко питање завршено.¹¹⁰ За РР, међутим, свака Титова алузија на угрожавање малих народа и коришћење силе носила је поруку читаоцима, јер су такве изјаве могле да упућују управо на ситуацију у чешкој и словачкој средини.

Слично је било и неколико месеци касније, с тим што је овог пута редакција РР, која је иначе и даље била оријентисана ка реформском покрету Прашко пролеће, искористила Титов говор у Београду 5. фебруара 1969. са седнице о одржавању прославе 50-годишњице оснивања комунистичке партије у Југославији, када је југословенски председник говорио о развоју СКЈ. Лист РР је објавио само део који се односио на 1948. и тадашњи притисак Стаљина и СССР-а на Југославију, како би се „једним потезом оборила на колена“, али да се то ипак није догодило захваљујући издржљивости југословенског народа.¹¹¹ Иако у делу Титовог говора о совјетско-југословенском прекиду односа 1948. није ниједном споменута Чехословачка, ипак би се могло рећи да је избор баш тог дела говора имао одређени циљ и поруку за читаоце листа у врло тешким моментима након проживљене окупације.

Пленум ЦК КПЧ у априлу 1969. представљао је и дефинитивни крај било каквих надања за чехословачко руководство које је заступало Прашко пролеће, али уједно и велики успон Густава Хусака (*Gustáv Husák*), који је том приликом изабран за првог секретара ЦК КПЧ, и политичку линију унутар КПЧ која је требало да споменути „нормализацију“ спроведе у дело. Сам лист РР је такође у међувремену претрепео веће измене, јер особе које су имале водећу улогу у његовом раду а при том су подржавале идеје Прашког пролећа нису више фигурирале на тим позицијама.¹¹² Чак је у једној од бројних публикација посвећених листу са почетка 80-их година, редакција из времена војне интервенције пет земаља Варшавског пакта означена за „најсрамнију у досадашњој историји листа *Rudé právo*“, јер је по уласку у Чехословачку, како се истицало, „савезничке војске“, управо против „храбрих бораца за социјализам“, ширила „паничне информације о наводним хапшењима и пуцњави“.¹¹³

110 Pelikán, *Jugoslávie a Pražské jaro*, 267.

111 „Jugoslávský prezident Tito k roztržce roku 1948“, *RP* 32, 7. 2. 1969, 7.

112 То је био случај главног уредника листа РР од краја августа 1968. до априла 1969. године Јиржија Секеге (*Jiří Sekera*). Видети: *Naše Rudé právo*, 211.

113 *Исто*, 210–211.

Можда би један од ретких ауторских чланака у новинама РР о Титу у време Прашког пролећа, из априла 1968, могао најбоље, наравно у пренесеном значењу, да представи не само однос високих функционера КПЧ према југословенском председнику већ и начин извештавања овог листа, који се мењао према актуелним дешавањима и прилагођавао тренутној ситуацији, уз селективно извештавање и бирање оних делова Титових говора и чланака о њему који су одговарали приликама у Чехословачкој. Након периода непосредно после Другог светског рата, када је Тито у новинама РР означаван за „славног маршала“¹¹⁴ и „народног хероја братске Југославије“,¹¹⁵ касније је, како је већ истакнуто, имао „развојни пут“ од „крвавог пса“ до „драгог друга“, потом преко „ревизионисте“ до „друга председника“, и на крају од „националисте“ до „интернационалисте“.¹¹⁶ Тек од почетка седамдесетих година извештавање о Титу је добило један нови, другачији карактер, са већим освртом на унутрашњу ситуацију у Југославији и истицањем њене даље судбине, али опет са селективним представљањем текстова који су одговарали актуелним чехословачко-југословенским односима и приликама везаним за чехословачки пут ка „нормализацији“.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије: Фонд Савез комуниста Југославије – Комисија за међународне односе и везе – ЧССР; Фонд Кабинет председника Републике.
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Фонд Политичка архива – Чехословачка.
- Národní archiv: Fond KSČ: Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1945–1954; předsednictvo 1962–1966; předsednictvo 1966–1971; Fond KSČ – ÚV, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – II. část.

Необјављени мемоари

- Šimovič, Ladislav. „Žatva a úhrabky. Z môjho života“, rukopis.

114 „Také v Jugoslavii se bili čeští partyzáni“, *RP* 18, 27. 5. 1945, 2.

115 „Maršál a jeho Jugoslávie“, *RP* 68 (3. iz.), 21. 3. 1946, 1.

116 „Vladimír Přikryl: Mám čisté ruce...“, *RP* 106, 17. 4. 1968, 5.

Објављени извори и мемоари

- Antonín Novotný. *Vzpomínky prezidenta*, ed. Rudolf Černý. Česká Kamenice: PolArt, 2008.
- Броз, Јосип - Тито. *Политички извјештај Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Реферат одржан на V конгресу КПЈ*. Београд: Борба, 1948.
- *Rudé právo 1939–1945*. Praha: Svoboda, 1971.

Електронски извори

- Suborný katalóg periodík SR, Rudé právo: orgán Ústredného výboru Komunistickej strany Československa. Datum pristupa 1. 2. 2018. <https://chamo-skp.kis3g.sk/lib/item?id=chamo:8653&theme=skp>
- Suborný katalóg periodík SR, Pravda: orgán Komunistickej strany Slovenska. Datum pristupa 1. 2. 2018. <https://chamo-skp.kis3g.sk/lib/item?id=chamo:36254&theme=skp>.
- Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Digitalizovaný archiv časopisů, Rudé právo. Datum pristupa 1. 2. 2018. <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo>.

Штампа

- *Rudé právo*

Литература

- *Bibliografija časopisov a novín vychádzajúcich na Slovensku v rokoch 1961–1965*, zostavila Marta Janů. Martin: Matica slovenská, 1971.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd: Službeni list, SRJ, 2000.
- Bogetić, Dragan. *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Dejmek, Jindřich, Jan Němeček, Slavomír Michálek. *Diplomacie Československa. Díl 2. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*. Praha: Academia, 2013.
- Dimić, Ljubodrag. „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“. *Tokovi istorije* 3–4/2005, 205–232.
- Dolejší, Vojtěch. *40 let Rudého práva*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1960.
- Franek, Jiří. *Naše Rudé právo. Štyridsať rokov časopisu KSČ, ktorý bojuje za pravdu, socializmus a mier*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatury, 1960.
- Hofman, Ivan. „Jugosloveni na studijama u Čehoslovačkoj 1945–1948“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3/2002, 163–178.

- Kullaa, Rinna Elina. „Origins of the Tito-Stalin split within the wider set of Yugoslav-Soviet Relations (1941–1948)“. *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, ed. Vojislav G. Pavlović, 87–107. Belgrade: Institute for Balkan studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2011.
- Митровић, Момчило. „Како смо сазнавали Голи оток“. *Зборник радова са међународног округлог стола Тито – Стаљин, Београд, 25. октобар 2006, Сборник трудов међународног круглог стола Тито – Стаљин, Белград, 25. октобра 2006*, ур. Миладин Милошевић, 143–147. Београд: Архив Србије и Црне Горе, 2007.
- *Naše Rudé právo*, ed. Zdeněk Hoření. Praha: Rudé právo, 1980.
- Němeček, Jan. „Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva z r. 1943“. *Československo-sovětská smlouva 1943*, ed. Jan Němeček i kol., 9–48. Praha: Historický ústav, 2014.
- Pelikán, Jan. *Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*. Praha: Univerzita Karlova, 1990.
- Pelikán, Jan. *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2001.
- Pelikán, Jan. „Návštěva Josipa Broze Tita v Praze v srpnu 1968“. *Slovanské historické studie* 32, 2007, 131–147.
- Pelikán, Jan. *Jugoslávie a Pražské jaro*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Togga, 2008.
- Pelikán, Jan. „Plzeňské, 13. pramen, sběr hub a naleziště uranu. Črta k mentalitě vůdců socialistického Československa a federativní Jugoslávie“. *Od Morave do Morave II. Iz istorije češko-srpskih odnosa. Od Moravy k Moravě II. Z historie česko-srbských vztahů*, приредили Верица Копривица, Александра Корда-Петровић и Вацлав Штјепанек, 221–229. Нови Сад: Матица српска у сарадњи са Матицом моравском, 2011.
- Perišić, Miroslav. „Čehoslovačka javnost i Rezolucija IB-a 1948“. *Istorija 20. veka* 1/2006, 103–123.
- Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
- Петрановић, Бранко. „Југословенски студенти-стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948. године“. *Универзитет у Београду 1838–1988, зборник радова*, ур. Чедомир Попов, 969–977. Београд: Универзитет, 1988.
- Previšić, Martin. „Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeoince u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948.–1956.)“. *Historijski zbornik* 1/2015, 173–193.
- Rajak, Svetozar. *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. London, New York: Routledge, 2011.

- Rajak, Svetozar. „From Regional Role to Global Undertakings: Yugoslavia in the Early Cold War“. *The Balkans in the Cold War*, ed. Svetozar Rajak, Konstantina E. Botsiou, Eirini Karamouzi, Evanthis Hatzivassiliou, 65–86. London: Palgrave Macmillan, 2017.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010.
- Sovilj, Milan. „Josip Broz Tito i čehoslovačka javnost 1945–1948. godine“. *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, 489–497. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Sovilj, Milan. *U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Sovilj, Milan. „Čehoslovački pogledi na izgradnju jugoslovenskog socijalizma i omladinske radne akcije 1945–1948. godine“. *Historijski zbornik* 1/2016, 105–120.
- Šmídová-Matoušová, Olga. „*Rudé právo* psalo, že nás bylo málo...“ *Restituce identity a identita restituce v diskursu Rudého práva v roce nula*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2012.
- Terzić, Milan. „Preservation of ideological identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin’s Death“. *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, ed. Vojislav G. Pavlović, 233–242. Belgrade: Institute for Balkan studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2011.
- Tripković, Đoko, Milica Tripković. *Iskušenja jedne mladosti. Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946–1948*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1988.
- Vojtěchovský, Ondřej. *Z Prahy proti Titovi. Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2012.
- Vojtěchovský, Ondřej. *Iz Praga protiv Tita. Jugoslavenska informbirovska emigracija u Čehoslovačkoj*, prevela Maja Janković. Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Summary

Milan Sovilj

Writings of *Rudé právo* Daily about Josip Broz Tito at the Time of Important Developments in the Yugoslav-Czechoslovak Relations 1945-1969

Abstract: This paper is based on the analysis of the changes in the writing of the Czech daily newspapers *Rudé právo*, the central body of the Communist Party of Czechoslovakia, about Josip Broz Tito under the influence of political developments in the relations between Yugoslavia and Czechoslovakia, as well as between Yugoslavia and the Soviet Union. The study of this topic relies on different types of articles from the aforementioned newspapers, but also from the secondary literature. To better show the manner in which the writing of *Rudé právo* about J. B. Tito changed, it was necessary to analyse some of the archival documents related to the highest organs of the Communist Party of Czechoslovakia and their attitude to Tito and the Communist Party of Yugoslavia, that is, from 1952 to the League of Communists of Yugoslavia, as well as the archives of the Yugoslav province, which refers to diplomatic contacts between Yugoslavia and Czechoslovakia after 1945, as well as the links between the Communist Party of Yugoslavia / League of Communists of Yugoslavia and the Communist Party of Czechoslovakia.

Key words: Daily *Rudé právo*, Josip Broz Tito, Yugoslavia, Czechoslovakia, Soviet Union, Antonín Novotný, international relations

Since the beginning of the 1920s, daily newspaper in Czech *Rudé právo*, has been the main body of the communist party in Czechoslovakia. As the role of this party in the Czechoslovak state and society grew, the *Rudé právo* Daily gained even more importance, to the extent that in 1948, when the Communist Party of Czechoslovakia took over the complete authority in Czechoslovakia, it was the most widely distributed form of the printed word in the state. Starting from the end of the Second World War, *Rudé právo* also wrote about Josip Broz Tito and Yugoslavia. Tito's person-

ality attracted much attention of *Rudé právo* Daily, especially during his visits to Czechoslovakia (1946, 1965 and 1968), but also during the visits of the Czechoslovak president and first secretary of Communist Party of Czechoslovakia, Antonín Novotný to Yugoslavia (1964 and 1967). The worsening of the Soviet-Yugoslav relations from the beginning of 1948 and their interruption in the summer of the same year, also provoked a great interest of *Rudé právo* Daily and a change in the way it was written about Tito. It was also the case during the restoration of Soviet-Yugoslav relations in the mid-fifties, as well as at the time of a new cooling in the relations couple of years later. The interest of the *Rudé právo* Daily for Tito was also present at the time of the Prague Spring in 1968, when the Soviet pressure on Czechoslovakia and its leadership, which were increasingly moving away from the Soviet way of understanding socialism, increased. The changes in the writing of this daily about Tito clearly showed in what way and to what extent the political developments in the relations between Czechoslovakia, Yugoslavia and the Soviet Union have influenced all this.

ИСТОРИОГРАФИЈА
Historiography

УДК 930(497.11)“199/...”

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.bje.161-175>

Научна критика и полемика

Примљена: 10. 3. 2018.

Прихваћена: 19. 3. 2018.

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Институт за новију историју Србије

mile.bjelajac@gmail.com

Српска историографија данас – тематски разговори*

Апстракт: У овом прилогу аутор образлаже поводе и размишљања која су водила Институт за новију историју Србије да организује серију конференција на којима би се кроз разне аспекте разматрало стање у српској историографији данас. Полазећи од властитог дугогодишњег искуства у уређивању часописа, писању рецензија, аутор се осврће на проблеме рецензирања и различиту праксу која влада у нашим часописима. Инсистирање на дијалогу, развијању научне критике као предуслову кредибилитета једне историографије треба да буде сталан процес. Коришћење резултата српске историографије у свету и тамошње оцене нису, ипак, уско везане уз њену научну легитимност, већ имају корене и у друштвеним приликама које владају од почетка 90-их година.

Кључне речи: српска историографија, српски историјски часописи, рецензија, „партизанство“

Већ дуже времена осећа се потреба да обновимо једну, понешто замрлу праксу пропитивања стања и трендова у нашој историографији. Замрли су и разговори о стању наше научне критике, те

* Допуњено уводно излагање на скупу „Научна критика и стручне рецензије“, у оквиру циклуса Српска историографија данас. Текст је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (N° 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Токови историје ће од броја 1/2018. објављивати излагања са научног скупа „Научна критика и стручне рецензије“, који је у организацији Института за новију историју Србије одржан 17. маја 2017. у Београду.

о дометима и ограничењима наше праксе са научним рецензирањем. Окупили смо се да изложимо изазове са којима се сусрећу уредници и редакције научних часописа, уредници и редакције за издавање студија и монографија те историјских библиотека. Учесници ће изложити своја искуства, као и праксу у другим дисциплинама и праксу у појединим земљама.

Овом темом започињемо, како смо навели у позивном писму, један циклус који смо насловили Српска историографија данас. Циклус ће, како предвиђамо, трајати кроз наредне две или три године. Поред теме која је на распореду данас, желимо да отворимо дијалог о рецепцији резултата српске историјске науке у свету и ближем окружењу, о историчару у сусрету са друштвено осетљивим питањима и о историчару у његовом времену, о могућностима историчара да се бави савременом српско-југословенском историјом, о надограђивању наше научне спознаје, али и појави негирања баштине српске историографије и прећуткивању резултата претходних генерација. Такође, желимо да отворимо дијалог о белим мрљама у српско-југословенској прошлости и историографији, да разговарамо о начину како се суочавати са недавном прошлошћу, узроцима и току распада заједничке државе Југославије. Једна од тема овог циклуса биће посвећена анализи профила наших институција и њиховој међусобној сарадњи, стручним часописима те карактеру дугорочних и краткорочних пројеката. Предвиђамо да поједине од тема циклуса организујемо у сарадњи са сродним институцијама и удружењима.

Идеју да се отвори и започне дијалог о овим темама проверавали смо кроз размену мишљења са колегама у протеклих годину и по дана. Реакције су биле позитивне и охрабрујуће. Основна поставка је била да не треба да чекамо да нас неко са стране окупи поводом какве књиге или пројеката дијалога историчара из региона, већ да сами иницирамо наш перманентан дијалог упркос свему. Да потреба постоји, сведоче слични напори и иницијативе. Желимо да поменемо, на пример, да су колеге са Одељења за историју Филозофског факултета у Митровици покренуле пројекат, припрему зборника „Методолошки изазови историјске науке“, подстакнути неким трендовима у последњих 25 година који готово да су постали „методолошки образац“. Образац који би се у најкраћем могао описати као смена идеологија у историографији, а мање доследно поштовање неке методологије која се учи на првој години студија. Њихов напор је посебно концентрисан на потребу да се сагледају ваннаучни утицији на писање историје (па

и публицистике). Дакле, какви су све изазови и околности у овом нашем садашњем времену и њихове рефлексije на свест и активност историчара. Одбор за историју 20. века САНУ такође је ове године покренуо један циклус предавања у серији о контроверзама којима се бави наша историографија или их је и сама током времена производила. У протеклих неколико година мало смо се више активирали и написали поводом неких иностраних синтеза о историји Босне и Косова, Србије и Југославије или поводом изразитих трендова ревизије оцена улоге Србије у отпочињању Првог светског рата. У организацији неких института одржани су тим поводом округли столови или конференције, објављени зборници или монографије.

Претходне две деценије, упркос свему, трудом самих историчара и њихових издавача, донеле су значајне зборнике радова и студије које отварају проблеме и сликају наше стручне прилике и неприлике. Објављени су радови о проблемима писања историје Југославије, о „Искушењима југословенске историографије“, о проблемима писања историје грађанског рата, о „Прошлости без историје“, о „Историји под надзором“, о „Историчару и савременој епохи“, о „Историји и сећању“, о „Кризи историје“, о „Употреби традиција“, о „Превладавању прошлости“, о „Утицају југословенске кризе на српску и светску историографију“. На посебан начин обележено је и дело историчара који више нису међу нама, а који су били активни у промишљању резултата наше историографије у сложеним временима и друштвеним околностима. Поменимо збирке *Историографија и критика* и *Без бојазни од табу тема* (Бранка Петрановића), *Расправљања са Клио* (Андреја Митровића), *Историја на делу* (Чедомира Попова).¹

1 Андреј Митровић, *Пропитивање Клио*, (Београд, 1996); *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, zbornik radova*, uredila Olga Manojlović Pintar, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006); Ђорђе Станковић и Димић Љубодраг, *Историографија под надзором, Прилози за историју историографије*, 1–2, (Београд: Службени лист СРЈ, 1996); Бранко Петрановић, *Историографија и критика*, (Подгорица: ЦИД, 1997); Isti, *Istoričar i njegova epoha*, (Beograd: VINC, 1994); Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, (Beograd: HOLJР, 2002); Коста Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961–1991. Главни токови*, (Београд: ИСИ, 2003); Predrag Marković, Nataša Milićević, Miloš Ković, „Developments in Serbian Historiography since 1989“, (Re) *Writing History, Historiography in Southeast Europe*, zbornik radova, uredio Ulf Brunnbauer, (Münster, 2004), 277–317; *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, urednik Mile Bjelajac, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007); Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Крiza историје, српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21 века*,

Мирослав Перишић је писао да „научни дијалог данас није јача страна српске историографије“. Мада се почетком 80-их тадашњим учесницима дијалога историчара чинило да га нема довољно, с обзиром на то како је данас, то је било на завидном нивоу.²

Могу из властитог искуства да посведочим да није било књиге од значаја а да се није водила не једна, него више расправа како у организацији издавача тако и ондашњих институција. Наравно било је и исполитизираних расправа, али то је био ређи случај.

Данас је, како пишу колеге, наш научни живот осиромашен не само за критичке анализе нових књига већ и одабир тема, концепције и садржаја часописа. Недостаје више упоредних анализа са страним историографијама и делима. Ретки су општији погледи на историографију у целини, методолошка питања, теоријске расправе. Историчари су се на тај начин одвојили, осамили или окупили у мање групе истомишљеника. У одсуству ширег и чешћег дијалога с поводом међу историчарима, одсуством артикулисане критике и претходне продубљене академске рецензије, докидају се најважније карике за унапређење струке. Не само да се пракса округлих столова и конференција смањила, смањило се и број страница у стручним часописима које посредују научну критику. За разлику од појединих међународних часописа у којима бар информативни и критички прикази заузимају преко половине обима часописа, у нашим стручним часописима не само да опада број прилога у рубрикама „историографија“ или „критике“ већ и број приказа новијих домаћих и страних издања.

Било је у претходној деценији и оштријих оцена о стању савремене српске историографије па и научне критике (Мирослав Јовановић, Раде Радић, *Историографија и криза*).³ Оцењено је да је крајем 20. века српска историографија и теоријски и методолошки почела да

(Београд: УДИ, 2009); Mile Bjelajac, Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – Srpska istoriografija i svet*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011); Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka*, (Beograd: Filip Višnjić, 2009); Srđan Milošević, *Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji Kneza Pavla Karadorđevića*, (Beograd: Frabrika knjiga, 2013); Чедомир Попов, *Историја на делу. Разговори 1892–2012*, приредила Јелена Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2016).

2 Miroslav Perišić, „Konceptijski misliti istoriju“, Pogovor u: Branko Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, приредили М. Perišić и S. Dautović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010), 485–495.

3 Видети такође: Miroslav Jovanović, „Savremena srpska istoriografija: karakteristike i trendovi“, *Istorija 20. Veka* 1/2010, 181–190.

заостаје за оном у свету. Такође, оцењено је да резултати српске историографије имају веома ограничен одјек и утицај у водећим светским историографијама, те да је евидентан раскорак са генералним трендовима развоја светске историографије – велики. Српска историографија је такође оцењена као доминантно „традиционално позитивистичка“, дакле концентрисана на критику извора и непоновљиве догађаје у прошлом. Њу према овом суду карактерише тек гомилање чињеница, без формулисања хипотеза, односно постављања и решавања проблема. Отворено је питање недовољног коришћења мултидисциплинарности и развијених категорија у другим друштвеним наукама.

Саме ове оцене, начин на који је вршена анализа која им је претходила, били би довољан подстицај да перманентно разговарамо. На првом месту, да ли су ове оцене стварно претеране? О томе смо и сами писали коју годину касније.

У књизи Српска историографија и свет (Бјелајац и Кривокапић-Јовић) указано је и на неке друге, испуштене аспекте који производе однос међузависности српских и иностраних аутора. На примеру критике, првенствено светске литературе, показано је да стање „тамо“, када је реч о историји југоистичне Европе, али и преломницама светске историје, није на нивоу који би заслужио апсолутне похвале стручности. Али, до такве оцене не може се доћи без истражености или увида у изворе, објављену литературу код нас и у свету те без компаративне анализе. Увек живимо у реалном времену које условљава објективност па и питања упућена прошлости. Овоме су изложене све друштвене науке, самим тим и историјска. Хобсбаум није једини који је упозоравао на политичко „партизанство“ (partisanship).⁴ „Партизанство“ је двострана категорија. У једном случају она је дисквалификујућа етикета, а на другој страни тај израз указује на то да постоји стварно одсуство објективности, мотивисано политичким или идеолошким интересом (савремени синоним би за ову форму „партизанштине“ био „политичка коректност“). Када је фактор „партизанштине“ укључен у истраживање, он утиче на историчара да врши селекцију „подобних“ и „неподобних“ извора, „подобних“ и „неподобних“ аутора који су писали на сличну тему и тако одступа од правила објективности. На крају целог процеса, уместо вредносно неутралне, долази пристрасна вредносна оцена. О овоме смо писали и овом

---

4 Eric Hobsbawm, poglavlje „Partisanship“, *On History*, (London, 2004, 5th edition), 164–185.

фактору вреди посветити више расправе кад одговарамо на питање зашто се можда недовољно користе резултати српске историографије у свету.

У домену научне критике или рецензије феномен „партизанштине“ је такође заступљен. Сваки рад или сет нових чињеница који доводи у питање опстанак важећег „главног тока“ (main stream) или неког у томе етаблираног аутора, изазива реакцију и осуду, најчешће уз употребу израза „није прихватљиво“ (уместо адекватног стручног израза „није аргументовано“ или „није тачно“). Када је о међународним релацијама реч, онда се често у критици користи реч „националистички“ (приступ) као форма дисквалификације, а локалним историчарима даје етикета „националиста“. Овакав квалификатив је најчешће арбитражан. Уместо анализе конкретног дела, проскрибује се нечији политички рад, деловање на јавној сцени или једноставно злоупотребљава чињеница да је неко припадник неке нације и да живи у некој држави која нема право речи у заједници „цивилизационих“ и „хуманих“. Због арбитражности није јасно да ли се под национално романтичарским писањем подразумева оно на трагу захтева Јаше Томића у полемици са Иларионом Руварцем где писање о прошлости мора водити рачуна о политичкој потреби зарад националних циљева насупрот академским потребама или је националистичко и оно писање које оспорава, по нама легитимно, пропагандне флоскуле о седамдесетогодишњој „великосрпској хегемонији“ или један читав сет једностранних радова о југословенској кризи 90-их.

После ових навода свакако да би тема разговора о научној критици требало да буде: Да ли је српска историографија претежно „националистичка“, затворена у себе, којој би добро дошао један Фриц Фишер, како је пре неку годину поручио један нама познати немачки историчар (Holm Sundhussen). Било је домаћих историчара који су пожурели да се препоруче за ту улогу, али могли смо да приметимо да је покушај био утемељен на малим знањима или хипотезама уместо продубљеног истраживања контекста и компаративне анализе трендова и контроверзи. Овом покушају није страна претенциозно уопштавање на основу појединачних примера или чињеница. Сложена прошлост се покушала протумачити на основу инцидентности.

Својевремено је добар познавалац српске, као и балканских историографија, професор Стеван Павловић скренуо пажњу да код свих постоји приметно одсуство компаративних приступа. О томе треба водити рачуна.

Осим претходно поменутих израза, квалификатива, у једном делу иностране и домаће критике користи се западни израз „балансиран“ или „небалансиран приступ“. Шта он значи и да ли је он прецизан? Да ли око њега постоји консензус међу историчарима? Да ли он просто подразумева да се чује и „друга страна“ или просто нађе нека врста (па чак и насилне) симетрије? Да ли је таква врста прошлости постојала? О овоме треба разговарати.

Саставни део научне критике и рецензије је процењивање коришћења теорија и модела у конструисању хипотеза или у обличавању одговора после савладане емпирије. Савремена историја је у искушењу због бројности извора и њиховој (правовременој) доступности. У савладавању емпирије нужне су методе развијене и у другим друштвеним наукама, математици, демографији и др.

Свестан тога, рецензент или писац критике би морао да се одреди да ли су аутори који подносе текстове редакцијама или јавности своје „историјске случајеве“ добро уградили у постојеће оквире које су дефинисале опште историје или друге друштвене (хуманистичке) науке. Да ли су аутори адекватно дефинисали своје проблематизовано питање–одговор (хипотезу) као полазиште од кога крећу и чиме дају смисао свом прилогу? Да ли су се добро информисали шта је објављивано пре њиховог покушаја у српској историографији и у свету? Да ли су то у уводним пасусима дефинисали, а у напоменама навели релевантну литературу? Да ли се смемо задовољити фразом да „о томе није довољно писано“? У чему је значај неког малог документа који приређујемо, на пример? Како приређујемо грађу и да ли се инсистира на упоређивању са раније објављеним документима друге провенијенције или литературе?

Полазећи од личног искуства у оба поља о којима отварамо разговор, можемо да кажемо да смо видели успешних и неуспешних примера. Неки стандардни обрасци за писање рецензија у нашим часописима антиципирају ова питања и усмеравају рецензента, али да ли се то увек савесно поштује и да ли је слабија обавештеност рецензента узрок превида слабости у тексту?

Лично искуство сугерише да млађи истраживачи често желе да истакну свој рад као пионирски и да прећуткују баштину. Ни старијима није страна да у дефиницији контекста теме не укажу на домаће и стране ауторе који су се сличним питањима већ бавили.

Није тешко било приметити да је било калемљења појединих теорија на потпуно различиту емпирију од оне на којој је теорија на-

стала као сублимација и поједностављивање у интерпретацији тренда (личило је то као да ногу бр. 44 гурате у ципелу величине 40). С друге стране, није било ни минимума теорије и категорија тамо где би им било место, посебно у економском и финансијском сегменту, политичким теоријама и сл. Слажем се са оним теоретичарима који држе да теорија није готов рецепт за сваку историјску ситуацију, али помаже историчарима да поставе што више осмишљених питања сегменту прошлости који су изабрали да га обраде.⁵ Да ли од нашег рецензента или критичара тражимо превише ако тражимо да и на ово обраћа пажњу? Разговарајмо о томе.

Данас је „више слободе за историчара, више је историчара и књига“, како пише колега Перишић, „али да ли има више мисаоности, идеја и концепцијског мишљења, креативног приступа изворима?“ Он сматра да би темељна анализа историографске продукције свакако дала одговор и на питање да ли дух историчара напушта историјске књиге, као и на питање у чему су све начињени нови продори у изучавању савремене историје.

„Савремена историја је дуго времена остала проблематична зона“, пише колега Владимир Петровић и поставља питања: „Како писати историју без довољно знања?“⁶

Претпоставке су: велико интересовање за блиску прошлост, величина догађаја и последице, стално откривање нових чињеница, заплене архива или цурење државних докумената данас. На бављење савременом историјом упућује жеља историчара да што више укључе и своје живо искуство. У савременој историји треба бити највише отворен за нова сазнања и кориговање доскорашњег. Свака догматска апологија изашла из друштвених околности биће противник истинског развоја савремене историје као струке. Упркос свим ограничењима, нескривена је жеља савременика да сазнају сада и одмах. Управо ту би историчар био коректив задржавајући искуствену скепсу, доказујући и разоткривајући битна ограничења спознаје у времену у коме живимо. Посебно питање је, и за рецензенте и за критичаре, препознавање некритичног коришћења политичког говора неког времена као коначне или нама драге „истине“.

5 Peter Burke, *History and Social Theory*, (Cambridge: Polity Press, 2005, 2nd edition), 188.

6 Vladimir Petrović, „Prilog proučavanju konstituisanja savremene istorije“, *Istorija 20. veka* 1/2010, 167–182.

Ако у помоћ позовемо властито искуство, онда је утисак оне-спокојаваћи. Историчари су често некритично преузимали делове политичког говора као дефинитивна сведочења о намерама другог, о наводним чињеницама из финансија, економије, политике и културе. Колико се само научних радова или исказа потштапало тврдњама некадашњих звучних имена политике, просвете и културе. Политички говор јесте извор о ономе ко га је изговорио или написао, али без истраженог, вишеструког контекста и прецизног упоређивања изреченог и проверљивих факата није могућа његова историјска процена. Да бисмо илустровали ову методологију, замислите како би то изгледало да за 50 година, данас још увек нерођени историчар препише у свој рад неки политички исказ из савремене колумне или предизборног говора као тачну слику овог нашег времена, без упитника, без резерве према могућности да савременик у свом времену (са)зна све или да су му, док је говорио, на уму били други прикривени циљеви, свесна обмана, нпр. Дакле, можда би данашње нечије просто нагађање на основу суженог познавања чињеница, а о малициозности и да не говорим, за 50 година могло у раду неког будућег историчара да одсликава наше време пред будућим генерацијама. Какав би то неспоразум са прошлошћу био.

Упркос свему један данас млађи историчар ће вехементно написати: „Како су за истраживање једне политике једино релевантни јавно изнесени ставови њених протагониста, приватна преписка није се учинила, за сада као довољан разлог за посету (...) архиву“. Разговарајмо о томе.

У току дугогодишњег рада могли смо да приметимо да се олако накнадна сведочења у промењеним околностима користе као „веома важан извор“ који оправдава чак издвајање и објављивање. При том се не указује на све околности и мотиве, нити је присутан труд да се исти исказ упоређује са историјским изворима првог реда.

Једна колегиница ми недавно рече да она пише рецензије „да све прође“. Био сам у прилици да читам њене својевремене рецензије. Није претерала у свом исказу. Слично пише и критике, назовимо то колегијалним опортунизмом. Но, где то води? Сигуран сам, кварењу доброг дела продукције у нашој историографији. Колегијални опортунизам некада је знао преовладати у целој редакцији поводом избора дела за објављивање или чланака, прилога и сл. Позваћемо се опет на властито искуство. У условима скромних фондова за објављивање институтских издања средином 90-их, један колега конкурише и до-

бија средства од заједнице, замислите за ненаписан рукопис књиге. Уредник га пристојно подсећа на обавезу, али уместо најављеног рукописа за који су добијене паре, добија раскоричен рукопис који је одбијен у Институту још 1975, као и од неколико престижних издавача у граду. Уредник остаје упоран да после 20 година рукопис мора бити иновирани, усаглашен са рецензијама. Уместо да поступи по томе, аутор почиње са притисцима на целу структуру Института. Редакција, у већини, оставља на крају уредника усамљеног и он даје оставку. Две године касније то ненаучно дело бива преведено у окружењу, амбасадор дојављује Београду за скандал. Активира се ланац позивања одговорних. Ово је можда ипак ређи, тако драстичан пример.

Да се разумемо, иза научно написаног дела треба ултимативно стати, али дати порески новац за ненаучно дело, проскрибовати поред тога научну легитимацију једног института то је по нама недопустиво.

Колегијални опортунизам је некад провоциран потребом да рецензиране колеге прикупе неопходне бодове за избор или реизбор у научна звања и на тај начин, у складу са законом, обнове лиценцу за рад. Није у обичају да се испод тако објављених текстова наведе у првој фусноти (напомени) да је текст био подвргнут ублаженој рецензији или да је уврштен по хитној процедури без рецензија. Чему то води? Ово свакако отвара и питање система процене и оцене научног рада, али о томе ћемо на неком од наредних скупова.

Како аутори реагују на строжије и захтевније рецензије? Када инострани часописи или издавачи по не знам колико пута враћају понуђене текстове, аутори то некако прихватају, уз разјашњења и додавања новог или испуштања непровереног. Некад осећају да је цепање прешло меру, али схватају да то јесте пракса која се мора испоштовати. Код нас је реаговање различито, од сујетне и арогантне реакције, па до резигнације. Има примера да аутори одбијају и најрационалније сугестије и фактографске корекције. Узимају текстове и објављују тамо где су критеријуми блажи.

Ако направимо паралелу са медицином, можемо рећи да је рецензент лекар који лечи и превенира, а критичар је већ патолог који утврђује стање али и пропусти рецензента.

У нашем случају рецензија би требало да буде та која брани научни стандард и промовише квалитет, помаже аутору и даје му сигурност да није негде омануо. Где смо ми ту у нашој историографији и продукцији? Убеђени смо да је нужна анализа општег стања када су

рецензије у питању, као и презентовање типологије рецензија. Треба говорити о типологији рецензија, оних какве бисмо ми желели и оних које пристижу. Да ли су наше рецензије само општег типа, интелектуалне процене, или су и стручне када се тичу основне истраживачке и методолошке вредности, или пак стручно-научне (или само научне) када се процењује концепт и употреба шире литературе. Мислимо да је о свему овоме, поред начелне расправе, најбоље говорити на основу искуства, рецензентског, менторског, уредничког и других. Ништа мање значајно није ни питање како до пожељног, најквалитетнијег рецензента? Како до рецензента у систему који баш не стимулише (не вреднује) ову врсту научне делатности? Да ли је повремена површност приложених рецензија резултат временске изнудице или мањка познавања уже области на директан и специфичан начин (искуство са архивским фондовима и литературом)? Како се односе аутори према, нарочито, оштријим и захтевнијим рецензијама? Да ли поступају према њима или их уз додатну аргументацију одбијају? Да ли редакције инсистирају на доследном поштовању захтева рецензента? Да ли систем бодовања подстиче снижавање критеријума стручности и научности чланака и дела? Мислимо да на ова отворена питања бивши и садашњи уредници библиотека и часописа имају шта да кажу, да изложе искуства и понуде предлоге за унапређење ове научне делатности.

На крају, одредимо се и према самом предмету „српска историографија“. Колегиница Гордана Кривокапића Јовић и аутор ових редова, још 2011. су изнели став да не постоји нешто јединствено што бисмо назвали „српска историографија“ и њој насупрот „светска историографија“. Постоји низ индивидуалних подухвата, али и трендови, вододелнице међу њима које са много скрупула треба идентификовати и обележити. Но, хтели ми то или не, они који нас оцењују са стране или користе овде настале резултате унели су тај термин „српска историографија“ као условну генерализацију или по потреби циљану. Просто од тог појма не можемо побећи и када бисмо хтели.

Напором старије генерације заслужних историчара ми данас имамо *Енциклопедију српске историографије*. У њој су обухваћени не само историчари Срби са садашњег државног простора већ и сви они не-Срби или странци који су се посвећивали историји простора и људи, Срба и оних других са којима су га делили, где су се границе често мењале или помицале. Обухваћени су и некада заједнички часописи. Лично, сматрамо да је такав приступ довољно широк и за дијалог и

за комуникацију са другима. Ми наравно не можемо доминантно утицати на развој научне критике или карактер рецензија у другим срединама, сем местимично или појединачно. Али можемо унапређењем праксе овде подизати углед и статус те комуникативност наших резултата и ван граница земље.

У анализи научне критике и рецензија ваља напоменути да нису једино академске институције те које овом делатношћу утичу на карактер стручности издања српских научника, њихових чланака, студија, монографија, приређене историјске грађе и др., већ и данас бројни државни и приватни издавачи. Постоје и варијанте самоиздавања. Пропуштено у рецензијама или одабиру рецензената свакако мора надокнадити научна критика. Места за такву расправу ваљало би да буду у првом реду стручни часописи или скупови стручњака поводом појединих издања. Та пракса, наш је суд, прилично је замрла. Један од разлога је то што научни радници нису довољно стимулирани јер се овај рад слабо или никако „бодовно“ награђује у очима ресорног министарства приликом евалуације (избора, реизбора, рангирања) научних радника. Његова важност је изузетна за развој стручности у овој дисциплини и он би се као такав морао препознати.

Историчари нису ванвременска бића. И они су носиоци извесног културног кода на који је и сама та прошлост утицала. Садашњост се не може од ње еманциповати никако. Чак и она старија, далека прошлост делује. И сам предмет истраживања или писања зна да делује сугестивно на историчара. Готово да поједини постају адвокати прошлости или неког њеног сегмента. „Преправљање прошлости“ како би одговарало емоцијама садашњости или неким другим потребама је такође чињеница. Структура личности историчара, животно искуство њихово, политичке борбе или опредељења која су имали такође су оставила печат. Све су то изазови како оних који пишу тако и оних који рецензирају или објављују критике.

Залажемо се за толерантан дијалог аргументима, размену искустава и предлога, уз поштовање свачије личности. Отворимо га!

Литература

- Bjelajac, Mile, Gordana Krivokapić-Jović. *Prilozi iz naučne kritike – Srpska historiografija i svet*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Burke, Peter. *History and Social Theory*. Cambridge: Polity Press, 2005, 2nd edition.

- Hobsbawm, Eric. *On History*. London: 2004, 5th edition.
- *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, zbornik radova, uredila Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
- Јовановић, Мирослав, Радивој Радић. *Криза историје, српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21 века*. Београд: УДИ, 2009.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: HOLJP, 2002.
- Jovanović, Miroslav. „Savremena srpska historiografija: karakteristike i trendovi“, *Istorija 20. veka* 1/2010, 181–190.
- Marković, Predrag, Nataša Milićević, Miloš Ković. „Developments in Serbian Historiography since 1989“, *(Re) Writing History, Historiography in Southeast Europe*, zbornik radova, uredio Ulf Brunnbauer, 277–317. Münster, 2004.
- Milošević, Srđan. *Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji Kneza Pavla Karađorđevića*. Beograd: Frabrika knjiga, 2013.
- Митровић, Андреј. *Пропитивање Клио*. Београд, 1996.
- Naumović, Slobodan. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka*. Beograd: Filip Višnjić, 2009.
- Николић, Коста. *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961–1991. Главни токови*. Београд: ИСИ, 2003.
- Perišić, Miroslav. „Концепцијски мислити историју“, *поговор у: Petranović, Branko. Bez bojazni od tabu-tema*, priredili M. Perišić, S. Dautović, 485–495. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010.
- Петрановић, Бранко. *Историографија и критика*. Подгорица: ЦИД, 1997.
- Petranović, Branko. *Istoričar i njegova epoha*. Beograd: VINС, 1994.
- Petrović, Vladimir. „Prilog proučavanju konstituisanja savremene istorije“. *Istorija 20. veka* 1/2010, 167–182.
- *Pisati istoriju Jugoslavije. Videnje srpskog faktora*, urednik Mile Bjelajac. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
- Попов, Чедомир. *Историја на делу. Разговори 1892–2012*, приредила Јелена Попов. Нови Сад: Матица српска, 2016.
- Станковић, Ђорђе, Љубодраг Димић. *Историографија под надзором, Прилози за историју историографије*, 1–2. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.

Summary

Mile Bjelajac

Serbian Historiography Today – Reassessment

Abstract: In this paper, the author explains the motives and contemplations that inspired the Institute for Recent History of Serbia to organize a series of conferences to discuss, through various aspects, the situation in Serbian historiography today. Starting from his own, long-standing experience in journal editing and writing reviews, the author considers the problems of reviewing and different practices prevailing in the journals. Insisting on a dialogue and developing scientific criticism as a prerequisite for the credibility of a single historiography should be a constant process. The use of the results of Serbian historiography in the world and their assessments are not, however, closely related to its scientific legitimacy, but also have roots in the social conditions that have prevailed since the early 1990s.

Key words: Serbian historiography, Serbian historical journals, peer review, “partisanship”

The Institute for Recent History of Serbia is eager to open discussion on current state of Serbian historiography in a series of envisaged conferences. The principal goal is to make a discussion permanent in order to improve our state of art, our publications and scientific journals. We also have interest to involve scholars from abroad into a dialogue since we want to evaluate relevance of our achievements for international scholar community. We especially want to learn why so many relevant results and contributions that have been produced are out of a scope of our foreign colleagues. This scholar dialogue is aimed at improving cooperation between our institutions in the field, discussing the pending projects, or planning the future ones.

Is Serbian historiography an old-fashioned one, out of the (post) modern streams? Is it nationalistic-oriented? In the past decades, we somehow neglected discussion on such topics. There were a few individual attempts that resulted in several books. In spite of provocative nature of those books, there have been no substantial discussions ever since.

First conference in a row shall discuss the issue of scientific peer review and practice in the Serbian scientific journals. Editors in chief, current and former, as well as scholars from different fields have been invited.

This introductory paper for the conference tackles question of a “partisanship”. The partisanship is not only a standpoint in writing, but also in peer reviewing. In addition, we have put emphasis on applied methodology.

It is obvious that some journals and respective editorial boards stick to the standard forms of peer review, usually blind one. But sometimes an editor in chief or a peer reviewer comes forward to an author to facilitate publishing. However, there is always an opportunity to write a critic about a poorly written contribution. Nevertheless, practice suggests that it is a very rare approach. Our scholars still do not welcome serious critics and demands made by a reviewer. Sometimes they do not challenge arguments in peer review but rather “intentions” of supposed reviewer. Some withdrew paper and go for journal with less demanding criteria.

УДК 930(497.11)
001.8:930.1

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.1.kri.177-187>

Научна критика и полемика

Примљена: 6. 3. 2018.

Прихваћена: 19. 3. 2018.

Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ
Институт за новију историју Србије
gordanajovic228@gmail.com

Научна критика и стручне рецензије: искуство уредника 2005–2016.*

Апстракт: На основу општег и посебног знања о историји европске историографије и ревизионистичким покретима у њој, као и на основу уредничког искуства, скицирани су основни проблеми писања већих и мањих студија и чланака у српској историографији, са посебним нагласком на типологију и проблеме научног рецензирања.

Кључне речи: српска историографија, европски историјски ревизионизам, типологија историјских студија/чланака, типологија рецензија, Херберт Батерфилд, Доменико Лосурдо

Увод

За продубљено разматрање проблема научне критике и стручних рецензија нужна је оквирна анализа општег стања наше историографије. Тек контекстуализован тај проблем добија јасне црте и пуну боју.

Наша српска историографија следи неколико токова који су више критични један према другоме него што се критички односе према историјским садржајима који су им у фокусу. Та међусоб-

---

* Допуњено излагање на скупу „Научна критика и стручне рецензије“, одржаном 17. маја 2017, у оквиру циклуса Српска историографија данас. Текст је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (N° 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на „критичност“ више личи на идеолошко-политички сукоб него на промишљање прошлости којом се баве они, или они други, из одређене идејне перспективе. Не може се говорити о критичком промишљању прошлости, не може се говорити о култивисању слике прошлости,¹ кроз негирање или занемаривање оног „другог“ историјског тока који се види као противнички. Може се говорити о критичком промишљању „противничке“ историографије.

Наравно, тих неколико токова чине пре свега историографија која следи „југословенски ток“ српске историје и она која следи само „српски ток“, односно уже српски ток своје историје. Оба тока су сложена и имају своје тачке сусретања, из којих се види да се полако конституише једна нова национална историографија. Главно питање које се ту поставља јесте са каквим општим друштвеним, економским, политичким, културним и другим идејама се тај нови ток националне историје спаја. Шта узима од идеја из европског историјског наслеђа, шта од наслеђа из „окружења“ (што је еуфемизам за некадашњи југословенски простор), а шта од оригиналног наслеђа властитог простора. Да будемо сасвим прецизни, ради се о темама које су се наметнуле (из политичких разлога) или биле изабране као оне које подлежу ревизији. На тачкама ревизије се јасно види које су идеје у питању, а потичу из ширег европског окружења (западног, средњоевропског и источноевропског) или су њихова локална верзија.

У српској историографији нема залагања за југословенску идеју, ма шта она значила, као ни наклоности за југословенску државу, ни ону прву, а ни социјалистичку. Једноставно се не може уочити синдром наклоности према југословенској прошлости. Било из јасних или мање видљивих идеолошких разлога, што се односи на социјалистичку Југославију; било због отвореног или прикривеног антијугословенства, било због тако привлачне равнодушности према феномену који је обележио две стотине година српске историје. Али зато има озбиљног и систематског истраживања југословенске историје у целисти, на више угледних места.² Свеобухватно се испитује, са више или мање успеха, југословенско искуство српске нације

1 Herbert Butterfield, Introduction, *The Whig Interpretation of History*, (London: Pelican Books, 1973), 11–15.

2 На Филозофском факултету у Београду, на Катедри за историју Југославије Одељења за историју, затим у Институту за савремену историју у Београду (ИСИ) и Институту за новију историју Србије у Београду (ИНИС).

у целости. Може се рећи да се југословенска прошлост на неки начин национализује, (па се опет из дубине историје види комплементарност српске и југословенске и националне и државне идеје). Поред озбиљних покушаја да се та прошлост објективизује и култивише, са становишта српског положаја и улоге у њој, има и екстремнијих тенденција. Две су се тачке у непосредној прошлости Срба наметнуле као могуће полазишне тачке за будућност. Избор обе сведочи о аберацији југословенског искуства, позитивног и негативног, као полазишног врела за будућност. Искуство најзначајнијег модерног феномена у историји Западног Балкана.

У том смислу је ваљда квалитет, не само за историјску науку већ и за савременост, па и за будућност, да се свеобухватно истражује југословенство у целости, наша непосредна прошлост, она која је у последњих две стотине година, од уласка Срба у модерно доба, обележила то раздобље.

Има историчара који сматрају да је Југославија настала из корена па ју је у корену требало сасећи. Тиме су објашњавали природу бруталног рата који нам се догодио 1991–2001, као и западнобалкански спецификум „рат села против села“.³

Једна од полазишних тачака у српској прошлости се види у Србији пред Први светски рат и током њега. Друга полазна тачка се види у окупираној Србији током Другог светског рата. Испитивање оба периода, оба велика преломна тренутка, где је политичка позадина далеко израженија код испитивања времена Другог светског рата и повезана са питањем рехабилитације, део је светског тренда ревизије два највећа сукоба у историји модерне епохе. Обе ове ревизије које долазе из света носе у себи бројне предзнаке, углавном негативне, који се односе на Југославију, Србе и Србију. Није ту само у питању „повод“ за избијање Првог светског рата који се претворио у „одговорност“ за тај рат већ и, на пример, улога и дело Николе Пашића, балканског „Кавура“, творца Југославије, који се види као балкански „сомнабул“.⁴

3 „Milorad Ekmečić: Jedino protiv Srba su svi složni“, intervju u: *Pečat*, 12. 5. 2011, datum pristupa 8. 3. 2018, <http://www.pecat.co.rs/2011/05/milorad-ekmecic-jedino-protiv-srba-su-svi-slozni/>

4 Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, (Београд: Медија центар Одбрана, 2014); Christopher Clark, *The Sleepwalkers – How Europe went to War in 1914*, (London: Harper, 2012).

За сада, научна историографија у Србији ограничено дира у југословенско наслеђе, више у форми „разобличавања“ неких феномена југословенства, њиховог парцијалног сагледавања и сл.⁵ Нарочито су у фокусу „партизанско југословенство“ и делимично социјалистичка Југославија. До скора се није дирало у период стварања Југославије и улогу Срба у њој.⁶ Али и даље се евазивно користи као свој целокупан корпус југословенске историографије. Ради се пре свега о Катедри за историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета Београдског универзитета, Институту за савремену историју у Београду и Институту за новију историју Србије у Београду, као и о Институту за стратегијска истраживања (који је делом наследио некадашњи Војноисторијски институт и Војни архив); ту су и Архив Југославије и Музеј Југославије.

Ако и има истраживања „на парче“ (тзв. *piece-meal research*) која исправљају „југословенску историју“ у детаљима, споро се ревалоризује целина и реорганизују шири простори и линије у светлости ових открића. Херберт Батерфилд говори о тенденцији да се ново истраживање као закрпа постави на стару причу/историју, чак и када то детаљније истраживање мења цео садржај, односно доводи у питање целину теме.⁷ Таквих је случајева било и током нашег уредничког искуства. Али и обрнутих такође, када је ново истраживање потврђивало „стару причу/историју“ и када се идеолошким закрпама покушавало бити у тренду. Дакле, да кажемо да нас „изузеци и детаљи“ не спречавају да мапирамо ширу историју по истом обрасцу све време. „Ти детаљи-изузеци су доиста изгубљени у комбинованом процесу распоређивања и скраћивања којим достижемо наш општи поглед опште историје“, вели Батерфилд.⁸

Преломи и прелази у европској историји, као и историографије из тога проистекле, чинили су и чиниће да се одржава и смењује левичарски или десничарски синдром, нарочито у мањим европским историографијама. Пут до великих идеала објективног мишљења и историјске истине је трновит и не зависи од знања и способности историчара, већ од трендова, како у историјској науци тако

5 Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, (Београд: Завод за уџбенике, 2015).

6 Čedomir Antić, „Srpska elita nije razumela vreme. (Kako je Pašić u Nišu zauvek odbio 'Veliku Srbiju' i odlučio se za Jugoslaviju, *Nedeljnik* br. 317)“, *Nedeljnik*, br. 318, 15. februar 2018.

7 Butterfield, *The Whig Interpretation*, 14.

8 Исто.

и у политици. На општем плану томе је готово немогуће стремити, а зацртане опште токове историје који важе за шире временске периоде једне епохе тешко је мењати. Иако се чини да тако настају сурогати од историје и да се губи њена животност.

Европски и светски историографски трендови

Дакле, постоји озбиљна дискрепанција између историчара специјалисте и оног који се бави општом историјом. Историчар специјалиста не мора као нужан да има тзв. приступ историографији, онај који је увек видљив када се исписује општа историја. На Западу се сматра да је још увек доминантна виговска теорија историје и из ње проистекла виговска интерпретација историје, и поред свих критика које је претрпела током 30-их и 40-их година 20. века.⁹ Она види садашњост као резултат прошлости, па прошлост представља као неизбежан прогрес, напредовање ка све већим слободама и све већој просвећености, оличеним у модерним демократијама и уставним монархијама. У историји науке, па и у историји историографије, овај приступ је почео да се напушта 70-их година, па се може рећи да је данас доминантна торијевска интерпретација историје наука, па и историје историјске науке. Торијевска интерпретација је наравно снажан контрапункт марксистичкој интерпретацији историје која се ширила током целог 20. века и била јака подлога комунистичким режимима.¹⁰

Какве су садашње историографије друштва и држава на тзв. Западном Балкану, некадашњем југословенском простору? Оне нису ни виговске, ни торијевске, ни марксистичке. Оне само наизглед личе на виговску интерпретацију историје, где се садашње стање малих националних држава, некадашњих југословенских република у покушајима да личе на западне демократије, пројектује на прошлост чији се ток види као напредовање ка том узвишеном идеалу. Једина невоља је што напредовање у слободама и просвећености почива на националном колективитету а не на индивидуи. И ту се види беда простора на коме живимо, где су дубоко укореењени национал-

9 Michael D. Gordin, „The Tory Interpretation of History“, *Historical Studies in the Natural Sciences*, Vol. 44, Number 4, 413–423, datum pristupa 7. 3. 2018, https://static1.squarespace.com/static/5275adb7e4b0298e6ac6bc86/t/541c9084e4b0c4ad91be3587/1411158148634/HSN4404_04_Gordin.pdf

10 Исто.

ни и политички модели које је током неколико столећа промовисало Хабзбуршко царство. Тако да у том апсолутизовању само прошлост никако не иде на руку том узвишеном идеалу са гомилом ретроградних и фашистичких узора. Бег од југословенске прошлости је прилично раширен, да не кажемо свеопшти, чак и кад подразумева антифашизам, либералне друштвене идеје, идеје социјалне правде, достатну самосталност према споља.

Ревизионистички трендови у европским и светским историографијама иду на руку свеprisутном антијугословенству на Западном Балкану. Далеко од тога да оно што историчар са тих простора пише зависи од знања о историји тог простора, способности и од локалних прилика. Европски историографски ревизионистички трендови га подједнако одређују, ако не и више. Онако како је измењена геостратегија простора, мења се и историја простора. Сви стари актери историје простора су на делу, само други имају сада предност. Идеја еманципације простора, и према споља и према изнутра се изгубила у магли малих западнобалканских национализама.

Главне теме, главни садржаји европског историјског ревизионизма су већ јасно профилисани и у току су: Први светски рат, Други светски рат, фашизам–антифашизам, холокауст, политички ревизионизам. Најупадљивије је да антифашизам више није преобладајућа упоришна тачка европске интелигенције, која је некада снажно утицала на друштвене, политичке и културне токове па тиме и на историографију. У њеној орбити су се кретале, и крећу се, мале западнобалканске историографије. Сваки детаљ ове основне слике утиче и на историчаре у Србији. Више од опште слике историје, чији је југословенски детаљ битно измењен, на историчаре у Србији утичу ови европски трендови ревизије и читава политика ревизионизма. Зато наша историографија изгледа помало хаотично.

С друге стране, западнобалканске демократије, па и историографије, оставиле су мало простора, у својој неразвијености, даљем култивисању марксистичке историографије, што је део миљеа сваког иоле важног европског универзитета или институције која се бави историјском науком. Може се рећи да у нашој српској историографији има свега помало, али сигурно најмање марксистичке историографије. Пре свега у општем приступу, методу, и последично убличавању тема. Не треба мешати изучавање југословенског комунистичког покрета и југословенског социјализма, као и ужих националних варијанти овога, са марксистичким историографским

приступом. Мада има озбиљних истраживања, изучавања ових садржаја са другачијим приступом, са других полазишта.

Са марксистичке левице долази једна од најзначајнијих критика великих ревизионистичких подухвата у европској и англосаксонској историјској науци. Марксистички филозоф и историчар Доменико Лосурдо је испитивао све велике ревизионистичке покрете у европској и широј англосаксонској историографији кроз два века, од Француске револуције наовамо (до Ернста Нолтеа и Франсоа Фиреа) и закључио како је тим ревизионизмима ликвидиравана револуционарна традиција Европе, што је нарочито појачано денунцирањем Октобарске револуције и стаљинистичке епохе.¹¹

Типологија рецензија и проблеми рецензирања

О овој теми је најбоље говорити на основу искуства, рецензентског, менторског, уредничког и других. Мислимо да је могуће говорити о овоме и поред све деликатности саме ствари. Евентуална типологија рецензија би проистицала из саме њихове структуре, која садржи општу интелектуалну процену текста, истраживачко методолошку, концептуалну. Сходно томе су и рецензије општег типа у смислу опште интелектуалне процене, стручне када се тичу процене основне истраживачке и методолошке вредности, или пак стручно-научне (или само научне) када се процењује концепт и употреба шире литературе.

У позадини ове типологије је заправо типологија чланака, који у крајњој линији и доминирају сваком историографијом. Они немају снагу студија и монографија или пак сложеније структурираних књига, синтеза и сл., али не треба посебно наглашавати њихову важност за науку. Понекад се чланци и студије по својој важности пробију у ранг добрих и важних књига, и нису само ту да покрију оно што књиге нису учиниле. Квалитетан, односно интелектуално убедљив и научно стандардизован чланак је ређи у нашој историографији. То је онај у коме су уравнотежени и усклађени сви битни елементи научности једног текста (концепт, истраживање, метод). Ако узмемо да и даље националним историографијама, па и нашом, доминира као

---

11 Domenico Losurdo, *Il revisionismo storico. Problemi e miti*, (Roma-Bari: Gius. Laterza & Figli, 2015). Englesko izdanje: Domenico Losurdo, *War and Revolution. Rethinking the Twentieth Century*, (London: Verso, 2015), naročito uvodno poglavlje *Two Centuries Under Discussion: Historical Revisionism*.

општа методолошка поставка она позитивистичка, боља варијанта је логички позитивизам. Нама се чини да нашом историографијом, и оном у центрима и локалном, доминира општи позитивистички историографски модел (у смислу стварања у оквиру задатог циља „позитивистичке слике“ са јасно утврђеним чињеницама, непомерљивим итд.) и то истраживачкога типа. Упадљиво мање текстова следи логички позитивизам или пак неке сложеније форме у основи позитивистичког метода као нпр. компаративни метод, који даје сложенију и богатију позитивистичку слику, где је онда лакше раздвојити локалне од ширих процеса, локално деловање појединаца и група од ширег утицаја и деловања. Одсуство логичког позитивизма као општег приступа и метода чини да се теже уочавају преломне тачке у догађањима, парадокси, процеси, преокрети у понашању историјских личности, заједница, да се теже уочавају околности, опште и посебне (зато што се бави откривањем спољашње и унутрашње логике: деловања и понашања појединаца, догађања и др.).

Тај доминантни тип истраживачког чланка код нас има своје, да кажемо, доминантне добре стране и недостатке. Увек је добро у историји радити на грађи, већ виђеној или тек откривеној, макар да би се поново учили већ познати садржаји или, још важније, открили нови. Добро презентован стари или новооткривени историјски садржај, који почива на осмишљено груписаној и анализираној грађи је на крају крајева база наше науке. Увек ту има драгоцених чињеница и података. И наравно, у истраживачким текстовима се увек може разликовати упадљивије препричавање докумената од вађења података, чињеница и сл. из једног документа и грађења позитивистичке слике. Ако се примењује логички позитивизам, и нпр. уочавају одређени процеси кроз документа (могу се пратити и друге ствари), онда истраживачки чланак показује пуну снагу и моћ докумената, у свој њиховој разноврсности. Овај тип истраживачких чланака је ређи код нас... Наши истраживачи користе грађу најчешће исте провенијенције и у њеној унутрашњој повезаности, мало је комбинују са грађом другог порекла, па се стога мало баве околностима као непосредним контекстом догађања, мало се баве (по)везивањем мањих за шире процесе... мало се баве перцепцијом конкретне активности појединца у вези са целином његове активности и сл., а ово све у циљу бољег и представљања нечега или некога и виђења и разумевања.

Најслабију тачку за процењивање чланака и студија у нашој историографији представљају концепт/концептуализација једног чланка, као и контекстуализација основног, истраживачког дела текста чланка. Наши историчари просто беже од озбиљније и шире концептуализације чланка, као што неће да се баве ни тежим, озбиљнијим и финијим елементима контекстуализације свог истраживања, и то не само из практичних или опортуних разлога. Овде напомињемо да контекстуализација основног, истраживачког дела чланка подразумева у најмању руку солидно, ако не и јако добро познавање основне, али и шире литературе, колико год да је садржај заснован на новим документима нов. Добро познавање основне и шире литературе је основа и за развијеније концепције чланка. Ако под концепцијом, без које нема добро структурираног чланка, подразумевамо основну замисао неког историјског садржаја, његово основно виђење и разумевање, затим систем полазних идеја и ставова, онда за истраживачи тип чланка, који доминира у нашој историографији, можемо рећи да је прилично огољен. Разлози за ово су дубљи од практичних и опортуних, и наше је мишљење да су далеко од индивидуалне способности, или чак и извесних неспособности аутора. Они леже у дубоко поремећеним вредностима целине друштва, па самим тим и историјске науке као њеног дела. Због овакве сложености проблема са којима се сусрећу аутори, проблеми рецензирања текстова, иначе сложени, још више се умножавају... и током рада и на чланцима и током рецензентског рада отварају се велика питања ревизије разних историјских садржаја.

По нашем мишљењу, све ово је део једног истог великог питања конституисања нове, и надамо се модерне, српске историографије као научне дисциплине од изузетног националног значаја. То питање је прворазредно, и захтева ангажман не само целе струке него и друштва као таквог, посебно његовог образовног система и стручне, научне и шире јавности. То конституисање ће се сасвим извесно одвијати на више равни и у више праваца. Прво, у равни провере и веродостојности и вредности резултата српске историјске науке, а и југословенских историографија којима је она некада припадала; друго, које је везано за прво, у равни ревизије у историјској науци, било да она долази споља или изнутра; треће, у равни идеологије и у равни геостратегије простора.

Литература

- Бјелајац, Миле. *1914–2014: Зашто ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар Одбрана, 2014.
- Butterfield, Herbert. *The Whig Interpretation of History*. London: Pelican Books, 1973.
- Clark, Christopher. *The Sleepwalkers – How Europe went to War in 1914*. London: Harper, 2012.
- Gordin, Michael D. „The Tory Interpretation of History“. *Historical Studies in the Natural Sciences*, Vol. 44, Number 4, 413–423. Datum pristupa 7. 3. 2018. https://static1.squarespace.com/static/5275adb7e4b0298e6ac6bc86/t/541c9084e4b0c4ad91be3587/1411158148634/HSN4404_04_Gordin.pdf
- Losurdo, Domenico. *Il revisionismo storico. Problemi e miti*. Roma–Bari: Gius. Laterza & Figli, 2015. Englesko izdanje: Domenico Losurdo, *War and Revolution. Rethinking the Twentieth Century*. London: Verso, 2015.
- Николић, Коста. *Мит о партизанском југословенству*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.

Штампа

- Antić, Čedomir. „Srpska elita nije razumela vreme. Kako je Pašić u Nišu zauvek odbio 'Veliku Srbiju' i odlučio se za Jugoslaviju“. *Nedeljnik*, br. 318, 15. februar 2018.
- „Milorad Ekmečić: Jedino protiv Srba su svi složni“. Intervju u: *Pečat*, 12. 5. 2011. Datum pristupa 8. 3. 2018. <http://www.pecat.co.rs/2011/05/milorad-ekmecic-jedino-protiv-srba-su-svi-slozni/>

Summary

Gordana Krivokapić Jović

Scientific Criticism and Expert Reviews: Editorial Experience 2005–2016

Abstract: General and special knowledge about the history of European historiography and its revisionist movements, as well as editorial experience were used to identify the basic problems in writing large and smaller studies and articles in Serbian historiography, with special emphasis on typology and problems of scientific review.

Key words: Serbian historiography, European historical revisionism, typology of historical studies/articles, typology of reviews, Herbert Butterfield, Domenico Losurdo

Behind the complex problem of writing scientific/expert reviews, there are complex problems of writing scientific papers. The complex relation between the so-called general histories, which include a wider time frame and a general plan with interlaced main flows, and smaller studies and articles which are based on partial researches, is in the background of a delicate process of evaluation of the dominant scientific product in our historiography such as the so-called original scientific paper of article type. The writing of general histories requires a certain conceptual approach, which is always visible, and which is not typical of less comprehensive historical texts. Also, the writing of scientific/expert reviews in our country has been strongly influenced by the changed historical circumstances in Serbian communities outside the Yugoslav state framework, as well as by the European, but also a wider, historical revisionism, whose flows cross, split or clash with new flows of building national historiographies in so-called Western Balkans, including Serbia as well. This is all considered as a seemingly wide framework of a problem of reviewing scientific historiographic texts, but a framework that is felt in every aspect of what is written in Serbian historiography.

ПРИКАЗИ
Reviews

Gašper Mithans. *Jugoslovanski konkordat: pacem in discordia ali jugoslovanski „kulturkampf“*.
Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 388.

Готово цео век од почетка преговора о конкордату између Краљевине СХС и Ватикана, ова тема још увек заокупља пажњу истраживача. Поред бројних савременика који су писали о овој проблематици у току конкордатског сукоба или касније у својим сећањима (Милан Стојадиновић, патријарх Гаврило Дожих, владика Платон Јовановић, Сениша Пауновић, Михаило Лановић, Михаило Илић, Васо Глушац, Војислав Јанић, Никола Москатело, Лујо Војновић, Иван Рибар, Марко Цемовић, Михаило Илић, Срећа Милошевић, Сергије Троицки и др.), од педесетих година на југословенском простору и касније на просторима држава које су настале после њеног распада, али и ван њих, појавио се читав низ научних монографија, студија и чланака, као и публицистичких дела, одбрањено је и неколико магистарских и докторских дисертација, које су ову тему посматрале из различитих полазишта и углава (Сима Симић, Виктор Новак, Ђоко Слијепчевић, Љубомир Дурковић-Јакшић, Мирко Мирковић, Витомир Унковић, Милош Мишовић, Драгољуб Живојиновић, Војислав Г. Павловић, Бранко Петрановић, Никола Жутић, Љубодраг Димић, Иван Мужич, Мирко Петровић, Радмила Радић, Олга Манојловић Пинтар, Игор Салмич, Велибор Џомић, Драган Пантић, Милорад Д. Средојевић, Душан С. Ракитић, Јоже Пирјавец, Матеја Ратеј, Фабијан Вераја, Масимилиано Веленте, Стела Александер, Стипе Кљајић, Богдан Колар, Борут Кошир, Јошко Крушељ, Златко Матијевић, Хрвоје Матковић и др.).

Институт за новију историју из Љубљане објавио је први пут на словеначком језику научну монографију која се бави проблемом југословенског конкордата, аутора Гашпера Митханса, научног сарадника у Научном и истраживачком центру Копар. Монографија је резултат истраживања које је Митханс спровео радећи на докторским (докторирао је 2012) и постдокторским студијама везаним за ову тему.

Монографију чине Предговор и три поглавља: Католичка црква и политичко-религијска ситуација у Краљевини Југославији (1918–1941) [Политички католицизам у Краљевини Југославији, Религија и национално питање у бившој Југославији, Међуверски односи у Краљевини Југославији: односи између Католичке цркве и Српске православне цркве, Правна регулација односа између верских заједница и државе: пример Католичке цркве]; Конкордатски преговори између Краљевине Југославије и Свете столице 1922–1935 [Спољне и унутрашње политичке околности у закључивању југословенског конкордата (1918–1935), Конкордатски преговори између Краљевине Југославије и Свете столице, Потпис конкордата, Преглед модификације конкордатских предлога и нацрта током преговора (1922, 1925, 1931, 1933–1935), Поређење предлога југословенског конкордата са дру-

гим конкордатима и сродним законима, Словенци и конкордатски преговори]; Потврђивање конкордата и конкордатска криза (1935–1938) [Од потписивања конкордата до почетка конкордатске кризе (1935 – децембра 1936), О конкордатској кризи (децембра 1936 – фебруара 1938), Ток конкордатске кризе и уплетени актери, Период „помирења“ (1938–1941)]; затим долазе: Закључак, Апстракт, Списак извора и литературе и Именски регистар.

Аутор у Предговору с правом наглашава да је, са методолошке тачке гледишта, проблематично посматрање историје религија и црква искључиво у контексту националне историје. Он наглашава да је историја религија и верских организација често растрзана између „теолошке“ историје и „секуларне“ историје, при чему је ова друга често антитеза прве са очигледним „антиклерикалним“ мотивима, а ни једна ни друга се не крећу даље од националног дискурса. Митханс је покушао да превазиђе овакав приступ настојећи да тематици приђе из што више различитих аспеката. У првом делу књиге он теоријско-концептуални оквир повезује са историјском позадином „конкордатских догађања“, док је остали део посвећен опису и анализи историјског материјала. Поред штампе и литературе, Гашпер Митханс је користио грађу Архива Југославије, Архива САНУ, Архива Републике Словеније, надбискупских архива у Љубљани и Марибору, покрајинских архива у Новој Горици и Цељу, као и архива у Ватикану (Archivio Segreto Vaticano, посебно фонд Нунцијатуре у Југославији и Archivio Storico della seconda Sezione della Segreteria di Stato, дипломатски извештаји о југословенском конкордату Нунцијатуре у Београду и Свете столице). Остали су му недоступни Архив СПЦ у Београду и Надбискупски архив у Загребу.

Митханс се осврће на пораст интересовања за ову тему (што је последица отварања приступа ватиканским архивима после 2006. али и генералног раста интересовања за религиозно-политичка питања у складу с паралелним процесима радикализације верских уверења и верске нетолеранције у савременом друштву) и истиче да су у Словенији и Италији одбрањене две докторске дисертације о конкордату између Свете столице и Краљевине Југославије. По његовом мишљењу највећи продор направила је књига Игора Салмића, објављена на италијанском језику, која покрива и архивски материјал из Ватиканског архива.¹ Митханс објашњава и по чему се његова монографија разликује од књиге Игора Салмића и каже да она има другачију структуру и приступ, мада признаје веома сличне закључке о мотивима за закључење конкордата. Додаје да је у случају његове књиге, кон-

1 Igor Salmič, *Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il regno di Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia (1922–1935) e la mancata ratifica (1937–1938)*, Pontificia università gregoriana (Rome). Facoltà della storia e dei beni culturali della Chiesa, (Roma, 2013); Igor Salmič, *Al di là di ogni pregiudizio: le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922–1938)*, (Roma: Gregorian & Biblical Press, 2015).

текст о коме говори заснован на теоријско историјско-антрополошком апарату. Већи нагласак стављен је на међународна догађања и оцену утицаја страних земаља на закључивање и ратификацију југословенског конкордата. Док се Салмич више концентрисао на анализу појединачних предлога конкордата, у Митхансовом раду представљена је генеза настанка чланова конкордата и извршено њихово поређење са законима и уставима других верских заједница (СПЦ) и државним законима.

Осврћући се на монографске студије о конкордатском проблему у хрватској и српској историографији, аутор каже да су већином настале на основу непотпуних архивских извора и углавном једностране. Због тога је својом монографијом желео да покуша да превазиђе ове „политички мотивисане тенденције“ у словеначкој историографији и понуди ново виђење.

Аутор је фокусиран на правне аспекте конкордата између Краљевине СХС / Југославије и Свете столице, али се трудио да представи и шири друштвени поглед на преговоре. Он даје и кратак преглед политичке и религијске ситуације у Краљевини Југославији и односа између државних власти и Католичке цркве (политичке активности католичког покрета; однос између религије и националног питања; међуверске односе; законско регулисање односа између верских заједница и државе). Централно тежиште студије је на преговорима (1922–1935), потврђивању и коначном окончању ратификације конкордата (1935–1938) између Краљевине Југославије и Свете столице. Митханс истиче да неуспешан покушај усвајања југословенског конкордата указује на све битне проблеме у односима између Католичке цркве и Краљевине. Проблеми су настајали и одражавали се на нивоу дипломатских контаката, преко одговора јавности, политичких странака, Католичке и Српске православне цркве на процес преговарања и ратификације. Додаје да цео процес везан за преговоре око конкордата одражава и основне проблеме са којима се прва Југославија суочавала од свог настанка до распада.

Аутор закључује да конкордат није давао већа права Католичкој цркви у Југославији од оних која је СПЦ већ уживала. Протести против овог уговора били су последица незадовољства опозиционих партија унутрашњом и спољном политиком премијера Милана Стојадиновића, али и страха СПЦ од ширења католицизма. Српска православна црква је, по њему, била главни фактор у организацији борбе против конкордата (од децембра 1936. до фебруара 1938), као и главни разлог одлуке владе да га се одрекне. Све то не би имало праве ефекте, каже аутор, без сарадње других политичких противника конкордата. Разлоге за неуспех владе Митханс налази и у: одложеном процесу ратификације; у неповерењу које су припадници СПЦ осећали према Ватикану; тајности преговора; страху католика да би конкордат могао да ојача режим на власти, те да влада неће испунити обавезе које би преузела конкордатом, што је допринело њиховој неодлучној подршци или чак супротстављању; равнодушности ХСС-а; уздржаности

Словенске људске странке и сл. Већина закључака и анализа које Митханс изводи не представља посебну новост за српску историографију, што можда није случај са словеначком. Ипак, ова монографија доноси низ нових детаља и података о изворима, а оно што представља посебну вредност је попуњавање празнине везане за словеначку ситуацију у вези са догађајима око конкордата и за улогу Антона Корошеца, чиме доприноси даљем заокруживању постојеће слике.

Радмила РАДИЋ

Franziska A. Zaugg. *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von „Großalbanien“ zur Division „Skanderbeg“*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2016, 346.

Waffen-SS, односно оружани огранак SS-а, већ деценијама побуђује пажњу истраживача као врло специфична војна формација. Тако и о 21. Waffen-SS дивизији „Скендерберг“ већ постоји неколико монографија. Ауторка је сматрала да она упркос томе није довољно истражена, те ју је, уз широки контекст у коме је она настала и деловала, изабрала за тему своје докторске дисертације. Франциска Цауг није хтела да пише чисто војну историју, тј. није ју занимало само оснивање и борбени пут јединице, већ је покушала да да прилог социјалној војној историји, као и историји идеја – укључујући и „виђење другог“. Резултат је књига која је пред читаоцима.

Дело је подељено на увод, три основна дела, који су опет подељени на поглавља, закључак и прилоге. У Уводу (13–29) ауторка упознаје читаоца са циљевима истраживања, стањем достигнутих научних знања о теми, те изворима и методама свог рада. Оно што је упадљиво у овом делу је врло мали број дела српске и некадашње југословенске историографије, као и готово никакво познавање југословенских извора.

Први део (33–132) се састоји из три поглавља. Прво садржи кратак преглед историје Албаније до италијанске окупације 1939. Преглед је врло лапидаран, а по нашем мишљењу, у њему има непотребних (и нетачних)¹ података, док недостају делови неопходни за разумевање главног дела излагања. Средњи век је крајње кратко приказан, а нови потпуно прескочен. Наредно поглавље доста детаљно и на основу великог броја извора приказује стање у међуратној Албанији, те италијанске империјалистичке тежње – све до њиховог остварења 1939. и стварања „Велике Албаније“

---

1 Нпр. да су римски цареви Диоклецијан и Константин Велики рођени на територији данашње Албаније!

1941. године. Последњи део поглавља укључује и питања разграничења окупационих сила и њихових ривалских политика на терену које су нашле одраз у манипулацији локалним, пре свега албанским становништвом, али и у покушајима албанских вођа да манипулишу окупационим силама.

Четврто поглавље (будући да се увод рачуна као прво) говори, опет доста детаљно, о капитулацији Италије, немачком преузимању контроле над „Великом Албанијом“, политичким приликама у њој, те о немачким економским интесима с опширним освртом на (не)могућности њиховог остваривања. Тај део књиге је занимљив допринос пре свега економској историји Другог светског рата у овом делу Европе, а осветљава и унутрашње напетости унутар немачких окупационих структура.

Други део књиге (135–286) се бави оним што наслов у ствари највише и најављује: настанком, организацијом и борбеним путем 21. Waffen-SS дивизије „Скендербег“. Ауторка исправно види главни разлог албанске колаборације у тежњи за стварањем „Велике Албаније“, али при том много више пажње посвећује иредентистичким вођама и њиховом позиционирању у албанској колаборационистичкој влади него етничким и политичким приликама на Косову, Метохији и у Санџаку – који су представљали главну територију са које су регрутовани војници 21. Waffen-SS дивизије. О етничком насиљу на том простору се говори додуше на страницама 148–177, али углавном у духу „сви су криви“, јер су се сви борили против свих. Тако су у причу укључени и злочини четника над муслманским живљем у Санџаку и источној Босни, сукоби у пограничним подручјима Црне Горе и Албаније, сукоби бугарске војске и Албанаца у западној Македонији и на Косову итд. На тај начин, иако ауторка говори и о прогонима Срба, остају недовољно истакнути главни насилници на овако дефинисаној територији – албански сепаратисти.² Улога окупатора је поједностављено приказана као чисто манипулативна, што није увек одговарало стварности.

Остатак овог дела књиге говори о регрутацији, организацији, опремању, обуци и борбеним дејствима дивизије „Скендербег“, те о њеном осипању и фактичком распуштању приликом немачког повлачења из Албаније и са Косова и Метохије. Врло кратко и површно се говори о судбини бивших припадника дивизије – чија је шарена историја ауторки очигледно потпуно непозната.

Трећи део књиге (293–310) представља необичност у делима о војним јединицама. Он говори о настанку немачких представа о Албанији и Албанцима које су прешле пут од стереотипа о борбеним „племенитим дивљацима“ до уверења да су Албанци непоуздани, недисциплиновани, неборбени, склони пљачци и у целини узевши, прилично слаб војнички материјал. Ауторка даје скицу развоја албанолошких истраживања код Немаца

2 Занимљиво је и то да се о Македонцима углавном говори као о Бугарима – свакако следећи оновремене изворе.

која су стварала представе о Албанцима од средине 18. до прве половине 20. века. При том некритички цитира Спиридона Гопчевића, а потпуно прећуткује Лајоша Талоција (Ludwig von Thalloczy). Највећи значај, вероватно с правом, ипак приписује романима Карла Маја (Karl May), које је велика већина Немаца те генерације у детињству читала. У другом делу овог сегмента књиге, ауторка приказује како су искуства стечена у контакту са правим Албанцима драстично изменила романтичну карлмајевску слику коју је већина Немаца имала о Албанцима.

У Закључку (311–316) ауторка, не без одређене похвале сопственој оригиналности, резимира резултате истраживања. Следе преглед извора и леитратуре (317–333), фотографија (334), те регистри места и имена (334–343) и списак скраћеница (344–345).

Књига Франциске Цауг представља методолошки релативно иновативан, истраживачки вредан, али научно ипак само половично успешан подухват. За то постоји више разлога. Први је што је Албанији посвећена превелика, а Косову и Метохији премала пажња. Иако је ауторкино истраживање прилика у Албанији између два светска рата и под италијанском влашћу по себи хвале вредно, цео тај велики део књиге има прилично мало везе са главном темом. С друге стране, историја Косова и Метохије је готово потпуно занемарена – иако је 21. SS-дивизија баш ту регрутована и углавном деловала. Без разумевања дуге историје српско-албанских односа на том простору, а и шире, без приказа положаја Албанаца у Краљевини Југославији, деловања њихових политичких елита у земљи и њиховог садејства пре и током Другог светског рата са деловима албанске елите у Албанији, није могуће разумети држање маса косовскометохијских Албанаца током окупације и њихово ступање у дивизију „Скендербег“ и друге формације. Будући да је изванредно број Албанаца служио и у SS-дивизији „Ханцар“, било је потребно посветити одређену пажњу и етничким и политичким односима и у Санџаку и Босни и Херцеговини. Фигуративно речено: Цауг је гађала погрешну мету. При том јој ни оружје није било најбоље. Похвално је што је користила италијанску и посебно немачку архивску грађу, али је теже објашњиво тако оскудно коришћење грађе српских архива. Поготово је неприхватљиво потпуно игнорисање доста богате српске и југословенске историографске литературе – чак иако она заслужује да буде коришћена *cum grano salis*.

Најсолиднији део књиге је онај који се бави оснивањем, организацијом и деловањем дивизије, али би и ту слика била богатија и тачнија да су коришћени југословенски извори и литература. Ауторки је остала потпуно непозната судбина припадника дивизије пошто су је напустили, као и држање косовскометохијских Албанаца после ослобођења: само се врло кратко спомиње њихова побуна и њено гушење. Слика би, међутим, била много тачнија и сложенија да се ауторка потрудила да мало загребе и послератну историју Косова и Метохије (и западне Македоније). Тада би нашла да теза

о паушалном кажњавању припадника „непријатељских формација“ у случају ових крајева није баш одржива, будући да не само што је већина припадника тих јединица добила амнестију (коју ауторка спомиње) већ се „рециклирала“ као припадници Југословенске армије, а касније и партијског и државног апарата. Исто тако, видеала би и да је део припадника „непријатељских формација“ наставио да се из различитих разлога опире комунистичким властима – делимично после првобитне колаборације с њима. Концентришући своју пажњу на Албанију, ауторка је пропустила да довољно објасни држање косовскометохијских Албанаца током и након Другог светског рата.

Последњи део књиге је занимљива студија о „слици другога“, али њој недостаје продубљеност. И у овом делу, као и на другим местима у књизи која говори о виђењу и понашању Албанаца, ауторка се ослања на релативно мали број извора, које више пута цитира.³ Он ипак показује да овакав приступ може бити плодотворан ако се правилно примени.

У целини узевши, за књигу Франциске Цауг се не би могло рећи да је лоша – у њу је ипак уложено сувише труда и она садржи доста новог материјала, закључака и приступа. За њу се, међутим, не би могло рећи ни да је добра, будући да је ауторка, заведена „егзотичношћу“ теме, сувише пажње посветила споредним околностима а не онима које би омогућиле извлачење исправних закључака о догађајима и процесима којима се главни део књиге бави.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Иван Ивањи. *Мађарска револуција 1956.*
Београд: НП Време, 2016, 327.

Књига о Мађарској револуцији 1956. Ивана Ивањија, објављена 2016, на шездесетогодишњицу догађаја који је потресао ондашњи подељени хладноратовски свет представља друго, готово неизмењено издање текста објављеног 2007. године под истим насловом. Њен аутор није историчар већ, по сопственом виђењу публициста и књижевник, а по виђењу дугих и човек многих интересовања и знања, полиглота, изнад свега човек великог животног искуства. Прешавши пут од одрастања у родном Зрењанину, пре-

---

3 Тако се завршни извештај дивизијског команданта Шмидхубера цитира небројено пута.

живљавања ужаса нацистичких логора Аушвиц и Бухенвалд, потом студија архитектуре и германистике, Ивањи је 20 година радио као преводилац за немачки језик Јосипа Броза Тита и других највиших руководиоца ондашње Југославије, а успешно се опробао и као наставник, новинар, дипломата и књижевник који је објављивао романи, збирке приповедака, есеје, бајке и драме које су превођене на неколико језика. Управо из једног од тих романа, под насловом *Једна мађарска јесен*, који је објављен 1986. на тридесетогодишњицу догађаја у Мађарској, поникао је текст књиге коју имамо пред собом, али овога пута ослобођен литерарног заплета и истовремено обогаћен сећањима аутора на догађаје и људе, као и сазнањима до којих је у вези са догађајима о којима пише дошао током деценија богате каријере, која му је омогућила и познанства са многим актерима истих тих догађаја.

Свакоме ко прочита књигу *Мађарска револуција 1956.* мора бити јасно да је реч о својеврсном сведочанству будући да је Ивањи био директни сведок многих дешавања у Будимпешти и другим местима у Мађарској током за ту земљу судбоносних недеља крајем октобра и почетком новембра 1956. године. У то време, он је био новинар и дописник југословенског листа *Младост*, званичног гласила омладинске организације, који га је (тада под именом *Омладина*) још у току лета 1956. послао у Будимпешту да извештава о *Петефи кружоцима*, на којима се првобитно расправљало о томе како исправити грешке марксистичке идеологије у пракси, да би се потом испоставило да су ти састанци само отворили Пандорину кутију пуну идеолошких, националних и друштвених проблема оновремене Мађарске. То искуство препоручило га је да крајем октобра, када је ситуација у Будимпешти већ ескалирала, у друштву још неколицине југословенских познатих новинара, буде тамо упућен да извештава о догађајима. Дешавања која су уследила ишла су у правцу даље радикализације и њихов исход је био познат већ неколико недеља касније. О свим тим дешавањима Ивањи пише из угла сведока који се затекао не само на улицама Будимпеште већ и у унутрашњости земље па чак и у кабинету Јаноша Кадара. Без сумње, његову књигу треба прочитати и због тога. Међутим, за историчаре и друге који прошлости приступају на научни начин, постоји још један квалитет овог текста и то онај који се огледа у ставу Ивана Ивањија према сопственом сећању, према сопственим ставовима које је заступао 1956, 1986, 2006. или 2016. године, као и према документима на основу којих је могуће реконструисати догађаје у Мађарској у јесен 1956. иако је и он сâм учествовао у стварању неких од њих. Најзад, ту је и полемички став Ивањија у вези са изузетно богатом литературом која је у деценијама после догађаја у Мађарској настајала у самој земљи као и на Западу и Истоку, пре и нарочито после окончања Хладног рата.

Већ у првим редовима предговора издању књиге *Мађарска револуција 1956.* из 2016. године Иван Ивањи нам наговештава да текст који следе ни у ком случају неће бити поглед из једног угла, са једног становишта

или из перспективе једном заувек утврђене истине. О разумевању чињенице да постоји више верзија „истине“ о истим догађајима аутор сведочи реченицом која много тога препознаје у терминима којима се оно што се збивало у Мађарској 1956. називало и назива: истим збивањима је на Западу наденуто име „револуција“, на Истоку „контрареволуција“ а у Југославији „догађаји“. Осврћући се из те перспективе на све оно што се о поменутиим збивањима сазнало током неколико деценија, Ивањи констатује да у вези са догађајима у Мађарској 1956. постоје збуњујуће нејасноће које доводе до тога да се чини да данас о њима знамо мање него пре једне деценије или другим речима да оно што смо пре једне деценије сматрали за истинито данас не изгледа тако неопозиво утврђено као тачно. Оно што је сâм Ивањи имао да каже и што је казао о тим догађајима у својој књизи, а што можемо назвати и његовим виђењем истине, настало је као „укрштање“ онога што је запамтио и нашао у чланцима које је у то време писао са сећањима других актера и, наравно, документима.

Када је реч о документима, Ивањи поставља кључна питања. За њега, иако није историчар, најбитније је питање шта су у суштини документи којима баратамо и да ли им се и под којим условима може веровати. Он увиђа да су документи увек настајали са одређеном намером, неретко управо да би неко себе и своје поступке приказао у бољем светлу. Да би образложио своје сумње, Ивањи крајње искрено нуди сопствено искуство: он признаје да је својевремено, пишући своје извештаје и састављајући папире који би једног дана могли бити сведочанства о прошлости, више размишљао о томе да ли ће се то допасти шефовима и шта би они волели да ту пише него о томе шта је у свему томе било истина или шта је он тада сматрао да је истина. Уочавајући истинитост или неистинитост садржине архивских докумената као највећи проблем у долажењу до истине, аутор међутим не остаје слеп ни за другу димензију проблема у вези са документима – шта нам је доступно а шта све недоступно? Иако је истраживао у многим архивима који чувају грађу о Мађарској револуцији 1956. године и уверио се у постојање мноштва докумената, Ивањи се отворено пита: да ли је то све? Он нарочито сумња у постојање истраживачима недоступне грађе у југословенским архивима и то, опет, из сопственог искуства. Иако је истражио све што је доступно у београдским архивима, тврди да нигде није нашао извештај који су Ђука Јулиус, новинар *Политике*, и он писали на Палићу 29. октобра 1956, као ни извештај који је на захтев југословенских граничних органа саставио 4. новембра исте године. Осим тога, Ивањи се пита и шта се десило са фамозним кофером пуним докуманата који је Имре Нађ донео у југословенску амбасаду 4. новембра 1956. а који је Добривоје Видић, према сопственом признању аутору књиге, лично пребацио у Београд. Назад, Ивањи примећује и трећу димензију проблема са документима а која се огледа у томе шта је из масе докумената и на основу којих критеријума издвојено да буде објављено у бројним збиркама докумената? Он у том смис-

лу нарочито истиче делатност Документационог и истраживачког института за историју револуције 1956. године који постоји у Будимпешти и без чијих радова и збирки докумената сигурно није могуће попутно сагледати догађаје у Мађарској у јесен те године. Међутим, Ивањи истовремено запажа да су истраживачи поменутог института заговорници „чистоте“ устанка 1956. и стога у неку руку „навијачки опредељени“, што њихов избор докумената за објављивање и коментаре ставља под сумњу.

Када је у питању Ивањијево неповерење према тенденцијама да се очува „чистота“ мађарског устанка у јесен 1956, сигурно је да из њега још једном проговара лично искуство и то у најтрауматичнијем виду. Иако је иза себе имао искуство преживљавања у нацистичким логорима, на много места у својој књизи читаоцу ставља до знања до које мере је био запрепашћен бруталношћу устаника према стварним или тобожњим припадницима мађарске комунистичке службе безбедности и војске. Својим очима виђене слике лешева на будимпештанском Тргу републике којима су ишчупана срца из груди или оних обешених о бандере које је виђао тих дана крећући се до хотела, да отуда пошаље извештај за тај дан, без сумње дају за право Ивањију да не поверује у једнострану слику „чисте“ револуције. Опмињући на проблем пристрасности и неутемељености ставова који се олако могу изнети, Иван Ивањи указује и на пример из литературе о мађарским догађајима 1956. године. Он оповргава многе у веома бројној литератури општеприхваћене тврдње, од којих као најгрубљу издваја ону Чарлса Гатија да је током тајног сусрета Тита и Хрушчова на Брионима у ноћи између 2. и 3. новембра Јосип Броз био тај који је предложио да се Имре Нађ „намами“ у југословенску амбасаду и потом киднапује, притом се позивајући на књигу Вељка Мићуновића *Московске године* у којој нема ни помена такве тврдње.

Ивањијева *Мађарска револуција 1956.* с правом се може назвати слојевитом књигом. Иако је суштина текста излагање о самим догађајима између 23. октобра и 4. новембра 1956, он читаоцу пружа са једне стране шири а са друге ужи поглед на иста збивања. Када је у питању шири поглед, мислимо пре свега на његово стално подсећање на хладноратовске услове у којима се побуна у Мађарској одвијала, нарочито њено поклапање са избијањем сусеке кризе на Блиском истоку. Ивањи често преиспитује улогу суперсила у тим догађајима, поготово улогу САД-а и радио-станице Слободна Европа која је без сумње радила под контролом Запада и у својим програмима подржавала и подстицала устанике, који су у одсудном тренутку ипак остали без јасне подршке. Под ужим погледом на збивања подразумевамо Ивањијево интересовање за поједине актере догађаја и њихов међусобни однос. То се пре свега односи на однос Имре Нађа и Јаноша Кадара, две најистакнутије фигуре међу самим Мађарима током револуције. Он покушава да сагледа и њихову људску природу, њихову прошлост, побуде које су их навеле да делују онако како су деловали, њихове страхове, наде и интересе и да на тај начин приђе ближе одговору на најважнија питања.

Свако ко буде прочитао књигу *Мађарска револуција 1956*, био он историчар или не, без сумње ће бити богатији за једно изванредно размишљање на историјске теме. Од Ивана Ивањија, чијем се богатом животном искуству можемо дивити, можемо и научити доста тога, а нарочито како проблематици писања историје приступити отвореног ума. Ова књига требало би да буде схваћена као интелектуални позив на размишљање, као пример како треба преиспитивати све оно на основу чега доносимо „дефинитивне“ ставове о прошлости: своје сопствено сећање, знање и закључке, сећања и ставове других људи, па и садржај самих докумената који су нам увек први избор и најважнији ослонац у покушају да поново изградимо јасну слику о догађајима из ближе или даље прошлости.

Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Milan Sovilj. *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941. Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*. Praha: Ediční řada Fontes, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, 350.

Милан Совиљ је основне и постидпломске студије историје завршио у Београду и Прагу. Тренутно ради у Историјском институту Универзитета у Храдец Кралову. Основна тема његових истраживања су југословенско-чехословачки односи у 20. веку. Иако је прво посветио пажњу периоду Хладног рата, током докторских студија се хронолошки вратио у међуратни период и доба Другог светског рата. Књига о чехословачко-југословенским односима 1939–1941. године настала је на основу докторске дисертације одбрањене 2015. на Филозофском факултету у Прагу.

Структура књиге је подељена у седам целина: увод (9–30); поглавља о чехословачко-југословенским односима непосредно пред нестанак чехословачке државе (31–48), односима Југославије и Протектората Чешке и Моравске (49–120), словачко-југословенским односима (121–190), чешко-словачко-југословенским односима непосредно пред окупацију Југославије (191–248); затим следи закључак (249–259) и обимни прилози који садрже попис скраћеница, списак коришћених извора и литературе, именски регистар, биографске медаљоне најчешће спомињаних личности, састав влада Протектората, Југославије, Словачке, чешке и југословенске емиграције, фотографије најзначајнијих личности, догађаја, објеката и листова помињаних у књизи (260–343); на самом крају су резимеи на енглеском и српском језику (344–350). Милан Совиљ је своје истраживање засновао на чехословачкој, чешкој, словачкој, југословенској, хрватској,

словеначкој и немачкој архивској грађи и објављеним изворима, југословенској, чехословачкој, чешкој и словачкој штампи и стручној литератури.

Аутор се суочио са проблемом који имају сви историчари који истражују југословенску спољну политику и дипломатију до 1941. године – недостатком великог дела прворазредних извора. Ипак, својим свеобухватним истраживањима успео је да направи знатан искорак у односу на постојеће историографске резултате који су покривали односе југословенске јавности и појединих партија према Чехословачкој и Чехословацима у време судетске кризе, њихове реакције на окупацију чешких територија, и делимично југословенско-словачке односе и питање чехословачке емиграције у Југославији.

Хронолошки оквири обухватају период од средине марта 1939. до средине априла 1941. године, када су званичне југословенско-чехословачке односе заменили ограничено формални југословенско-словачки односи и незванични југословенско-чешки односи. Милан Сивиљ је анализирао односе из три угла: чешког, словачког и југословенског, разлажући последњи на српске, хрватске и словеначке погледе. Таквим приступом је омогућио бољи увид у дефинисање и развој односа, што му је олакшало преиспитивање постојећих знања у историографији.

Аутор је свој рад почео уводним разматрањима о последњим месецима чехословачко-југословенских односа који су окончани немачком окупацијом чешких земаља и успостављањем словачке државе. Односе Чеха и Словака са Југославијом поделио је у две целине: друга и трећа глава обухватају период од марта 1939. до краја 1940. године (49–190), а четврта глава покрива прва четири месеца 1941. до окончања Априлског рата (191–248). У оквиру чешко-југословенских односа Сивиљ је анализирао покушаје успостављања економских односа Краљевине Југославије са Протекторатом Чешке и Моравске, ставове чешке мањине на југословенском тлу према Протекторату и Немачкој, положај југословенских студената на територији Протектората, транзит чешких политичких и војних емиграната преко југословенске територије на путу за Блиски исток и Француску. Разматрајући словачко-југословенске дипломатске, привредне, културне и просветне односе, посебну пажњу је посветио формирању ставова југословенских елита према новој словачкој држави и њеној политици, али и односу словачке мањине у Југославији према матичној држави.

Југословенско-чешки односи након марта 1939. године проистицали су из држања југословенског државног врха заузетог током судетске кризе и потписивања Минхенског споразума. Међународна ситуација и положај Краљевине Југославије у односу на велике силе у Европи били су кључни фактори који су утицали на оријентацију југословенске политике према Чесима. Иако државни врх није пружао директну подршку чешкој емиграцији, ипак није попустио немачким притисцима у погледу њиховог кретања и рада, као ни у погледу јавних ставова чешке мањине која је оста-

ла верна чехословачкој држави у духу идеја Томаша Масарика и стога била непријатељски настројена према Протекторату Чешке и Моравске. Руководећи се реалполитичким принципима југословенски државни органи су настојали да обезбеде наставак пословне сарадње са брнском Збројевком и трговинску размену са чешким територијама. Са друге стране, информације о студентским демонстрацијама у корист чешког народа су биле у потпуности цензурисане да не би провоцирале Трећи рајх. Чеси су пак своје неповерење према југословенској политици градили на основу искуства са друге две чланице Мале антанте током судетске кризе и потписивања Минхенског споразума 1938. године. Иако југословенски државни органи нису показивали било какву намеру да спрече кретање и рад чешке емиграције нити јавно изношење ставова припадника чешке мањине, истакнути емигранти ипак нису имали превише поверења у Југославију.

Формирање југословенских ставова према словачкој држави и настојања Словака да успоставе добре односе са Краљевином Југославијом били су истраживачки захтевнији, али су и резултати тим занимљивији. За разлику од југословенско-чешких односа који су били природан наставак некадашњих југословенско-чехословачких односа, стварање независне словачке државе представљало је новину у међународним односима у Европи те је аутор био у могућности да прати поједине фазе креирања смерница југословенске спољне политике. Милан Совиљ се није задовољио само анализирањем политике државног врха већ је своју пажњу усмерио и ка ставовима српске, хрватске и словачке елите према Словацима и њиховој држави. Југославија је своје држање према Словачкој заснивала на оцени да је она формирана због немачких интереса и одржавана искључиво уз потпору Трећег рајха. Са друге стране, понашање Словака у току 1938. и 1939. године сагледавано је кроз призму хрватског питања, које је постало горуће за Краљевину. Стога југословенски државници нису веровали у дуготрајност нове државне творевине нити су били заинтересовани за успостављање ближих односа. Српски и словеначки ставови су били готово идентични према Словачкој, и знатно су се разликовали у односу на хрватске погледе. Ове сличности и разлике су проистицале из аналогичности коју су припадници све три елите правили између хрватског питања у Југославији и словачког питања у некадашњој Чехословачкој, и могућих импликација у случају немачке опасности. Југословенска држава је и у погледу словачке мањине поступала исто као и код чешке мањине. Наиме, није попустила притисцима немачке и словачке дипломатије те није забрањивала изношење јавних ставова који су били усмерени против Тисиног режима у Словачкој. Словачки државници и дипломате су настојали да успоставе блиску сарадњу са Југославијом, надајући се да ће тиме обезбедити помоћ и подршку против мађарских претензија. Међутим, различити циљеви државне политике утицали су на двострука настојања Братиславе у контактима са Београдом. Словаци су уједно желели да изграде блиске дипломатске и политичке од-

носе на бази некадашњих чехословачко-југословенских савезничких односа, али су на пољу културе и просвете желели јасно да разграниче нове словачко-југословенске од некадашњих чехословачко-југословенских односа како би истакли свој национални идентитет. Југославија је своје званично држање према Словачкој, као држави са ограниченим суверенитетом, искажала отварањем дипломатске агенције у Братислави. Словаци су успели да постигну извесне резултате на пољу економске сарадње са југословенском државом и на културно-просветном пољу са Хрватима.

Кроз читава књигу провејавају три кључна догађаја која су јасно дефинисала и мењала чешко-југословенске и словачко-југословенске односе. Потписивање споразума и формирање владе Цветковић–Мачек, 1939. године, омогућили су усклађивање ставова, макар оних јавно изношених, српске, хрватске и словеначке елите према новоформираној словачкој држави. Војни пораз Француске и промена снага између великих сила 1940. приморали су југословенску државу да буде много обазривија према Чесима и Словацима како би избегла провоцирање Трећег рајха. Стога, промена држања државних органа према чешкој и словачкој мањини и њиховим политичким и војним емигрантима није представљала израз осећања или ставова Југословена према Чесима и Словацима, већ је била резултат знатно погоршаног међународног положаја. Државни удар 27. марта 1941. није само утицао на промену југословенске спољне политике већ и на држање Чеха и Словака према југословенској држави, како оних који су живели у Протекторату и Словачкој тако и оних који су се определили да емигрирају и припадника њихових мањина на југословенском тлу. У том контексту врло су интересантна запажања о уздржаном ставу Едварда Бенеша према влади Душана Симовића и краљу Петру II, који је одударао од погледа већине чешких емиграната у Лондону.

Милан Совиљ је успео да аргументовано супротстави своју интерпретацију словачко-југословенских дипломатских односа досадашњим резултатима словачких историчара. Он побија њихова тврђења да је Југославија одмах успоставила дипломатске односе са Словачком и анализирајући читаво питање износи закључак да је протекло пола године док југословенски МИП није *de jure* признао постојање словачке државе, а чак и тада се односио према њој као према другоразредном субјекту међународних односа који је имао само ограничени суверенитет. Иако се суочио са великом празнином у сачуваној архивској грађи југословенске провинијенције, ипак је уочљиво да извесни фондови или делови фондова нису коришћени у истраживању (Министарски савет, Персонални одсек МИП-а, Централни пресбиро). Мада није остало много сачуване грађе, ипак би поједина документа омогућила аутору да изоштри одређене погледе и појача аргументацију на извесним местима. Приметно је да у дискусији са словачким историчарима користи књигу Мирка Кисовца, али није користио и Уредбу са законском снагом о уређењу МИП-а и дипломатских и конзуларних заступ-

ништава Краљевине Југославије у иностраству од 10. августа 1939. године. Ово не умањује значај резултата које је постигао Милан Совиљ, јер би поменути извори само променили извесне детаље или ојачали већ постојећу аргументацију.

Срђан МИЋИЋ

Sebastian Conrad. *What is Global History?*
Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2016, 299.

Шта је глобална историја? Да ли је сваки историчар данас глобални историчар? Зашто је глобална историја стекла такву популарност и због чега се то дешава сада? – нека су од питања која Себастијан Конрад поставља у уводном поглављу књиге *Шта је глобална историја?*, отварајући на тај начин размишљања и полемику о овом историографском правцу.

За глобалну историју се може рећи да је историографски правац у успону, у англофоном свету већ неколико деценија, а у последње време и на европским универзитетима, као и у деловима источне Азије. То, с једне стране, представља изазов покушају теоретског осврта на питање шта глобална историја *јесте*, јер динамичност овог истраживачког правца врло брзо сваки покушај дефинисања може учинити превазиђеним. Међутим, с друге стране, управо пролиферација радова који се подводе под глобалну историју доводи до опасности замагљивања посебности и хеуристичке вредности глобалног приступа. Иако не претендује да детерминистички постави тематске или хронолошке оквире, нити да сугерише погодност микро, односно макро нивоа анализе за студије глобалне историје, један од циљева ове књиге јесте управо излагање основних методолошких постулата глобалне историје, као и истицање оног правца унутар студија глобалне историје који је, по мишљењу аутора, најперспективнији. Поред тога, мотив за писање, потицао је и од изазова професорског позива, тј. од потребе да се студентима основних и постдипломских студија понуди језгровито, али не и директивно образложење шта глобална историја као правац, као приступ и као предмет истраживања представља.

Себастијан Конрад је професор историје на Слободном универзитету у Берлину, уједно и шеф Катедре за модерну историју, један од професора и иницијатора мастер програма Глобална историја, а у сарадњи са Хумболт универзитетом у Берлину и програма докторских студија Глобална интелектуална историја. Конрад је тренутно један од ди-

ректора Форума за трансрегионалне студије у Берлину, члан уредништва часописа *Past & Present* и *Geschichte und Gesellschaft*, а заједно са Андреасом Екертом и Маргит Пернау уредник серије књига *Globalgeschichte* (Campus publishers).

Научна интересовања Себастијана Конрада углавном су везана за транснационални и глобални приступ. Досадашњи истраживачки опус обухвата радове из области модерне историје Јапана и западне Европе. Бавио се питањима колонијализма и постколонијализма, проблемом сећања, историјом историографије, интелектуалном историјом и др. Књига *Globalgeschichte: Eine Einführung* (С. Н. Beck, 2013) (Глобална историја: увод), објављена на немачком језику, представљала је полазишну основу за књигу *Шта је глобална историја?* објављену на енглеском језику три године касније.

Већ сам наслов књиге упућује на отворено питање, позив на размишљање и на дијалог. Иако аутор полемише како са критичарима глобалног обрта тако и са оним историчарима који практикују глобални приступ, тон којим је књига писана ни у једном тренутку не прелази границе академске коректности, нити добија карактер тврдњи о беспоговорној исправности глобалног приступа, онаквог како га Конрад разуме. Проблемски оријентисана, мнографија је подељена у десет тематских поглавља, у којима аутор – расправљајући са различитим приступима који се „такмиче“ са глобалном историјом, истовремено се преплићући и преклапајући у бројним аспектима, али и са критичарима глобалног обрта – настоји да „оцрта“ посебности глобалног приступа, бенефите које он у сазнајном смислу може донети, али и да укаже на потенцијалне недостатке и замке којих историчар треба да буде свестан, уколико своја истраживања усмери у правцу писања глобалне историје.

Глобалну историју Себастијан Конрад сматра ревизионистичким приступом, превасходно због тога што напушта националну државу као оквир историјске анализе и, уместо тога, предмет истраживања смешта у глобални контекст. Аутор, међутим, истиче да глобална историја није једини историографски правац који помера фокус са националне државе и у центар пажње ставља мобилност, размену, токове, мреже, процесе који превазилазе границе – истовремено се сличним темама бави и транснационална, компаративна, светска историја, постколонијалне студије, историја глобализације и др. Уз то, он наглашава да глобална историја није ни једини исправан нити супериоран приступ, већ је у питању перспектива више прилагођена истраживању одређених питања, а мање анализи других, не мање важних појава и процеса. Он истовремено упозорава да је за разумевање многих феномена конкретан, јасно ограничен контекст кључан и примерен, као и да се не смеју изгубити из вида оне историјске појаве и актери, који нису били мобилни, ни интегрисани у мреже на које савремени историографски правци стављају акценат.

Управо чињеница да глобална историја, онако како Конрад предлаже њено разумевање, има више смисла за анализу одређених периода, процеса, места, него других, наводи на опажање да је глобална историја уједно и процес и перспектива, односно и објекат историјске анализе и начин погледа на прошлост. Ове две димензије, које аутор у својој студији из хеуристичких разлога раздваја, обично су повезане, што чини глобалну историју погодним приступом за анализу оних процеса и периода у којима је постојала одређена (глобална) интегрисаност.

Да би се разумело шта Себастијан Конрад сматра глобалном историјом као перспективом и историографским правцем, потребно је прво изложити његово разумевање глобалне интегрисаности као контекста (не нужно и предмета) глобалне историје. У неку руку, може се рећи да то представља и његово разумевање историјске стварности и савременог света. Конрад истиче да је прошлост сложен процес. Структурна интеграција није последица једног узрока. Различити фактори могу утицати на промену и глобална интеграција управо је резултат структура – економских, политичких, културних – које се преклапају и прожимају. У Конрадовом разумевању историје нема статичности ни обавезног линеарног кретања. Не постоји супротност и непомирљивост структура и појединца, нити дихотомија између историјске нужности и случајности. Напротив, по Конрадовом разумевању, структуре су управо продукт повезаности, интеракције и размене, а од свакодневних активности појединаца и група зависи стабилност и дуготрајност структура. Структуре представљају оквир и контекст у којима појединац делује, али оне не детерминишу његову активност. Оно што се назива процесом глобализације, заправо је резултат сложене мреже структура које су међусобно повезане и испреплетане, али од којих свака има сопствену динамику, није трајна и не води нужно већој интегрисаности. По мишљењу аутора, контекст глобалне историје јесте глобална интегрисаност, али она није увек предмет истраживања. Другим речима, глобална историја није једнака историји глобализације, која може бити један поджанр или тема глобалне историје, али не чини њену суштину.

Глобална историја као приступ може се применити на све периоде и регије. Међутим, њене експланаторне могућности биће веће за периоде у којима су повезаности интензивније, а интегрисаност већа. С обзиром на комплексност историјских процеса, историчар треба увек да има у виду различите факторе који утичу на предмет истраживања, као и различите нивое интегрисаности – било да су локални, национални, регионални, или глобални. Међутим, глобална историја као приступ захтева да се поред осталих нивоа у историјску анализу и интерпретацију уведе и глобална димензија, односно, да се у трагању за узроцима одређених појава, каузалност тражи и на нивоу глобалних процеса.

Глобална историја не значи историја целог света и не подразумева макро перспективу. Напротив, Себастијан Конрад истиче да се међу нај-

бољим радовима из глобалне историје издвајају управо они који су као просторну јединицу анализе имали једно, ограничено место. По његовом мишљењу, најподстицајнија питања се јављају у пресеку између глобалних процеса и њихових локаних манифестација. У настојању да избегну националну државу као оквир историјске анализе, историчари глобалне историје кретали су се у различитим правцима – било пишући микро историје у глобалном контексту или „пратећи“ појединачне историјске личности чији је биографски пут прелазио политичке и просторне границе, узимајући супранационалне просторе, попут океана, за аналитички оквир или анализирајући мреже различитих конекција и интеракција. Конрад сматра да не постоји привилегована или боља јединица посматрања када је глобална историја у питању и да избор просторне јединице зависи од постављеног питања. Он додаје да треба имати у виду да ниједна јединица посматрања не постоји изоловано и да је свака конструисана, као и да је кључно направити разлику између јединице и нивоа посматрања, те да се једно одређено место може изучавати на различитим нивоима. Глобално је управо ниво анализе, перспектива која је значајна чак и када се истражује живот појединца.

Иако је глобална историја делом везана за просторни обрт, што је очигледно у самом вокабулару који обилује појмовима попут мапирања, циркулације, токова, мрежа и др., темпорална димензија остаје важна. Глобална историја, на трагу просторног обрта, наставља критику темпоралних категорија попут прогреса, револуције, стагнације, хватања корака, дихотомије напредно–заостало, као и разумевања историје као непрестаног развоја који се генаолошки, а самим тим и интерно може објаснити. Прелазак са генеалогског на синхроно посматрање догађаја може „отворити очи“ историчару, указати на повезаност догађаја преко граница, на узроке који леже изван ужег поља посматрања, али то не значи занемарити предисторију и континуитете, већ учинити напор да се синхрона и дијахрона димензија повежу и да се за узроцима трага и у прошлости посматране појаве и у синхроним и спољашњим факторима.

Један од постулата глобалне историје, као и бројних других савремених историографских приступа, јесте и превазилажење евроцентричних анализа, како интерпретација које Европу посматрају као једини мотор развоја, модернизације и активности, тако и оних које европске концепте, норме, вредности и убеђења пројектују на анализу прошлости и на разумевање других делова света. Себастијан Конрад, међутим, прави разлику између евроцентризма (Eurocentrism) и европоцентричности (Euro-centeredness), односно између евроцентричне анализе одређеног феномена, који не мора имати везе са Европом, и европоцентричности процеса у којима је Европа имала кључну улогу. Циљ анализе јесте избећи евроцентричност, али не и маргинализовати улогу Европе и Запада. Конрад истиче да сваки аутор неминовно пише са одређених позиција, које нису увек географске и култур-

не, већ могу зависити од социјалног статуса или политичког става. Такву позиционираност историјске перспективе треба осветлити, имати у виду различите погледе и перспективе, али не и стварати нове центризме.

Постављајући питање да ли постоји један свет, реалан, неодвојив од перспективе аутора који га описује, Конрад закључује да историчари нису само они који описују свет, већ га и стварају, односно конструишу објекат сопствене анализе. Ни „свет“ ни „глобално“ не постоје независно од историчара који о њима пише. Делом изглед сваког појединог света зависи од перспективе и поимања света самих историјских актера који су предмет анализе, делом од позиција историчара, али и од концептуалног апарата којим историчар описује свет око себе, а чија је сврха да сложеној реалности упрости и учини глобалну прошлост „читљивом“. Полемишући са критикама које су долазиле углавном од представника постколонијалне теорије и субалтерних студија, усмереним на проблематизовање способности категорија савремених друштвених наука да обухвате хетерогеност глобалне стварности, а посебно реалности незападних култура, Конрад закључује да ће вокабулар друштвених наука остати корисно аналитичко средство и убудуће. Додуше, истиче да хетерогеност историјских појава неће моћи никада да се уклопи у потпуности у универзалне концепте, али да зато треба бити отворен за концептуалне иновације и за увођење нових термина који се ослањају и на незападно искуство. Ипак, од 19. века дошло је до универзализације вокабулара друштвених наука, који јесте потекао из западне традиције, али је, поставши општеприхваћен, омогућио дијалог и размену искустава међу различитим друштвима, што, по Конрадовом мишљењу, односи превагу над недостацима. На аналоган начин аутор се односи и према проблему доминантног положаја англофоне историографије и енглеског језика – иако постоји могућност маргинализације историографских традиција писаних на другим језицима и привилеговања матерњих говорника, енглески језик омогућује академску комуникацију и размену идеја без преседана.

На крају, Себастијан Конрад се осврће на недостатке глобалног приступа. Упозорава на то да глобална историја не треба да се претвори у историју глобализације, већ да понуди критички осврт на тај процес. Поред тога, истиче значај узимања у обзир и људског фактора у историјским анализама, као и односа моћи, које студије усмерене на конекције и мреже имају тенденцију да изоставе. Постављајући питање да ли је појам „глобално“ сувише уопштен, Конрад закључује да у аналитичком смислу има далеко прецизнијих појмова, али да је његов значај у „осветљавању“ оних структура које заиста јесу глобалне и, пре свега, у „спашавању“ историографије од анализа ограничених затвореним институционалним мрежама, политичким интересима и замишљеним границама.

Наталија ДИМИЋ

Itamar Rabinovič. *Jicak Rabin – vojnik, lider, državnik*.
 Beograd: Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj, 2017, 270.

За више од двадесет година, колико је прошло од убиства Јицака Рабина у новембру 1995, појавили су се бројни наслови који су се бавили животом овог израелског начелника генералштаба, министра одбране и премијера у два мандата. Међу научном и ненаучном литературом која обухвата спектар од популистички писаних биографија (Libby Hughes, *Yitzhak Rabin: from Soldier to Peacemaker*, (Lincoln, 2001)), преко збирки објављених докумената (*Yitzhak Rabin, Prime minister of Israel 1974–1977 and 1992–1995*, ed. Yemima Rosenthal, (Jerusalem, 1995)) до мемоара чланова најуже Рабинове породице, попут његове жене (Lea Rabin, *Our life, his legacy*, (New York, 1997)) и унуке (Noa Ben Artzi-Pelossof, *In the name of Sorrow and Hope*, (New York, 1997)) истиче се књига професора Итамара Рабиновича *Јицак Рабин – војник, лидер и државник* објављена на енглеском језику почетком 2017, а која се, убрзо, у издању Центра за међународну сарадњу и одрживи развој, појавила и на српском. Итамар Рабинович, некадашњи главни преговарач са Сиријом од 1993. до 1996, амбасадор у Вашингтону у време другог Рабиновог премијерског мандата, тренутно професор Универзитета у Њујорку и председник Израелског института са седиштима у Вашингтону и Тел Авиву, у Израелу важи за одличног познаваоца историје и политичких прилика на Блиском истоку, а посебно историје Сирије. Ова књига представља плод дугогодишњег истраживања, а једним делом и приказ догађаја у које је сам аутор имао увид из прве руке. Како би описао Рабинова унутрашња превирања у кризним моментима, његове јавне наступе, политичку и војну делатност, као и односе са сарадницима и политичким противницима, Рабинович користи разноврсну изворну грађу: записнике са састанака са америчким званичницима, новинске чланке и Рабинове интвјуе, приватну преписку, мемоарску грађу Јицака Рабина и Хенрија Кисинџера, сведочанства из Архива музеја Палмаха, Рабинов дневник и др.

И поред тога што је био близак Рабинов пријатељ и што је као активан дипломата учествовао у појединим догађајима о којима пише, аутор задржава потребну дистанцу и постиже два основна циља: прво, да објасни како је сам Рабин прешао пут од војника до државника и од ратника до миротворца, и друго, да одговори на антагонизам између честих тенденција да Рабинова личност остане у сенци његове трагичне смрти и важности потребе да се његово наслеђе вреднује искључиво кроз призму његовог живота и одлука које је доносио. Судбина Израела и судбина једног од његових најзначајнијих политичара биле су, још од Рата за независност 1948. године, нераздвојиво испреpletене, што Итамар Рабинович вешто користи да, пишући биографију једног заслужног појединца, заправо прикаже политичку и војну историју Израела. Пролазећи кроз

странице које говоре о животном путу Јицака Рабина читалац се упознаје са стварањем Палмаха (елитне јединице паравојних јеврејских формација у време британског мандата над Палестином), Ратом за независност, организацијом израелских одбрамбених снага, политичком ситуацијом уочи Шестодневног рата, односом Израела са суседним арапским земљама, дипломатском активношћу која је довела до потписивања првог и другог споразума из Осла и са каснијом отвореном хајком против Рабина која је кулминирала атентатом.

Књига је подељена у седам поглавља, која хронолошки обухватају период од преко седамдесет година. Аутор причу о првом израелском премијеру рођеном у Светој земљи започиње са доласком његових родитеља у Палестину неколико година пре Рабиновог рођења 1922. Прво поглавље обухвата првих 26 година Рабиновог живота закључно са проглашењем израелске независности 1949. Био је то период у коме је Рабин од студента пољопривреде стасао и у једног од најперспективнијих израелских војних стручњака и стекао своје прво ратно искуство као члан главног штаба Палмаха и командант бригаде Харел у израелско-арапском рату 1947–1948. Рат који је јеврејском народу у Палестини донео слободу, младом Рабину је донео напредовање и представљао је једну од преломних тачака његове каријере.

Међутим, иако је тада постигнут важан циљ – слободна и независна домовина, Рат за независност оставио је за собом многе нерешене проблеме који ће оптерећивати политички живот Израела и односе са суседима у наредном периоду, чему је и посвећено друго поглавље књиге, које говори о првим деценијама независности све до Шестодневног рата 1967. године. Иако је у овом периоду Рабинова каријера, због сукоба са Беном Гурионом, на махове стагнирала, Рабин је ипак Шестодневни рат дочекао на месту начелника генералштаба и овај сукоб му је, слично као и Моше Дајану, учврстио репутацију талентованог команданта и ратног хероја. Доста пажње је посвећено Рабиновом личном односу са осталим високим официрима Израелских одбрамбених снага, као и утицајним политичарима тога доба и аутор на добар начин показује значај тих веза и Рабинове личне проицљивости за његов даљи напредак у каријери.

Уколико је рат из 1947/48. отворио извесна политичка и геостратешка питања, рат из 1967. дефинитивно на та питања није дао одговоре, што ће управо Рабин најбоље осетити око 30 година касније у време свог другог премијерског мандата. Била је то и нова прекретница за самог Рабина, који се одлучује да започне политичку каријеру и, сматрајући да ће најбоље искуство стећи у дипломатији, затражио је од тадашњег председника владе Левија Ешкола да га постави за амбасадора у САД-у што овај и чини упркос противљењу министра иностраних послова Абе Ебана. Наредно поглавље, које описује петогодишњи боравак у Вашингтону, аутор је обогатио и драгоценим запажањима и објашњењима о улози и функцији амба-

садора Израела у САД-у, датим из личног искуства. Прецизно су описане и Рабинове активности од контаката са јеврејском заједницом у Америци до успостављања веза са америчким председницима, како одлазећим Џонсоном тако и новоизабраним Никсоном. Главни циљ дипломатског напора био је обезбеђивање наставка америчке подршке да се одржи *status quo* све док се не пронађе дипломатско решење које би било повољно за Израел, као и за тада врло актуелно питање испоруке 50 борбених авиона „фантом Ф4“ које је председник Џонсон обећао Ешколу. Како су године пролазиле Рабин се показао као талентован амбасадор, а његов утицај у круговима естаблишмента у Пентагону и на Капитол хилу временом је растао, док је самом Рабину време проведено у Вашингтону послужило за стицање знања и искуства и припремило га за наставак политичке каријере по повратку у Израел. Рабинович у овом поглављу посебно акцентује Рабинов близак однос са саветником америчког председника за питање националне безбедности и будућим државним секретаром Хенријем Кисинџером, који ће се у виду срдечног пријатељства наставити и након Рабиновог одласка из Вашингтона.

Са завршетком амбасадорског мандата започело је и ново раздобље у животу бившег амбасадора и будућег премијера, а почетак овог периода био је обележен активнијим учешћем у политичком животу Израела и све већим удаљавањем од актуелне премијерке Голде Меир, које се наслућивало још за време боравка у Вашингтону. У јуну 1974. Кнесет је изабрао Рабина за председника владе и читаво четврто поглавље биографије покрива период до 1977, до када је ова влада била на власти. Детаљно су описани догађаји који су претходили избору Рабина и они који су уследили након тога, попут преговора са Сиријом око ситуације у Либану и талачке кризе са отетим авионом Ер Франса. Кроз позивање на Рабинове мемоаре и интервјуе аутор у овом поглављу открива и позадину изузетно комплексног политичког односа са Шимоном Пересом, који је започео управо у овом периоду и трајао је наредних 20 година, све до Рабинове смрти.

Пето поглавље, насловљено Пад и успон, говори о периоду Рабинове каријере од пораза на изборима 1977. до поновне победе Лабуристичке партије у јуну 1992. године. Од 1984. до 1990. Рабин је био министар одбране у неколико влада националног јединства, суочивши се са новим изазовима за израелско-палестинске односе, нарочито након избијања Прве интифаде (устанак Палестинаца) 1987. Према мишљењу Рабиновича, Интифада је код Рабина довела до радикалне промене ставова и на читаво израелско друштво деловала је, на одређени начин, отрежњујуће, јер је нова ситуација, у којој је уместо дотадашње борбе против терориста требало гушити устанак цивила, захтевала и нов приступ решавању проблема.

Аутор процењује да је Рабин очигледан недостатак харизме успео да надокнади изузетним ауторитетом, непосредношћу и интегритетом, што га је у прилично дугом периоду одржало на политичкој сцени Израела и

донело му и други премијерски мандат, чему је посвећен највећи део књиге. Последња два поглавља: Рабинова мировна политика и Политика, практична политика, харанга и убиство, која чине око трећине књиге, посвећена су управо овом трогодишњем периоду, 1992–1995. Другачији начин размишљања, подстакнут промењеним околностима на Блиском истоку након Прве интифаде, обележио је врхунац Рабинове политичке каријере и његове последње године живота, а мировна политика коју је водио у првој половини деведесетих година постала је најзначајнији део наслеђа које је оставио својим сународницима. Иако од самог почетка мандата није било јасно колико далеко је нова израелска влада решена да иде са уступцима према арапској страни, наслућивало се да је Рабин био спреман да се одрекне политике изградње јеврејских насеља на Западној обали и у појасу Газе, како би обезбедио трајни мир. Дипломатске активности започете на оваквим основама дале су конкретне резултате и довеле до потписивања Првог и Другог споразума из Осла. Међутим, овај успех донео је и нове тензије у израелско друштво и додатно га је поларизовао. Под највећим ударом нашао се управо сам Рабин, који је са једне стране морао да брине како да очува тесну парламентарну већину, док је са друге био изложен константном притиску једног дела јавности и означен као издајник. Оно што је започело приказивањем Рабина са палестинском марамом на плакатима и непримереним аналогијама са Холокаустом, кулминирало је 4. новембра 1995. када је Рабин убијен у атентату. То је био велики ударац за мировни процес који је додатно успорен поразом Лабуристичке партије и Рабиновог наследника Шимона Переса на изборима у октобру 1996, али политика којој је темељ поставио управо Рабин у току свог другог премијерског мандата остала је као светла нада и добра основа за компромис између Израелаца и Палестинаца у будућности.

Као што је већ поменуто, ова књига није само животопис једног од најзначајнијих израелских политичара, већ и одличан водич кроз политичку историју Израела од његовог настанка до средине деведесетих година 20. века. Дело је писано изузетно јасним језиком, са веома прецизним објашњењима појмова, догађаја и личности, тако да евентуални недостатак предзнања о политичкој ситуацији на Блиском истоку не представља препреку за разумевање ове занимљиве књиге. Оно што је најбитније јесте да ни у једном тренутку аутор не показује тенденцију да напише апокрифну биографију чији би једини циљ био величање Рабинове политике и достигнућа. Напротив, ово је изузетно зрело научно дело које тежи да у објективним околностима сагледа комплексност друштвених и политичких односа у овом крају света и једини недостатак који би требало истаћи јесте потреба за ипак мало бројнијим и свеобухватнијим научним апаратом како би се стекао детаљнији увид у изворе и литературу које је аутор користио. На крају, најновија књига Итамара Рабиновича на добар начин показује да је Рабин највећи део свог живота, од ступања у оружане сна-

ге па све до своје смрти, посветио Израелу и борби за мир и независност и да је био спреман, како је говорећи о њему приметио Бил Клинтон – да се бори, да побеђује и губи, чак и сопствени живот.

Давор СТИПИЋ

Ksenija Vidmar Horvat. *Imaginarna majka, Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoleća*, sa slovenačkog prevela Anita-Peti Stantić. Zagreb, 2017, 245.

Књига Ксеније Видмар Хорват *Имагинарна мајка, Род и национализам у култури 20. столећа* (оригинално издање: Ksenija Vidmar Horvat, *Zamišljena mati, spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja*. (Sandorf, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013)) првенствено је културолошка студија рода, фокусирана на слику мајке у 20. веку и репрезентације мајчинства у транснационалном контексту. Социолошкиња културе која своја знања и методологију смешта у историјски контекст, комбинујући социолошку и историјско-компаративну методу, гради изванредну студију мајки и начина на које су представљане у култури 20. века. Сlike мајки смењују се кроз време, а колективне представе мајчинства имају своје упориште у различитости друштвено пожељних оквира социјалистичког и постсоцијалистичког времена, и у различитим друштвеним устројствима. Анализа је усмерена на медијске репрезентације мајке под окриљем послератног социјализма у Словенији, послератног америчког капитализма и словеначке транзиције. Представе мајчинства и парадигматичне слике жене, уписивање друштвених вредности у лик мајке, однос између јавне и приватне сфере живота жене, односно мајчинства и породице те професије, сведоче о начинима на које је у различитим временима друштвено дефинисан мајчински лик. Својим анализама Ксенија Видмар Хорват повезује лик мајке и представе мајчинства са националним политикама, питањима репродукције нације и осветљава везе између рода и национализма.

Монографија *Имагинарна мајка*, осим Увода – Мајчинство и замишљање нације (11–42) и закључних разматрања, има два дела и састоји се од осам поглавља. Први део, под називом Трансферзале мајчинства, чине четири поглавља: Партизанска мајка (45–67), Мама је јако уморна (69–99), Постсоцијалистичке мајке (101–120), Кћери постсоцијализма (121–134). Други део књиге, насловљен Родни национализам и национализам рода, образују поглавља: Словенка године (137–156), Сјећања на мајке (157–178),

Мама Јелка (179–193), Јованка (195–210). Закључак – Од националних до транснационалних мајки (211–219) прати сажетак, списак литературе, као и појмовни и именски регистар.

Истраживање јавних представа мајки почиње поглављем Партизанска мајка, посвећеним представљању мајчинства у контексту социјалистичке, послератне словеначке стварности. Основни извор на којем ауторка утемељује истраживање и заснива своју анализу је женски часопис који је у Словенији најдуже излазио, *Наша жена*.

У првој послератној деценији доминирала је слика жене раднице-ударнице која је у обнови друштва равноправна са мушкарцем у свим његовим сегментима. Упркос томе, лик мајке није бледео, напротив, улози мајке придаван је велики значај. Анализирајући послератне дискурсе и политике презентације мајчинства, за разумевање улога које су у социјализму намењене женама ауторка поцртава три кључна сегмента, која су била упуришта конституисања њеног друштвеног положаја: сфера професионалног рада, брака и породице, те однос према деци. Како је према марксистичкој парадигми жена, другарица радница посматрана као саставни део пролетаријата, уз инсистирање на њеној економској, политичкој и друштвеној равноправности са мушкарцима, сматрало се да нема других посебних права која би била „одвојена од права и захтјева радничке класе“. Уз етаблирање и подржавање мера које су женама олакшавале повезивање радних улога и мајчинства, јавног и приватног, у социјализму је доминирало схватање да се жене као друштвена група не разликују од мушкараца, наводи ауторка, што се упадљиво уочавало у односу према засебном политичком организовању жена.

Запошљавање жена, обављање плаћеног посла ван куће, централна је позиција једнакости раднице са мушкарцима. Социјалистичка држава је запосленим мајкама омогућавала плаћено породилско одсуство, али је доносила и друге мере социјалне политике ради растерећења запослених мајки. Мајчинство и брига за децу били су важан сегмент на којем се огледала слика нове жене у социјализму и на коме је дефинисан и креиран њен идентитет. Прва послератна издања *Наше жене* визуелну представу жена смештају у јавни простор. Слика Виде Томшич у партизанској униформи, са дететом у наручју, сведочи о стратегији представљања жене у медијима која истакнута револуционарку смешта у контекст мајчинства. Без текста који би објаснио да ли је дете на фотографији њено или не, симболички је уписан нови садржај „мајчинство није ствар приватне женскости, него је политички став, који жену симболички веже уз бригу за сву дјецу новог друштвеног поретка“ (53).

„Партизанска мајка“ је конструкт који је означавао и симболички обележавао жене које су, како је то писала *Наша жена*, мајчинску љубав и пожртвовање са своје деце пренеле на шири круг људи, партизане. Таква глобрификована слика значајно је утицала на обликовање свести о пожељним

улогама жене у социјализму, како на друштвено-политичкој тако и на идеолошкој равни. У фокусу је било преношење искуства и бриге са сопственог детета на младе нараштаје „и од виталног значаја за дефинирање политичке пројекције нове генерације“ (57).

Центрирање породице на децу, односно „владавина детета“, била је заједничка карактеристика и социјалистичког и капиталистичког послератног света. Сlike социјалистичког васпитања деце укључивале су дечаке и девојчице, услед неоптерећености социјалистичког субјекта родом, пише Ксенија Видмар Хорват. Упркос томе, у приказивањима пожељних обележја и наглашавања социјалистичких вредности које би требало да красе и одликују младе, фотографије дечака биле су чешће.

Продор и улазак жена у сфере рада, давао је снажан замах прогресу и реализовању сопствених вредности и потенцијала жене у социјализму, али истовремено је додатна оптерећеност свакодневним кућним пословима еманциповане жене препуштала „повјесној трауми коју је дјелила са свим другим женама које су у различитим повјесним раздобљима и у различитим друштвено-културним контекстима избориле приступ јавноме животу“. Улога мајке и брига за децу и породицу, наводи ауторка, припадале су „дјелокругу трауматизирања друштвене и субјективне афирмације жене у социјализму“ (67).

Анализа конструкције мајчинства у послератној Америци, у поглављу књиге Мама је јако уморна, започињење тумачењем представе мајчинства у женском часопису *Ladies' Home Journal*. У рубрици Како живи Америка, објављена је репортажа о свакодневици мајке, домаћице из америчког предрађа која је под теретом бројних обавеза и домаћичког рада до те мере била преморена да јој некада „без разлога лицем теку сузе“. Репортажу о америчкој породици под називом „Мама је јако уморна“, пратила је фотографија заспале мајке, која у крилу држи дете, као и поднаслов „Бјег од мајчинства“. Таква слика мајке била је у потпуности супротна идеалу америчке породице средњег слоја и жене домаћице, чији је друштвено препознат највећи домет и лично испуњење било мајчинство. Амерички идеал породице конструисан је и усмерен на породицу белог средњег сталежа, која живи у типским кућама приградског насеља, отац је запослен, а мајка домаћица преузима на себе бригу о деци и дому. Такав амерички идеал педесетих година био је праћен великим бројем венчања, ређим разводима и високим наталитетом.

Доминантни послератни дискурс у Америци је жену смештао у породицу и кућу, а мајчинство на пиједестал највећих женских вредности, на којем она превасходно утемељује идентитет. Упркос идеалу жене домаћице, међутим, реалност је била другачија: 1952. запослено је било два милиона жена више него за време „кризног запошљавања жена“ током Другог светског рата. Статистика је такав идеал и даље урушавала. Године 1960. запослено је два пута више жена него двадесет година раније, 1940. Највише

радне снаге потицало је из средњег слоја и то су управо биле мајке и жене домаћице. У расправама око ових питања у фокусу нису биле мајке чија су деца одрасла, већ младе мајке, али и оне жене које су се зарад свог посла и каријере одрицале мајчинства. Како било, поједина истраживања су показивала да је већина испитаних жена, 51%, желела да ради ван своје куће.

Ауторка је у истраживање укључила и уреднички одговор на напетости које су се јављале код мајки домаћица, као што је била она у репортажи са почетка поглавља. Она уочава својеврсно савезништво између часописа и владајуће идеологије, које је остваривано на два начина. Часопис је креирао слику мајке, односно дорађивао стварне животне приче жена тако што их је доводио до нивоа који је „подржавао идеолошки модел сретне домаћице“ (87). Други пут био је истицање хероина на страницама часописа. У дубоко подељеном послератном америчком друштву, у којем је постојала расна сегрегација, наративи о афроамеричким и радничким мајкама, репортаже, фотографије, приче о њиховим, често потресним судбинама, коришћени су да се „умири и подреди“ бела мајка која је потицала из средњих слојева.

Анализе усмерене на послератну америчку културу Ксенија Видмар Хорват даље води кроз одељке Владавина детета и Символичко очинство. Наглашава да су америчке мајке оптуживане да су својим превише заштитничким ставом према деци и наметањем моћи очевима узроковале и подстицале слабости код дечака, те доводиле до кризе мушкости.

Поглавље које се односи на постсоцијалистичке мајке третира представу мајчинства у последњој деценији 20. века, односно у времену када је Словенија постала самостална држава. На страницама *Наше жене*, почетком тог периода, слика жене која је остварила професионалну каријеру, често предузетнице, доводи у други план лик мајке. Приче о запосленим женама које своје бројне професионалне обавезе успевају да споје са породицом граде пожељну слику. Док је ослобађање запослене жене разноврсног кућног рада било друштвено прихватљиво, а представа жене као домаћице нестајала, односно у „непромењеном облику“ постојала „још само у провинцији“ (105), то се свакако није могло рећи за децу и бригу о њима. Средином деведесетих, централно место заузима слика мајки које имају професионалне каријере. Индикативна су настојања *Наше жене* да портретима популарних жена, али из визуре улоге мајке, прикажу да мајчинство није било препрека њиховом успеху. У одељку Двосмислена анатомија савремене мајке, ауторка читаоцу скреће пажњу да су се новинарски и стручни дискурс у погледу мајчинства и каријере разликовали. Стручњаци, лекари, психолози, социјални радници на различите начине су поцртавали неопходност сталног присуства мајке, макар до дететове треће године живота. Стога је слика коју су стварали сачињена од делића који, наводи ауторка, више долазе из различитих него истих колажа.

Начини на који су прерађивана колективна сећања о женама у времену социјализма, те ревидирана значења одреднице „женског ослобађања“ приказани су у поглављу књиге под насловом Кћери постсоцијализма. Визуелне представе женског тела у оглашавању постсоцијалистичког доба, сагледаване су уз паралелу са временом социјализма. У словеначком друштву, као и у већини западноевропских друштава која су пролазила транзицију, историјска сећања уобличавана су уз отклон од социјалистичке прошлости и дистанцирање од социјалистичког система као нечег наметнутог споља.

У другом делу књиге, Родни национализам и национализам рода, сагледавање веза између нације и жене почиње анализом акције *Словенка године* у доба словеначке транзиције. Избор *Словенке године*, приредба коју је крајем осамдесетих покренуо часопис *Јана*, деведесетих се година из хотелског простора сели у Оперу, медији га, укључујући и телевизију, силовито промовишу, добија националну важност и значај, и постаје национални догађај. Међу изузетним Словенкама које су својим посебним врлинама и вредностима заслужиле да буду на списку имена која учествују у избору упростореном у храму културе, једна ће постати икона нације. Врлине награђених су најчешће биле везане за храброст и допринос на пољу политичког деловања. Тек на седмом избору *Словенке године* препознате вредности за нацију одсликаване су ван круга политичког. Преовладавање мајчинске слике кроз изборе жена чије се врлине посебно уочавају у домену бриге о другима, враћање је лика мајке у средиште националног симболичког простора.

У поглављу Сећање на мајке анализа је усмерена ка тражењу одговора на питање колико на колективно сећање о мајкама у социјализму, односно на социјалистичку прошлост, утичу глобални токови „медијског производа“ који у свом центру има ослобођену жену. У истраживање је уведен постфеминистички лик Али Мекбил (*Allu McBeal*) из истоимене серије, односно *Распресене Али*, као и конструкција „женствености“ и слика нове ослобођене жене у њој.

Простор посвећен пропитивању представе мајки из групације етничких мањина у времену словеначке транзиције уоквирен је причом о ромској мајци Јелки (Елки Стројан). Инспирирана догађајима у Амбрису 2006. године и прогоном њене породице из села, те каснијим друштвеним одговором на та дешавања, анализа укључује медијску промоцију „мама Јелке“ и онога што је означавала и симболисала.

Студија о културним представама мајчинства завршава се поглављем у којем се прате судбине и приказују примери „сувладарица“ из прошлих времена. Централно место је посвећено расветљавању „јавне слике“ Јованке Броз, супруге неприкосновеног југословенског лидера Јосипа Броза Тита, која није имала своју децу, а чије се мајчинство посматра на нивоу политичког и симболичног. Сећања четири жене на Јованкин лик упо-

тпуњују анализу засновану на медијским записима и извештајима, а која је имала за циљ „осветљавање везе између родне и националне имагинације“ (195).

У закључним разматрањима повучена је паралела од националних до транснационалних мајки, промишљањем транснационалног мајчинства, слике жена на маргини, оних које крећу у емиграцију да би обављале послове везане за мајчинство у богатијим земљама Запада. Та женска миграција ствара нову радну снагу, која из сиромаштва азијских и афричких земаља долази у Европу. Такође, знатан је број жена које из источне Европе стиже у богатије западне земље, где ће радити као дадиље, кућне помоћнице... Транснационалне мајке своју децу остављају код куће, у домовини, да би се бринуле и бавиле туђом, а са својим породицама комуницирале преко скајпа, мобилног телефона. Са становишта властите деце, оне постају „виртуелне мајке“. У новој држави најчешће невидљиве, у домовини прекореване јер су оставиле децу, својим радом економски помажу породице које су само физички напустиле. Ксенија Видмар Хорват наглашава да на тај начин оне старом континенту помажу у репродукцији нације, односно доприносе разрешењу конфликта насталог растакањем социјалне државе и њених услуга крајем 20. и почетком 21. века.

Вишегодишња истраживања културе и рода Ксеније Видмар Хорват резултирала су студијом која је пред нама и њен су тематски оквир. Културолошка анализа, у којој средишње место заузимају слике мајке кроз време у транснационалном контексту, ову веома значајну књигу препоручује не само стручној него и широј читалачкој публици.

Вера ГУДАЦ ДОДИЋ

Boris Niclas-Tölle. *The Socialist Opposition in Nehruvian India 1947–1964*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015, 257.

Као што је то био случај са многим колонијалним и постколонијалним нацијама, идеје национализма и социјализма биле су доминантни концепти код народноослободилачких покрета током 20. века. Осим идеје потпуног националног ослобођења, тежња за стварањем модерних и економски одрживих друштава, различитих од друштава колонијалних господара, била је једна од најдоминантнијих карактеристика таквих покрета и земаља које су предводили. Такав је случај био и са Индијом где се развијао врло разноврстан, интелектуално шарен и врло утицајан социјалистички покрет, о коме се данас веома мало зна, а који детаљно, чак пионирски,

анализира књига немачког историчара Бориса Никлас-Телеа *The Socialist Opposition in Nehruvian India 1947–1964*.

Оно што ову књигу чини још значајнијом јесте чињеница да се њена анализа примарно заснива на истраживањима у индијским архивима, као и на коришћењу старих политичких публикација које су објављивали индијски социјалистички прваци: Џајапракаш Нарајан, Рам Манохар Лохија, Ашока Мехта, Нарендра Дева, Маду Лимаје, од 30-их до 60-их година прошлог века. Књига се састоји од четири већа поглавља и низ потпоглавља кроз која се прати настанак, еволуција и одумирање индијског социјалистичког покрета од две деценије пре стицања индијске независности, преко првих година политичког живота независне Индије, развоја индијске политичке сцене током 50-их година, па све до већих подела у социјалистичком покрету које су неминовно довеле и до његовог краја током 60-их. У уводу и закључаку се разматрају основне поставке ове теме и њен значај за истраживање идеје глобалног социјалистичког покрета и даје се коначна оцена улоге и утицаја који су индијски социјалисти имали на домаћу и међународну политичку сцену.

Иако је социјализам у Индији често био повезиван са Нехруовим идејама модернизације путем државног планирања, аутор исправно примећује у уводу да је, у индијском случају, то постао један општи термин који је у себи обухватао различите концепте модернизације и развоја независне Индије, пре свега у домену етатистичке политике и рационалистичке интелектуалне културе моралности, модерности и националног напретка. Упркос чињеници да се социјалистичка идеја различито развијала у различитим деловима света, оно што је индијске интелектуалце првобитно привукло европској идеји социјализма био је њен антиколонијални и антиимперијалистички потенцијал. Ипак, све до краја 20-их, социјалистичким дискурсом искључиво је доминирала Комунистичка партија Индије (КПИ), док су се унутар Индијског националног конгреса (ИНК) јављали само покушаји да се оснује лево крило те организације.

Како нам то казује аутор у другом одељку *The Socialist Movement before 1947*, индијски социјалисти су потекли из редова утицајних породица урбане средње класе и били су истакнути чланови Конгреса. Као високообразовани појединци, они се никада нису идентификовали са британском империјалном културом, већ су своју инспирацију модерне Индије црпели из искуства развоја САД-а, СССР-а или Немачке. Иако велики поштоваоци мисли и дела Махатме Гандија, управо је Конгресна социјалистичка партија (КСП) коју су основали 1934. године, огранак унутар самог ИНК, била одговор на Гандијеву политику компромиса са британским властима и његову конзервативну идеологију која, по њима, није узимала у обзир интересе најнижих слојева друштва и која је, у коначном исходу, чувала интересе феудалних и капиталистичких елита које су социјалисти желели да уклоне.

Тиме је КСП примарно постала професионална партија кадровика у оквирима самог конгреса, али не и супарнички масовни покрет.

Анализирајући идеолошке основе КСП, аутор нам показује да је борба за независност и националну еманципацију била полазна тачка ове струје социјализма, док је стварање модерне и снажне националне државе, по њеним заговорницима, било предуслов успостављања социјалистичког система заснованог на хуманитарном егалитаризму и национализму. Управо је етатистичка перспектива државне интервенције зарад стварања снажног и праведног друштва постала јасно обележје раног индијског социјализма где су све друштвене промене, у крајњем исходу, служиле коначној прерасподели капитала и политичке моћи. Иако су искуства европског тоталитаризма била донекле привлачна за ову политичку групу, нарочито његова антикапиталистичка и масовна револуционарна димензија, аутор нам ипак јасно указује да су недемократска природа и насиље, карактеристично за фашизам и комунизам, били изразито одбојни за индијске социјалисте.

Међутим, у трећем одељку *Socialist Consolidation: the Socialist Party of India 1947–52*, аутор нам приказује како су насиље и поделе који су пратили деобу и независност Индије, по социјалистима, постали много акутнији проблем за будућност те земље од питања социјалне револуције, тако да су се Ганди и индијски социјалисти, ранији неистомишљеници, сада нашли на истој страни политике у својој критици снажне централизоване власти оличене у конгресној десници. Тако су, с временом, Гандијеве идеје ненасиља, асиметричног супростављања надмоћнијој сили, децентрализоване демократије и константног преиспитивања легитимности централне власти постале нова крилатица индијских социјалиста. Ослабљени као опозиција моћном Конгресу, ови појединци одлучили су да напусте ИНК и формирају одвојену политичку организацију – Социјалистичку партију Индије (СПИ). Излазак социјалиста из Конгреса био је, по аутору, велики ударац и за самог Нехруа који је баштинио исте такве идеје, али је за њега потреба стварања стабилне и јединствене земље и снажне централне власти ишла испред захтева за земљишном реформом и социјалном правдом.

Кроз трећи одељак још можемо пратити еволуцију идеја и организације СПИ, партије либералних стремљења која се залагала за социјалну правду, модернизацију кроз планирање и ограничену, али непоходну прерасподелу имовине, стављајући акценат на борбу са сиромаштвом, неписменом, корупцијом и бирократизацијом друштва, као и на увођење здравствене и социјалне заштите за најсиромашније. Ново идеолошко усмерење назвали су демократски социјализам – идеологија слободе појединца, вишепартијског система, слободе критике власти и слободних синдиката. Основа овог концепта, по аутору, било је спровођење политике модернизације и индустријализације, али на један ненасилан и демократски начин, чиме би се остварила независност од страног утицаја, док би

подједнака пажња била посвећена успешној социјалној политици. У том погледу су им више као узор служиле развијене земље Запада и европска социјалдемократија него сам СССР, где су ове мере биле праћене насиљем, репресијом, неправдом, неједнакошћу и стварањем партијске олигархије. И сам конгрес био је све више посматран кроз призму оваквих негативних тенденција.

СПИ је настојао да постане масовна партија, повезујући се са различитим друштвеним организацијама, али то није увек имало успеха услед неразвијености индијске радничке класе и заосталости сељаштва. Исто тако, слабост политичког програма СПИ огледала се и у томе што је многе елементе њихове економске политике и социјалних идеја преузео сам Нехру, истовремено одбацујући концепт кооперативног економског модела, док је социјалистичка критика власти често подсећала на КПИ, што је доста утицало на аутентичност њихових идеја и ставова. Узимајући све то у обзир, као и неповољан изборни систем, СПИ је изгубила на изборима 1951/1952. године, иако је на крају била друга политичка снага у земљи. Овај пораз довео је до промене назива партије у Прађа социјалистичку партију (ПСП), као и до знатних идејних промена међу њеним лидерима.

Кроз читав четврти одељак *New Ideas and Dispersion* 1954–64 аутор нам представља успоне и падове кроз које је прошао ПСП и његови лидери све до Нехруове смрти. Пре свега, оваква гихања су се огледала у потрази за новом идеолошком матрицом која би се ослободила марксистичких и материјалистичких поставки и прихватила Гандијев модел децентрализованог развоја који је био вођен идеалистичким концептом азијске духовности. Тако је ова врста социјализма постала једна идеалистичка филозофија која је промовисала културу демократије и антитоталитаризма. Једна струја (Лохија) је излаз видела у одбацивању и источних и западних развојних модела, окрећући се децентрализацији и индустријализацији малог обима, чиме би се избегла претерана концентрација државне моћи и капитала, док су други (Нарајан) излаз видели у стварању нове социјалистичке духовности која би, независно од владајућих елита и нивоа развоја, уздигла индијско друштво путем нове синтезе индијског и азијског социјализма. На овај начин ПСП је настојао да се бори са централизованом технократијом коју је оличавала Нехруова влада, истовремено промовишући нови социјалистички идентитет Индије кроз мултикултуралност и колективну духовност.

Ипак, идејне поделе унутар ПСП, како уочава аутор, довеле су до тога да су се неки чланови руководства (Мехта), ближи класичним поставкама социјализма, приближили Конгресу и временом постали његов део, док су други настојали да пронађу засебан пут, често се међусобно сукобљавајући око начела и правца деловања партије (Нарајан, Лохија). Делови руководства чак су поново обновили стари СПИ (Лохија, Лимаје), али уз мали ефекат. Такве драстичне поделе довеле су до новог изборног пораза, иако су

обе социјалистичке партије тада добиле више гласова него на претходним изборима. Ово је коначно омогућило Нехруу да кооптира многе социјалисте у редове Конгреса, снажећи тако сопствену социјалистичку базу унутар те организације и све више је представљајући као социјалистичку партију, док је опозиција истовремено неминовно слабила. Како аутор исправно примећује, иако су чланови ПСП критиковали Нехруов социјализам као лажан, временом он је постао неутралан термин између западног капитализма и совјетског комунизма, израз индијске несврстаности на унутрашњем плану, интегративни фактор старих и нових социјалистичких елита.

Како можемо видети кроз епilog, увођење социјалистичких елеманата у ИНК знатно је ојачало Нехруову политичку позицију, што је коначно довело до преваге левог крила Конгреса у сукобу са десницом око концепта економског планирања. Ова борба је, на крају, довела на власт и саму Индиру Ганди као представника старих социјалистичких идеја. Док је један део социјалиста постао чврсто језгро Индириног Конгреса, дотле су други, као Нарајан, отишли у тврду опозицију према, по њима, псеудосоцијалистичкој мисли Гандијеве и њеном политичком ауторитаризму, обједињујући тако напоре дела старих социјалиста са бившом конгресном десницом. Како нам то показује аутор, сукоб радикала и демократа међу социјалистима са обе стране политичког спектра коначно је резултирао трајним расцепом унутар те политичке опције и њеним неповратним опадањем и нестанком са индијске политичке сцене.

Међутим, врло је значајно нагласити да се кроз трећи и четврти одељак непрекидно провлачи веза индијског и азијског социјализма, засебног идеолошког струјања међу новоослобођеним земљама тог региона које су се залагале за идеју „трећег пута“, различитог од друштвено-политичких модела које су нудили САД и СССР. Како нам аутор показује, иако је СПИ/ПСП била партија блиска Социјалистичкој интернационали (СИ), она никада није постала њен члан, већ је настојала да са братским партијама из Бурме, Индонезије, Цејлона и др. створи сопствену организацију, будућу Азијску социјалистичку конференцију (АСК), која би заговарала различит унутрашњи и спољнополитички пут од оног који су представљала оба блока. За азијске социјалисте идеје борбе против колонијализма и потпуне независности бивших колонија биле су много значајније од самог антикомунизма који је пропагирала СИ. Управо је то, по аутору, допринело потпуној еманципацији индијског и азијског социјализма од европске контроле и утицаја, иако је потоње индијско инсистирање на азијској духовности као кључном интегративном фактору, а не на концепту несврстаности, доста ограничило домет и успех АСК. Ипак, АСК је одиграо значајну улогу отварајући Трећи свет према глобалној политици несврстаности. Нажалост, аутор је у овој књизи пропустио да каже да је Југославија имала значајну улогу као веома утицајан узор за обликовање идеје азијског социјализма, поставши тако једини неазијски члан те организације.

Како нам аутор указује кроз сам закључак, али и кроз читаву ову добро документовану студију, индијски социјализам никада није био јасно дефинисан појам, већ су се његова улога и значај управо и огледали у богатству интелектуалне борбе да се он, на државном нивоу, формулише кроз различите моделе технократског развоја, државне организације и спољнополитичке независности. Заправо је највећи проблем индијских социјалиста био у томе што су они остали, углавном, интелектуални покрет који никада није успео да се наметне властима које су само настојале да их асимилују, али не и да спроведу у дело све њихове замисли. Нажалост, како и ми сами можемо закључити, идеје социјалне правде и прерасподеле богатства, тако снажно заступљене код социјалиста, остале су ван домаћаја индијских напора за модернизацијом. Нехруова и Индирина развојна политика довела је до даљег друштвеног раслојавања, пораста неједнакости и сиромаштва, што су проблеми које Индија и данас осећа, упркос све већем напретку. Зато ова значајна студија има не само научну већ и практичну вредност, указујући на све пропусте, али и на добре идеје које су обележиле развојни пут те земље у периоду после стицања независности.

Јован ЧАВОШКИ

Dragan Markovina. *Jugoslavenstvo poslije svega*.
Zemun: Mostart, 2016², 159.

Књига *Jugoslavenstvo poslije svega* Драгана Марковине, историчара, публицисте и лидера хрватске политичке странке Нова левница, представља скуп ауторових публицистичких осврта, чланака и интервјуа које је направио са неколико истомишљеника. Главна тема свих поменутих текстова је друштвена и политичка ситуација у Хрватској, као и на цјелокупном некадашњем југословеском простору сагледавана кроз призму односа према југословенском наслеђу. Књига се састоји од пет поглавља, закључног осврта, једног прилога и кратке информације о аутору.

У првом поглављу, под називом „Послије краја“ (7–22), аутор износи размишљања о крајње незахвалној позицији интелектуалца који четврт вијека након почетка распада бивше државе пише афирмативно о југословенству. При томе, за њега југословенство не представља нужно само одређену политичку платформу усмјерену, у крајњој линији, према стварању неке нове државне формације. Заступници југословенског наслеђа су и они појединци који само „пружају активан интелектуални отпор етнонационализима и уско заданим оквирима новонасталих држава“. Предмет ауторо-

вог промишљања су разне импликације појма југословенства, али очигледна предност се даје „акционој“ тј. ангажованој врсти. Изградња заједничког културног простора који окупља припаднике различитих генерација са простора некадашње државе је највидљивији израз тако схваћеног југословенства. Поистовјећујући се са уређивачком политиком и вриједностима које је промовисао сплитски сатирични лист *Ферал Трибјун*, аутор истиче да су слични медији постојали и у свим другим бившим југословенским републикама, дијелећи готово идентичне погледе. Југословенство као преваходно културна идеја треба да, у перспективи, врши „разградњу ретроградних националистичких дискурса“.

У поглављу „Хисторијски контексти идеје“ (23–46) разматра се стање у историографској продукцији када је у питању историја Југославије. Чињеницу да се у историографији и публицистици од завршетка рата непоредиво више пажње посвећује распаду земље и ратној проблематици него самом југословенском периоду, аутор објашњава тиме што су ратови вођени деведесетих година постали „леgitимацијски оквир за новонастале режиме и државе“ и играју улогу „конститутивних митова“. Износи се и једна веома провокативна теза у вези са владајућом перцепцијом југословенског искуства. Наиме, аутор пита, уколико је кључни аргумент против саме идеје о југословенској држави то што се она два пута распала, не важи ли исто и за „обје самосталне Хрватске“. По његовом мишљењу, савремена Хрватска се још увијек није распала захваљујући искључиво егзодусу српског становништва. Као један од најочитијих примјера негирања југословенског наслеђа у Хрватској наводи примјер Сплита и Далмације гдје је југословенство било веома изражено, али се данас прећуткује и маргинализује управо као посљедица тежње за изграђивањем хрватског националног мита. У овом дијелу се опширно наводе судови Виктора Иванчића, Предрага Луцића, Дубравке Угрешић, Предрага Матвејевића и Мирослава Крлеже како би се поткријепиле ауторове оцјене.

У трећем поглављу, под називом „Еманципаторски потенцијал новог југославенства“ (47–62), износи се теза по којој је усљед успостављања „националистичких режима“ југословенска „нација“ изгубила право на постојање. Тој нацији је, према попису из 1991. године, припадало више од пет процената становништва Југославије. По њему, ради се о људима формираним у „урбаном амбијенту и с развијеним осјећајем југославенске узајамности“. Управо такви људи, као најбољи примјер онога што је изњедрило југословенско друштво, били су мета „контрареволуције“ деведесетих година. Као антипода тако схваћеном „урбаном југославенству“ аутор истиче Мому Капора, који се, иако је поникао у истом друштвеном миљеу, претворио у „гласноговорника ратног националистичког лудила“. Као примјере обрачуна са југословенством у политичком животу Хрватске аутор наводи јавне наступе бившег сплитског градоначелника Жељка Керума и бивше премијерке Јадранке Косор оцијенивши их као „продукцију хистерије“.

Критикујући „ретуширање прошлости тј. продуцирани заборав“ и у Србији, аутор као примјер флагрантног негирања југословенског историјског наслеђа наводи обиљежавање седамдесете годишњице ослобођења Београда којој је присуствовао руски предсједник Владимир Путин. Као још један доказ истовјетног, националистичког обрасца функционисања свих постјугословенских друштава наводи се однос према позоришним представама Оливера Фрљића у Београду, Зеници и Риједи. Као примјер двоструког односа према југословенском наслеђу, наводи се и мемоарска књига *Фајронт у Сарајеву* Ненада Јанковића. Тврди се да, иако аутор у поменутој књизи испољава припадност југословенској идеји, ипак даје „експликације са позиција српског националистичког дискурса“ показујући „очиту шизофренију која се провлачи кроз читав текст“.

Поглавље „Однос према идеји на постјугославенском простору“ (63–76) доноси оцјене о односу према југословенству у Хрватској, Србији и Босни и Херцеговини. Аутор сматра да у Хрватској постоји највећи отклон према тој идеји иако је управо у њој имала „најснажније упориште“. Насупрот стварном утемељењу модерне хрватске државности до кога је дошло одлукама ЗАВНОХ-а и АВНОЈ-а, нови националистички наратив у Хрватској је то утемељење нашао у „лако оборивим митовима“ о „тисућљетном сну“ и „хрватском државном праву“. Као доказ селективног и фалсификаторског односа према историјском наслеђу у Хрватској и Србији, аутор наводи и савремени поглед на сплитског градоначелника и бана Приморске бановине Ива Тартаљу, као и филм „Монтевидео, Бог те видео!“ Драгана Бјелогрића. По виђењу аутора, оба случаја указују на тежњу да се, у антикомунистичком кључу, створи идеализовано читање историје Краљевине Југославије као оквира истинског грађанског друштва које стоји „као опозит комунистичком барбарству, које се с тим грађанским друштвом обрачунало“. Оно што аутор замјера дијелу Босне и Херцеговине који прославља ЗАВНОБиХ као дан државности је занемаривање аутентичног смисла овог догађаја који се не може свести само на чин утемељења државности.

Најобимније поглавље, под насловом „Пливали су против струје“ (75–151), на различите начине доноси портрете личности које аутор доживљава као своје узоре и истомишљенике. То су Вицко Крстуловић, Милош Жанко, Стипе Шувар, Горан Бабић, Виктор Иванчић, Ђермано Сењановић и Бранимир Штулић. Ту се налази и осврт на књигу Бориса Павлића *Smijeh slobode: uvod u Feral Tribune*. Заједничка црта свих ових личности је њихова оданост позитивним тековинама југословенства, што их је у хрватском друштву претворило у „апатриде и унутрашње или истинске егзиланте“. Тиме, по мишљењу аутора, они одударају од опортунизма и конвертитства као основног обиљежја хрватске историје 20. вијека. Идејни пораз који су доживјели ови хрватски љевичари и југословенски оријентисани јавни дјелатници наводи аутора да им покуша вратити „право грађанства“ и да их поново „хуманизира“.

У завршном разматрању под насловом „Камо даље рођаче?“ аутор наводи да сукоб југословенске идеје са концептима „конзервативизма и затворености“ представља у ствари сукоб између „модернизма и антимодернизма“ гдје је победа југословенства неминовна. Југословенство се, сматра аутор, након што је доживјело политички слом, вратило изворном амбијенту културних дјелатника и сањара, гдје исказује свој пуни модерни еманципаторски потенцијал.

Никола ОЖЕГОВИЋ

Nenad Antonijević. *Kosovo i Metohija 1941–1945. godina. Ratni zločini*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2017, 628.

О мало којој области насељеној Србима је толико писано као о Косову и Метохији. Разлози су како у историјском значају тих области тако и у, најблаже речено, проблематичним етничким односима који тамо постоје већ нешто више од три века. Због тога је та проблематика у великој мери баčila у засенак све друге теме из косовскометохијске историје, као и културна и природна богатства којима ове области располажу. Ненад Антонијевић је због природе установе у којој ради (Музеј жртава геноцида) био принуђен да се бави мање лепом страном косовскометохијске стварности – прошле и садашње, те је у обради те жалосне стране историје ових области стекао прилично искуство. Књига која је пред нама представља његову докторску дисертацију и, на одређен начин, синтезу бављења једним од најтрагичнијих периода у историји косовскометохијских Срба.

Књига је подељена у предговор, десет поглавља неједнаке дужине, закључак, прилоге и поговор. Предговор (9–22) говори о теми и даје преглед коришћених извора и релевантне литературе. Потом следи прво поглавље, Увод (25–51), у коме аутор даје преглед података о Косову и Метохији – од имена и површине до навођења путописаца који су о писали о овим областима. У наставку се говори о Албанцима и њиховом насељавању, да би аутор онда начинио скок и окренуо се албанским бунама пред балканске ратове и током Првог светског рата – укључујући и албанску побуну у фебруару 1919. године. Занимљиво је да се спомиње стратешки значај области за Србију, али не и српски црквени и историјски споменици на Косову и Метохији нити чувена битка која је обликовала српску националну свест, који су Косово учинили митским местом за Србе и „српским Јерусалимом“. Исто тако, у овом поглављу није споменута Призренска лига која представља почетак албанског националног буђења а због које Косово и Метохија и за Ал-

банце имају неупоредиво већи сентиментални значај него друге области насељене Шиптарима. Иако ово последње није директно везано за тему књиге, свакако је заслуживало да буде споменуто јер су те историјске чињенице сигурно провејавале кроз свест и подсвест како Срба тако и Албанаца током догађања у Другом светском рату. Истина је да се Призренска лига спомиње касније у књизи, иако не у контексту свог стварног историјског значаја. Поред тога, у овом делу је изостављен и приказ српских и албанских миграција током и после ратова 1876–1878, које су у великој мери утицале на етничку структуру, али и међунационалне односе, који су, опет, утицали на даље миграције – посебно српског живља. Укратко, у овом поглављу, које је свакако нужно, има неких ствари које у њему нису морале да буду, а нема неких које је свакако требало да буду.

Друго поглавље носи наслов Косово и Метохија између два светска рата (55–101). Оно приближава књигу њеној стварној теми, онако како је дефинисана у наслову. У њему је дат кратак преглед политичког, економског и културног развоја ових области између 1918. и 1941. године. При том је привредном развоју посвећено јако мало простора. Нешто више пажње је обрађено насељавању Срба и Црногораца, као и политици КПЈ. У излагању ових тема је могло бити мало више систематичности, будући да се о некима говори на више места у поглављу.

Две доста уопштене, готово узгредне, ауторове тврдње изнете у овом поглављу, а које се у крајњој линији тичу међуетничких односа, заслужују коментар. Прва је (стр. 58) да се исељавање Албанаца током међуратног раздобља одвијало без притиска власти. Њу би свакако требало ублажити, будући да су притисци током тридесетих година били очити, а и током двадесетих година су се поједине мере власти могле разумети као макар индиректни притисак. Друга је да су припадници националних мањина равноправно учествовали у политичком животу. Иако је двадесетих година то формално било тако, због природе политичког система и мера власти (распуштање Џемијета, гушење његових листова нпр.) мањинци у суштини нису могли да користе права која су имали на папиру. Тридесетих година су те могућности биле још ограниченије будући да је било забрањено стварање националних странака. Ово би делом објаснило активности албанске иреденте о којима аутор у овом поглављу такође говори, али и бацило друго светло на неке ликове који се касније у књизи појављују као ратни злочинци или инспиратори злочина. Део овог поглавља говори и о Косову и Метохији у југословенској спољној политици, али тек од средине 30-их година. Иако су се догађаји из тог раздобља свакако одражавали и током Другог светског рата, било би добро да је аутор и ову тему сагледао током целог међуратног периода – што би му омогућило да јасније уочи континуитет неких тенденција у спољнополитичкој пракси суседних земаља. Треба приметити да ни делу поглавља о спољној политици не би шкодило мало више систематичности. Поглавље се завршава делом о приступању Југославије

Тројном пакту и о државном удару који је уследио. Нажалост, аутор ту износи познате чињенице без посебног осврта на то како су се ти догађаји одразили на Косову и Метохији.

Треће поглавље (105–148) носи наслов Априлски рат и почетак окупације на Косову и Метохији. Први, релативно опширан, део овог поглавља (105–119) је мирне душе могао бити изостављен, будући да доста детаљно говори о догађајима почетком рата, али без посебне везе са областима које су тема књиге. Остатак поглавља описује догађаје на Косову и Метохији током Априлског рата и окупације. У том контексту се говори и о првим злочинима које су Албанци починили над Србима. Аутору служи на част што није прећутао ни осветничке акције југословнске војске против Албанаца који су нападали њене јединице. У наставку се говори о подели Косова и Метохије међу окупаторским силама, те о активностима КПЈ и борби против окупатора. И у овом поглављу је присутна одређена неистематичност у излагању, јер се Антонијевић потом опет враћа на догађаје из Априлског рата, па на немачке стратешке циљеве. Поглавље се завршава бројем избеглица и насељавањем Албанаца из Албаније.

У наредном поглављу, Немачка окупациона зона на Косову и Метохији и ратни злочини (151–206), аутор поново говори о подели територије, а затим о организацији немачког апарата власти на делу територије који је остао у саставу Србије под немачком окупацијом. О овоме, као и о три струје међу албанским колаборационистима, аутор говори на два места у оквиру овог поглавља. Приказан је терор над локалним српским становништвом, укључујући и затворе и логоре. У наставку се говори о ширењу немачке власти на већи део Косова и Метохије после капитулације Италије, те о организовању 21. SS дивизије Скендербег. Последњих пет страна је посвећено немачкој економској експлоатацији Косова и Метохије.

Пето поглавље, Бугарска окупациона зона на Косову и ратни злочини је и најкраће (209–217). Иако је Бугарској приликом поделе Косова припала најмања територија, стиче се утисак да је ово поглавље ипак неоправдано тако кратко. Однос бугарских окупатора према Србима и Албанцима је кратко скициран, као и борба против окупатора. Привредном искоришћавању заузете територије је посвећено само две стране.

Насупрот претходном поглављу, наредно, Италијанска окупациона зона на Косову и Метохији и ратни злочини је највеће у књизи (221–315). То одговара чињеници да је Италија окупирала највећи део ових области, припојивши их марионетској Великој Албанији. У првом делу се говори о организацији власти, те војним и паравојним формацијама у служби окупатора, као и о злочинима над српским становништвом. О њима се опет говори на више места, а цео други део поглавља (256–315) је посвећен њима. При том аутор исцрпно наводи податке из извора, што ствара заиста стравичну слику о страдањима којима је српско становништво било изложено. Означени су и главни починиоци, односно инспиратори злочина. С друге стране, ау-

тор је истинољубиво навео и (истина ретке) случајеве у којима су поједини Албанци или италијанске јединице узели у заштиту прогоњене Србе. Поред тога, у поглављу се говори и о покрету отпора.

Седмо поглавље носи наслов Албански квислинзи – виновници ратних злочина на Косову и Метохији (319–381), који можда није најсрећније изабран будући да је богатије садржајем него што то наслов указује. У првом делу се говори о стању на европским и југословенским ратиштима током 1943. године, те о капитулацији Италије и (поново) о немачком презимању власти. Потом се аутор враћа на албанске злочине пре тог тренутка. Онда говори о албанским војним формацијама (Regiment Kosova) и њиховим злочинима, те о 21. SS дивизији Скендербег. У наставку Антонијевић се окреће Другој призренској лиги и њеним циљевима, да би се онда опет вратио на 21. SS дивизију, а потом и на распад Друге призренске лиге. Ово је један од најочитијих примера недовољне систематичности у излагању која квари утисак о целој књизи. У наставку поглавља се говори о организацији Balli Kombëtar и њеним каснијим реинкарнацијама, као и о инфилтрацији њених припадника у органе комунистичке власти. У последњем делу поглавља се говори о четницима Косте Пећанца и Драже Михаиловића, те о њиховој сарадњи и сукобима с албанским колаборационистима. У овом поглављу се више него у другима види ауторово потпадање под утицај терминологије извора које је користио, тако да у њему после много година поново налазимо такве архаичне појмове као што је „великосрпска и великоалбанска реакција“ (стр. 372).

Осмо поглавље, под насловом Хронологија и типологија ратних злочина на Косову и Метохији (385–469), наводи низ ратних злочина по годинама, да би аутор потом изнео неке посебне случајеве као што је случај Ђака и професора косовскомитровачке гимназије или страдање Српске православне цркве. По други пут у књизи, овог пута на седам страна, говори се и о страдању Јевреја. Поглавље се завршава демографским прегледом процена броја жртава, при чему Антонијевић на странама 467 и 468 понавља потпуно исте податке – што је посебно видљив пример мањка систематичности у излагању.

Наредно поглавље, Балистичка побуна и војна управа (473–528), у потпуности је лишено композиционих недостатака који донекле оптерећују претходна поглавља. У њему је приказано стварање Народноослободилачке војске на Косову и Метохији и (врло детаљно) њена организација 1944. године, као и борбе за ослобођење ових области. Добро и детаљно је описана побуна Албанаца, како на Косову тако и ван њега (у Црној Гори и Банату), што је, уз остало, довело до завођења војне управе. Аутор је врло прегледно приказао борбу нових власти против балистичких банди (како их он, следећи изворе, назива).

Последње поглавље, под насловом Политичке прилике на Косову и Метохији након успостављања комунистичких власти (531–539), говори

о административној подели области, присаједињењу федералној Србији, те ревизији аграрне реформе и амнестији као првим мерама нових власти. Следе Закључак (543–551), који је у ствари резиме садржаја књиге, Прилози (стр. 575–603) (који садрже поједина документа коришћена у раду), карте, фотографије и факсимили докумената (604–615). Књига се завршава Поговором (619–625), који представља скраћену верзију Антонијевићевог експозеа на одбрани докторске дисертације. Због свог садржаја, он је могао лако да буде стопљен са предговором.

Књига Ненада Антонијевића *Косово и Метохија 1941–1945. година* сведочи о огромном труду аутора при бављењу једном важном и мучном темом. Количина и квалитет сакупљених и овде представљених чињеница заслужују свако поштовање. Због њих ће ова књига бити незаобилазна за све који се баве новијом историјом Косова и Метохије и Другим светским ратом на просторима Југославије. Уз све своје врлине књига садржи и одређене недостатке. Поред већ споменутих недовољне систематичности у излагању материје (која као да је понекад надвладала аутора), треба посебно споменути и одређену алкавост у цитирању. Тако се бројне библиографске јединице наводе без бројева страна које се цитирају, док су документи из издашно коришћеног фонда несређене грађе Бранислава Божовића, баш зато што је грађа несређена, морали да буду поближе одређени да би се олакшао рад каснијим истраживачима. Не би било неочекивано да ова књига због свог значаја и добрих страна доживи и друго издање. Треба се само надати да ће у њему наведене слабости бити отклоњене. То би само истакло њене добре стране а читаоцима олакшало њено коришћење.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Славојка Бештић-Бронза. *Уједињење Њемачке и југословенско јавно мнијење*.
Бања Лука: Филозофски факултет, 2017, 280.

Славојка Бештић-Бронза (Сански Мост, 1971), доцент на Филозофском факултету у Бањој Луци, докторску дисертацију под насловом *Уједињење Њемачке и југословенско јавно мнијење* одбранила је априла 2015. године. Рад је писан под менторством академика проф. др Николе Б. Поповића а објављена књига представља прерађену верзију дисертације.

Књига садржи предговор, три поглавља, закључак, попис извора и литературе, регистар личних имена и биљешку о ауторки. Писана је

на основу њемачке периодике (*Дер Шпигел, Ди Велт, Ди Цајт*) из периода 1974–1991, као и југословенских листова (*Политика, Вјесник, Дело, Ослобођење, НИН, Данас, Старт, Међународна политика*) 1989–1990. године. Осим тога, коришћени су објављени извори и мемоарска дјела на њемачком и српском језику и релевантна историографска литература. Истраживање је замишљено као покушај да се кроз читање штампе (*Presseforschung*) расвијетли однос два јавна мњења, југословенског и западноњемачког, према најкрупнијим политичким питањима након завршетка Другог свјетског рата са врхунцем у процесу уједињења Њемачке. Основни текст је праћен напоменама које садрже врло опширне наводе из коришћене штампе.

„Уводни дио; Питање њемачког уједињења и југословенско-њемачки односи прије 1989. године“ (17–88) доноси преглед међуњемачких и југословенско-њемачких односа од завршетка Другог свјетског рата до смрти Јосипа Броза Тита и непосредно након ње. Њемачко уједињење је педесетих и шездесетих година било незаобилазна тема западноњемачке политике док су се источноњемачки политичари, под контролом Совјетског Савеза, томе опирали. Халштајнова доктрина и Улбрихтова доктрина, као њен пандан, представљале су дипломатска средства међусобне борбе двије њемачке државе на међународном плану. У овом поглављу се говори о „источној политици“ Вилија Бранта и о покушајима приближавања СР Њемачке и ДР Њемачке у том контексту. Став југословенске државе према питању њемачког уједињења је зависио од односа са Совјетским Савезом. Што су ти односи били бољи, то је став Југославије према уједињењу Нијемаца био негативнији. То је на крају довело до прекида дипломатских односа између СР Њемачке и Југославије 1957, само шест година по њиховом успостављању. Повод је био то што је Југославија признала ДР Њемачку. До поновног успостављања дипломатских веза је дошло 1968.

Ауторка тврди да се перцепција југословенских прилика у западноњемачком друштву знатно промијенила крајем шездесетих година. Штампа је извјештавала о појави национализма и подјела у Југославији, о томе како је њена судбина несигурна након смрти предсједника Тита а изношене су и тезе по којима је армија једина гаранција опстанка земље. Седамдесетих година у југословенском друштву је још увијек одржаван страх од Запада. Обрачун са предводницима „Хрватског прољећа“ и са српским „либералима“ западноњемачки медији су доживљавали као учвршћивање конзервативизма у Југославији. Ипак, конкретни економски интереси су условили приближавање политичког руководства СР Њемачке и Југославије. Репутација западноњемачког канцелара Вилија Бранта у југословенским медијима је била изузетно добра. Југославија је имала велике приходе од гастарбајтера, као и од западноњемачких туриста који су у стотинама хиљада долазили на Јадран.

Прва званична Титова посјета СР Њемачкој догодила се 1974. године, у вријеме одржавања свјетског фудбалског првенства у тој земљи. По-

сјета је погодовала поправљању угледа Југославије у западноњемачкој јавности. Западноњемачки канцелар Хелмут Шмит је високо цијенио Титову личност сматрајући да је имао шири поглед на свијет од Де Гола, Помпиду или од свих америчких предједника које је упознао. Ипак, односи двије земље у другој половини седамдесетих, а самим тим и међусобна перцепција, нису били на тако високом нивоу. Ауторка тврди да су информације које су изношене у Бону када је у питању Титово погоршано здравље 1980. биле много подробније него оне које је сама југословенска јавност добијала о тој теми. То је теза која се на неколико мјеста износи у књизи; западноњемачко јавно мњење је, захваљујући већој демократичности, имало знатно веће могућности за критичко промишљање од југословенског, које је било оптерећено партијско-идеолошким монолитизмом. Титова смрт и сахрана су са изузетном пажњом праћени у западноњемачкој јавности. Брозова спољна политика је оцењивана као генијална а предмет дискусија је била и судбина Југославије. Непосредно након сахране југословенског предједника дошло је до сусрета западноњемачког канцелара Хелмута Шмита и водећег источноњемачког политичара Ерика Хонекера у Београду. Осамдесетих година слика Југославије у јавном мњењу СР Њемачке је била прилично лоша. Писало се о међунационалним супротностима уз очекивање пропасти земље.

„Први дио; Пут према уједињењу Њемачке 1989. године и југословенско јавно мњење“ (89–204) започиње општим прегледом друштвено-политичких кретања у Европи 1989. године. За западноњемачко-југословенске односе од значаја је био „случај Валдхајм“. У поглављу је описана афера уз навођење реаговања западноњемачке и југословенске штампе. Западноњемачка штампа је пратила политичке промјене у Србији а приликом описивања политике Слободана Милошевића коришћени су појмови „великосрпски“ и „Велика Србија“. Истиче се да је Славен Летица, коментатор загребачког *Старта*, правилно оцијенио стање југословенског јавног мњења које се све више сврставало према националном кључу. Година 1989. је била кључна јер је тада дошло до преокрета у перцепцији западноњемачког, али и мњења других западноевропских земаља и САД-а када је у питању Југославија. Било је ријечи о „племенским сукобима на прагу 21. вијека“. Западноњемачко јавно мњење је било оптерећено разним предубјеђењима која су подстицали новинари путем својих „брзинских новинарских историјских курсева“. Читаоци су могли да стекну утисак како је Јосип Броз Тито био инструмент српске (србијанске) централистичке политике и хегемонизма. У случају Војводине, наглашавало се како је она до 1918. била насељена углавном Нијемцима и Мађарима. Врло ријетко су новинари настојали да објективно прикажу југословенску кризу. Индикативно је да је за судбину Срба у Другом свјетском рату ријетко употребљаван појам „геноцид“.

У многим европским земљама перцепцију могућег уједињења Њемачке је условљавало наслеђе Другог свјетског рата. Београдски *НИН* је у том смислу користио појам „Четврти Рајх“. Препознавање неонацизма је била још једна карактеристика праћења дешавања на њемачком простору у Југославији (успјех западноњемачких републиканаца). Јавност у Југославији се поларизовала; српско мњење је страховало од њемачког уједињења а словеначко и хрватско је тај процес оцјењивало позитивно. Након пада Берлинског зида, новембра 1989, сви југословенски аналитичари су признали изненађење. Много њих је тврдило како неће доћи до корјених промјена. Карактеристичне су биле оцјене Михаила Марковића који је сматрао да су приче о побједи Запада по паду Берлинског зида „бесмислице“.

Врло ријетки југословенски аналитичари су доживљавали њемачко уједињење као дио процеса европског уједињења, истовремено не пре-наглашавајући улогу и моћ уједињене Њемачке. Мирослав Лазански је, разматрајући војне потенцијале уједињене Њемачке, закључивао како велике силе сигурно неће дозволити стварање једне велике војне силе у срцу Европе. У западноњемачким медијима позитивно је оцјењивана личност и политички ставови Јанеза Дрновшека, најмлађег предсједника Предсједништва СФР Југославије. Ауторка другу половину 1989. године види као преломни период у перцепцији југословенске кризе на Западу. Од тада су симпатије западноњемачког јавног мњења биле на страни хрватских и словеначких политичких иницијатива, док је политика Слободана Милошевића доживљавана као покушај очувања једнопартијског система.

„Други дио; Завршетак процеса њемачког уједињења и Југославија 1990. године“ доноси преглед догађаја и њихове перцепције унутар југословенских и западноњемачких медија након пада Берлинског зида. Ауторка закључује да је јавност у Србији схватила значај западноњемачких политичких актера нешто касније у односу на хрватску и словеначку јавност. У том смислу у београдској штампи више мјеста су добијали текстови о Хелмуту Колу или Хансу-Дитриху Геншеру. Кроз неколико примјера се истиче да је западноњемачко јавно мњење било све више наклоњено хрватском и словеначком становишту у вези са југословенском кризом.

Почетком 1990. године југословенска штампа је још увијек изражавала сумње у скоро остварење њемачког уједињења. И даље су се показивале разлике у односу на ту могућност између Београда и Загреба. Београдска *Политика* је заговарала опстанак социјалистичке ДР Њемачке. Карактеристично је то што је загребачки *Данас* јуна 1990. писао о злочинима који су почињени над фолксдојчерима у Југославији крајем Другог свјетског рата уз наглашавање њиховог учешћа у антифашистичкој борби. Иако је Фрањо Туђман након побједи ХДЗ-а у Хрватској наглашавао хрватско-њемачке везе, западноњемачка штампа је доносила прилоге о његовим везама са усташким елементима у иностранству.

Полититички плурализам који се прво јавио у Словенији оцијењен је у западноњемачким медијима у складу са већ формираним предубјеђењима у односу према политици Слободана Милошевића. Писало се о тежњи Словенаца за ослобођењем од „српског диктаторског унитаризма“ (*Дер Шпигел*). Новинари истог листа су у почетку оцјењивали политику Фрање Туђмана и ХДЗ-а као профашистичку и великохрватску, да би након побједе ове странке на изборима почели да износе дијаметрално супротне ставове. У корак са овом промјеном, дошло је и до коначног напуштања идеје о опстанку југословенске државе. Од тада је распад Југославије постао основна идеја у западноњемачком јавном мњењу.

Закључујући књигу, ауторка је истакла да готово нико од југословенских новинара и аналитичара није био у стању да правилно оцијени политичке промјене које су се десиле падом Берлинског зида. По њеном мишљењу, недостатак демократичности и транспарентности у југословенском друштву је онемогућио правилно сагледавање крупних геополитичких промјена у Европи које су биле од кључног значаја за судбину Југославије.

Књига Славојке Бештић-Бронзе дотиче осјетљиву и до сада у српској историографији мало обрађивану тему распада Југославије. Представља и извјестан допринос разматрању улоге њемачког фактора у том процесу. У том смислу може послужити као подстицај за нова истраживања.

Никола ОЖЕГОВИЋ

Boris Mosković. *Mezi Titem a Tuđmanem. Chorvatsko v letech 1989–1990*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2017, 283.

Интересовање за развој прилика у Хрватској на почетку југословенске кризе обично је у сенци анализе дешавања у Србији, евентуално у Словенији. У већем обиму досадашња историографија највећи значај настанку процеса дезинтеграције посвећује косовској кризи, расту српског национализма и политици Слободана Милошевића. Неки од аутора указују такође и на улогу словеначко-српског антагонизма и на, не само демократске, већ и сепаратистичке тенденције у Словенији. Супротно томе, развој у другим републикама СФРЈ остаје некако скрајнут од истраживања. Обично се у стручној литератури констатује да су у њима почели да се одигравају кључни догађаји као реакција на Милошевићеву агресивну политику. Хрватску у таквом излагању карактерише пасивност, тзв. хрватска шутња,

а у центар пажње долази тек са заоштравањем међуетничких односа у самој Хрватској, са проглашењем независности и са избијањем рата.

Чешки историчар југословенског порекла, Борис Московић се усмерио ка периоду краја тзв. хрватске шутње, од почетка 1989. године, када долази до бојажљиве плурализације политичког живота, па све до првих вишестраначких избора у априлу и мају 1990, који су на власт довели Хрватску демократску заједницу. Управо ово време, које је претходило драматичним дешавањима 1990. и 1991. године, сматра кључним за развој Хрватске. Детаљна и изузетно зрела анализа тог годину и по дугог раздобља показује неопходност новог разматрања досадашњих преовлађујућих ставова. С обзиром на недоступност архивских докумената, Московић је истраживао периоду, пре свега загребачки *Vjesnik* и сплитски лист *Slobodna Dalmacija*. Пажњу је усмерио такође на политичке недељнике *Danas*, *Polet* и *Start*, на општејугословенски лист *Borba*, као и на неколико, не толико бројних мемоара, који су се односили на тадашња дешавања у Хрватској.

Резултат свега тога је изузетно привлачно, веома добро стилистички формулисано, промишљено и истанчано дело *Између Тита и Туђмана. Хрватска 1989–1990. године*. Аутор прати дешавања у хрватском партијском вођству, процес настанка политичких странака и развој промена у српској заједници у Хрватској. Детаљно се бави настанком Уједињене југославенске демократске иницијативе (УЈДИ), Хрватском демократском заједницом (ХДЗ) и Хрватским социјално-либералним савезом (ХСЛС). У завршном делу рада своју пажњу посвећује и почетној делатности Српске демократске странке Јована Рашковића. Неке детаље међутим оставља отвореним, јер их није могуће у потпуности разјаснити на основу доступних извора. Међу њима је на пример изненађујући нагли развој догађаја од краја 1989. године, када су се хрватски комунисти веома брзо, очигледно под утицајем покушаја извоза антибиروقратске револуције за Словенију, одлучили за расписивање вишестраначких избора. Следеће, не толико очигледно питање представља промена јавног мњења, када су већинске пројугословенске тенденције, испољене између осталог и значајном мером популарности реформске савезне владе Анте Марковића или подршком Уједињене југославенске демократске иницијативе Бранка Хорвата, прерасле у хрватску националну мобилизацију и убедљиву изборну победу Туђмановог ХДЗ-а.

Отворено питање, за које је неопходно даље истраживање, чине ставови српске заједнице. До које мере су се Срби у Хрватској осећали повезани са српским народом као јединственом целином у политичком смислу и какви погледи су преовладавали међу њима према политици Слободана Милошевића и према препороду српског национализма? Из Московићевог рада произилази да је већина хрватских грађана српске националности исказивала пројугословенске и антинационалистичке ставове и да је била за јачање федералних органа, међутим у оквирима ограниченим Ти-

товом идеологијом братства и јединства. Упркос небројеним инцидентима, српска заједница је уздржано реаговала и на српске националистичке изазове који су долазили из Србије (и посебно Војводине) и на говоре радикалног хрватског национализма ХДЗ-а. Етнички дефинисана Српска демократска странка није добила на изборима већинску подршку српских гласача.

Одређено, практично отворено питање, које аутор, међутим, није директно даље разрадио, тиче се далматинских аутономистичких тенденција, од којих су хрватски националисти осећали потребу за дистанцирањем. Једино што анализа не обухвата односи се на активност католичке цркве, којој је у историографији додељивано значајно место у процесу „либерализације“, али и у националној мобилизацији хрватског народа и као последица тога, такође у ескалацији међуетничке напетости.

Књига представља без сумње важан допринос истраживању узрока и тока југословенске кризе, и то не само у контексту чешке историјске балканологије. Указује, између осталог, и на неуобичајен историјски развој и до које мере се у преломно доба 1989. и 1990. године у Хрватској радило о разним алтернативама. Распад Југославије, долазак Фрања Туђмана на власт и рат за независност представљају у данашњој Хрватској митске стубове редефинисаног народног и државног идентитета. Пут ка независности се до данашњих дана приказује као једини исправни и природни избор. Неки од тадашњих политичара Савеза комуниста се данас изјашњавају следећи званичну линију. На пример, негирају да су се трудили да сачувају Југославију и покушавају да се изборе за свој удео у заслугама за независност. Рад Бориса Московкића, заснован на пажљивом истраживању, ова наменска тумачења негира.

Московићева монографија представља допуњену и дорађену верзију магистарског рада, који је аутор, под менторством Јана Пеликана (Jan Pelikán), написао и 2015. године одбранио на Филозофском факултету Карловог универзитета у Прагу. Треба истаћи да није уобичајно да магистри историјских студија добију понуду за објављивање својих радова у оквиру издавачке куће Филозофског факултета у Прагу. Таква привилегија се односи на изузетне докторске дисертације. Дело Бориса Московкића је међутим било високо изнад стандардних студентских радова. Без претеривања спада међу најзначајније чешке радове о историји Југославије њених последњих година. Било би одлично и када би ово дело било преведено, да се са њим може упознати и читалачка публика у постјугословенским земљама.

Ондреј ВОЈТЈЕХОВСКИ
(Ondřej Vojtěchovský)

Превео са чешког језика Милан Совиљ

Научно-стручни скупови и зборници *Конзулат на Република Србија во Република Македонија – Битола*, (2008–2016)

Конзулат Републике Србије у Републици Македонији, на челу с почасним конзулом Силјаном Мицевским, од 2008. је организатор научно-стручних скупова под јединственим насловом *Конзулат на Република Србија во Република Македонија – Битола*.

До сада је одржано шест скупова: 1. „Нушиќ и Македонија“ (5. април 2008); 2. „Српскиот конзулат и конзулска Битола“ (30. мај 2009); 3. „Битола и македонско-српските културни односи и врски“ (15–16. октобра 2010); 4. „Битола – тема за културно и уметничко творештво на автори од Република Македонија и Република Србија“ (21–22. октобра 2011); 5. „Конзулска Битола и историските, современите и идните културни и уметнички врски меѓу Република Македонија и Република Србија“ (31. маја – 1. јуна 2013); 6. „Афирмација, продлабочување и проширување на културните врски меѓу Република Македонија и Република Србија“ (30. октобра – 1. новембра 2015).

Када је о броју учесника реч, научно-стручни скупови су од 2008. до 2015. знатно проширени. Наиме, на скупу 2008. било је само пет учесника да би скуп 2015. окупио чак 85 учесника.

Са свих скупова су објављени зборници радова: 1. *Нушиќ и Македонија*, приредио Славе Николовски - Катин, (Скопје: Македонска искра, 2008), 101 страна; 2. *Српскиот конзулат и конзулска Битола*, уредник Ѓорѓи Лумбуровски, (Битола: Конзулат на Република Србија во Република Македонија, 2009), 244 стране; 3. *Битола и македонско-српските културни односи и врски*, уредник Ѓорѓи Лумбуровски, (Битола: Конзулат на Република Србија во Република Македонија, 2011), 432 стр.; 4. *Битола – тема за културно и уметничко творештво на автори од Република Македонија и Република Србија*, уредник Ѓорѓи Лумбуровски, (Битола: Конзулат на Република Србија во Република Македонија, 2012), 464 стр.; 5. *Конзулска Битола и историските, современите и идните културни и уметнички врски меѓу Република Македонија и Република Србија*, уредник Ѓорѓи Лумбуровски, (Битола: Конзулат на Република Србија во Република Македонија, 2014), 553 стр.; 6. *Битола: Афирмација, продлабочување и проширување на културните врски меѓу Република Македонија и Република Србија*, уредник Силјан Мицевски, (Битола: Конзулат на Република Србија во Република Македонија, 2016), 688 страна.

Теме научно-стручних скупова су обухватале: везе српског књижевника Бранислава Нушића са Македонијом (од прве половине деведесетих година 19. века када је био писар конзулата Краљевине Србије у Битољу преко његове државне службе од 1912. у администрацији Краљевине Србије у ослобођеном Битољу па до његовог оснивања Скопског театра 1913. и живота у Скопљу до 1915), истраживање прошлости града Битоља, улогу

Битоља као споне српске дипломатије са Македонијом, српско-македонске историјске, културне, научне, просветне, књижевне, лингвистичке, етничке, фолклорне, музичке, црквене, економске, политичке везе и прожимања, погледе угледних српских личности на Македонију и погледе угледних македонских личности на Србију.

Учесници скупова су углавном били представници македонских и српских научних установа, српске дипломате у Републици Македонији, представници државних органа Републике Македоније, Македонске академије наука и уметности и македонске црквене јерархије. Опсег тема је обухватио време од средњег века до данас. Разнородност реферата показала је суштинску блискост српског и македонског народа продубљену заједничким животом у југословенској држави и неопходност да се споне два народа негују и у раздвојеним државним оквирима. Скоро 300 поднетих реферата и објављених радова на научно-стручним скуповима *Конзулат на Република Србија во Република Македонија – Битола* од 2008. до 2016. обавезују организаторе да наставе са окупљањима.

Александар РАКОВИЋ

William J. Rust. *Eisenhower & Cambodia: Diplomacy, Covert Action, and the Origins of the Second Indochina War*. Lexington: University Press of Kentucky, 2016, 354.

Амерички политички и војни ангажман у југоисточној Азији током деценија Хладног рата засигурно представља једну од највише истраживаних тема у светској историографији, иако је и ту акценат, пре свега, био стављан на америчку политику према Вијетнаму, док су Камбоџа и Лаос често више били у сенци свог већег источног суседа. Са друге стране, историчари који су се превасходно бавили савременом историјом Камбоџе, као што су Дејвид Чендлер и Бен Кирнан, више пажње су посвећивали унутрашњим приликама у тој земљи и околностима које су довеле на власт Црвене Кмере 1975. године него што су настојали да проникну у све нијансе камбоџанске несврстане спољне политике и специфичног личног и политичког односа који је владар те земље, принц и краљ Народом Сиханук, имао са САД-ом, нарочито пре најакутније фазе Вијетнамског рата. О Камбоџи и Лаосу у периоду пре америчке војне интервенције много се мање зна у светској историографији, тако да је свака студија на ту тему више него добро дошла.

Амерички новинар Вилијам Раст већ се доказао у послу историчара кроз своје три раније студије у којима се првобитно бавио Кенедије-

вом политиком према Вијетнаму, док су нарочиту пажњу професионалне и шире публике привукле две његове скорашње књиге које су обрађивале америчку политику према Лаосу током Ајзенхауерове и Кенедијеве администрације. Књига коју овом приликом приказујемо *Eisenhower & Cambodia: Diplomacy, Covert Action, and the Origins of the Second Indochina War* представља наставак таквих истраживачких напора, а специјална пажња посвећена је политици Ајзенхауерове администрације према Камбоџи, односно описан је и анализиран, до сада мало познат, процес дипломатског и обавештајног мешања САД-а и његових савезника у унутрашње односе у тој земљи како би се коначно поткопала Сиханукова неутралистичка, односно несврстана политика. Ослањајући се на бројна документа из различитих америчких архива, као и нешто британских и француских материјала, аутор успева да реконструише читав процес спољнополитичког одлучивања у Вашингтону и представи рекације камбоџанске стране на тадашњу америчку политику. Структура књиге се састоји од пролога и епилога, као и 11 поглавља која су хронолошки устројена, тако да свако поглавље, мање-више, одговара по једној календарској години током периода 1953–1961. године. У својој елаборацији књига је више наративна, мање синкретична, али зато успева да нам представи мало позната дешавања, често до најситнијих детаља.

Како можемо видети кроз читаву ову студију, америчка спољна политика била је примарно заинтересована, чак можемо рећи и опседнута, сузбијањем комунистичког утицаја у Азији, често не обраћајући много пажње на локалну историју и националне специфичности, које су некад много више утицале на савремена дешавања од чисто идеолошког конфликта Истока и Запада. Оваква политика, заогрнута у манихејску формулу борбе светла и таме, доста је утицала да се, у многим случајевима, доносе погрешне процене и одлуке, а то се овде односило и на Камбоџу. Приметно је већ у прологу и првом поглављу да су камбоџанску борбу за независност више обликовале локалне националистичке и комунистичке снаге, као и сама краљевска кућа, него што је то био само пуки израз „мрачних“ планова који су претходно ковани у Москви и Пекингу. Док је млади краљ Сиханук настојао да вешто балансира између француске колонијалне власти, локалних националиста и комуниста, постепено принудивши Париз да прихвати аутономију и потоњу потпуну независност земље, САД се непрекидно концентрисао на питања комунистичке завере и превидео значајне могућности које су се отварале коренитим променама у Индокини. Чак је парадоксално, како наводи аутор, да је Женевска конференција, чије одлуке Сједињене Државе нису биле спремне да у потпуности поштују, била врхунац конструктивног односа између две земље.

Како аутор примећује у другом, трећем и четвртном поглављу, непосредно после стицања независности Сихануку је постало јасно да, осим у контексту борбе са комунизмом, САД није био превише заинтересован за камбоџанске жеље и потребе, што су расправе око америчке војне мисије

и војне помоћи јасно доказале. Камбоџа је желела западну војну подршку како би опстала између великих суседа, иначе америчких савезника, који су претендовали на њену територију, док су у Вашингтону такву помоћ искључиво видели као средство у борби против комунистичке инфилтрације. Како под утицајем специфичног окружења, тако и водећи се индијским и бурманским примером вођења несврстане спољне политике, Сиханук прихвата такав нови курс који му је отварао широке међународне могућности. Такве могућности су се пре свега огледале у конструктивном односу са оба блока, како би се очувала тешко стечена независност и избегло увлачење у вијетнамски конфликт, али и у блиској сарадњи са несврстаним земљама, чиме је била гарантована припадност једној много широј групи земаља које су настојале да избегну блоковске поделе. Јасан израз новог спољнополитичког курса био је и Сихануков наступ на Азијско-афричкој конференцији у Бандунгу где се не само блиско повезао са лидерима Индије и Бурме већ је успоставио пријатељски однос и са кинеским премијером Џоу Енлајем.

Међутим, све ово је било крајње неприхватљиво за Ајзенхауерову администрацију, која је на несврстаност, нарочито афро-азијску несврстаност, гледала као на један опортунистички и неморалан феномен у међународним односима који је само слабио постколонијална друштва и отварао широм врата комунистичкој субверзији. Већ током 1955. и 1956. године Сиханук се нашао под великим америчким дипломатским притиском да прихвати војно повезивање са западним блоковским структурама у југоисточној Азији и коначно одустане од несврстане политике. Све већу улогу у таквом притиску, по аутору, играли су Тајланд и Јужни Вијетнам, са којима Камбоџа није имала добре односе, као и унутрашња десна опозиција коју је представљао један од старих бораца за ослобођење Сон Нгок Тан. Зато је Сиханук 1955. абдицирао у корист оца и постао принц-премијер, како би тако, макар мало, умањио тензије у унутрашњој и спољној политици земље. Ситуација је постала још напетија у односима САД-а и Камбоџе када је Сиханук први пут посетио Кину, чиме је, по америчким званичницима, могућност појачане комунистичке инфилтрације широм Индокине била драстично повећана, иако је Сиханук добио лично уверавање од Маоа да локални комунисти и Вијетнамци неће радити против њега. Како аутор ексклузивно открива, већ током 1956. године у врху Ајзенхауерове администрације почиње озбиљно да се размишља у организовању пуча против принца, али је проблем био у томе што, по Американцима, није било одговарајуће личности од ауторитета која би могла да га замени.

Шесто, седмо, осмо и девето поглавље представљају централни и најважнији део ове књиге и баве се, до сада апсолутно непознатом, историјском епизодом организовања неуспешног преврата против Сиханука фебруара 1959, завере у којој су активно учествовале владе или појединци из Јужног Вијетнама и Тајланда, амерички обавештајци у региону, као

и припадници власти и опозиције у самој Камбоџи. Интензивна употреба обавештајних и субверзивних метода како би се изазвала промена власти у одређеним земљама била је већ добро познат манир Ајзенхауерове администрације у Ирану и Гватемали, а то је касније покушавано и у другим земљама, као нпр. на Куби. Иако аутор није успео да добије сва документа америчке владе о овом догађају, нарочито не документа Ције (CIA), већ декласификована документа из архива Стејт департмента и председничких архива ипак су омогућила да се реконструишу најважнији детаљи везани за овај догађај.

Како нам аутор указује, током 1958. године Ајзенхауер је потписао тајну директиву у којој је дозволио непосредну подршку појединцима или групама у Камбоџи које су могле да спрече даље приближавање те земље комунистичким силама, мада до данас није утврђено постојање директне председничке наредбе да се организује пуч у тој земљи. Врло је могуће да је окидач оваквих припрема, како се претпоставља у овој студији, било Сихануково дипломатско признање НР Кине, као и све жешћи пропагандни напади на америчко, јужновијетнамско и тајландско мешање у унутрашње ствари у тој земљи. Било како било, кроз ова четири поглавља можемо пратити бројна дешавања и обрте који подсећају на прави шпијунски роман, мада никада не треба сметнути са ума да се радило о стварним дешавањима, у књизи добро документованим. Можемо чак рећи да се у овом случају радило о три паралелне завере које су организовале власти у Јужном Вијетнаму и Тајланду, уз логистичку подршку америчких обавештајаца, а које је требало да се одиграју у истом тренутку. Ипак, морамо признати, како се то види и кроз ову књигу а како су показала и нека друга истраживања, често су Тајланд и Јужни Вијетнам предузимали и акције на своју руку, настојећи да америчку владу ставе пред свршен чин.

Унутар саме Камбоџе побуну је требало да подигне бивши министар унутрашњих послова Дап Чуон који се са својим трупима утврдио близу границе са Тајландом, и он је представљао централну личност ове акције, док би му споља дошла подршка у материјалу и људству из Тајланда и Јужног Вијетнама, одакле је требало да додатне побуњеничке трупе предводе стари опозиционар Сон Нгок Тан и бивши високи камбоџански дипломата Сам Сари. Амерички обавештајац у амбасади у Пном Пену Виктор Мацуи требало је да пружа логистичку подршку читавом подухвату, истовремено обезбеђујући Дап Чуону злато и радио-станицу како би успешно организовао и извео побуну. Како аутор претпоставља на основу неких сведочанстава, Мацуи је могао да има и нешто значајнију улогу у читавом подухвату, мада су то америчке власти стално одбијале да признају, указујући само како су преко својих обавештајаца настојали да одврате пучисте од непромишљене акције. Без обзира на све, Сиханук је успео да сазна за побуну преко совјетске, кинеске и француске амбасаде и извео је одлучујући контраудар којим је преврат осујећен, а Дап Чуон је убијен.

Умешаност САД-а и америчких савезника у ова дешавања била је више него очигледна за власти у Камбоџи, што се више није ни крило и често је било објављивано у локалним медијима. Иако су се америчке власти браниле изговором да су само сазнале за побуну, али да у њој нису учествовале, аутор исправно поставља питање: зашто онда нису о томе обавестили Сиханука, као што су то учиниле друге амбасаде? Да ствар буде још гора, неколико месеци касније покушан је нови атентат на Сиханука, а који су организовале јужновијетнамске власти, када је бомба убила троје људи у краљевској палати, тако да се ситуација у региону још више закомпликовала, а узајамна неслагања била су све оштрија и потпуно непредвидива. Исто тако, како често указује Раџ, неодговорни и сензационалистички наступи у медијима обе земље додатно су тровали ионако већ затегнуте односе и доприносили општој атмосфери неповерења.

Како то можемо видети кроз последња два поглавља и епилог, овај неуспели покушај преврата представљао је праву вододелницу у америчко-камбоџанским односима, догађај после кога Сиханук више никада није искрено веровао америчким дипломатама и политичарима, као ни њиховим савезницима у региону, а паралелно је настојао да ојача своју несврстану позицију, све више се приближавајући главном америчком супарнику на том простору – Кини. Иако су обе стране, кроз различите сусрете на високом нивоу, настојале да очувају изглед нормалности у билатералним односима, нудећи узајамне гаранције немешања и лојалности, свима је већ било јасно да су односи били скоро неповратно нарушени. Чак ни америчко откривање намере једног студента да убије Сиханука није било довољно да принца учини нешто склонијим америчким интересима. Истовремено, како указује ова књига, ни САД више није веровао да Сиханук нема прокомунистичке склоности, тако да се све више ослањао на проверене савезнике у региону, избегавајући чак и да пружи Камбоџи озбиљнију војну и економску помоћ коју је тражила, не желећи тако да одбије од себе Тајланд и Јужни Вијетнам. Чак ни Сиханукови напори да се изврши, по моделу Лаоса, неутрализација Камбоџе, коју би прихватиле све велике и регионалне силе, није наишла на веће разумевање Вашингтона. Зато је 1963. године дошло до скоро потпуног прекида билатералних односа када је Камбоџа одбила да даље прима било какву помоћ из САД-а.

Књига пред нама, иако званично посвећена америчкој политици према Камбоџи током Ајзенхауерове администрације, можда је још више прича о самој личности и спољној политици владара Камбоџе Нородома Сиханука, човека који је сигурно један од оних лидера који су обележили историју своје земље и читаве једне епохе. Скоро на свакој страни ове студије видимо Сиханука као вештог и предузимљивог политичара, правог родољуба, али и доста сујетног, ћудљивог и запаљивог човека, који често није био вођен било каквом идеологијом, већ само снажном жељом да сачува независност своје мале земље и очува интегритет и привилегован положај

краљевског дома. Кроз читаву ову књигу Раст успева да реконструише америчко-камбоџанске односе до најситнијих детаља, што је заиста попунило велику сазнајну брешу у нашем разумевању овог сегмента историјских дешавања у Индокини. Додатна истраживања у архивима широм света могла би још више дочарати све нијансе несврстане политике Камбоџе, где је и Југославија играла веома значајну улогу, а коју аутор, тек једном је поменувши, апсолутно превиђа. Ипак, Раст је овом студијом створио полазну тачку за сва будућа истраживања такве врсте, а могуће је да ће ова књига имати и свој хронолошки наставак, што ћемо тек видети.

Јован ЧАВОШКИ

Gregg A. Brazinsky. *Winning the Third World: Sino-American Rivalry during the Cold War*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2017, 425.

Још од почетка прве деценије 21. века тема Хладног рата у Трећем свету и кинеске улоге у том глобалном сукобу представља један од битних делова светске хладноратовске историографије. Пошто кинеско-амерички односи у Трећем свету раније нису били обрађени у једној научној студији, тиме је књига професора Универзитета Џорџ Вашингтон Грега Бразинског *Winning the Third World: Sino-American Rivalry during the Cold War* још значајнија јер тежи да, хронолошки и географски, покрије једну врло велику истраживачку област, истовремено настојећи да конфликт Исток–Запад смести у оквире све интензивнијег сукоба Север–Југ. Како се може видети кроз читаву ову студију, кинеско-америчко глобално надметање временски је покрило скоро три деценије и простирало се на три континента и, у много чему, обликовало је глобалну динамику Хладног рата. Сама књига, осим увода и закључка, састоји се и од десет хронолошких поглавља која, пратећи све фазе кинеско-америчких односа, покривају период од 20-их до 70-их година прошлог века. Нарочито је важно нагласити да се ова студија примарно заснива на архивским истраживањима која је аутор спровео у кинеским и америчким архивима, од којих су неки данас поново затворени, а то ово књигу чини још значајнијим извором информација за различите теме из дипломатске историје Кине, САД-а и земаља у развоју.

Како аутор наводи у уводном делу, радило се о интензивном и дуготрајном сукобу који је утицао на Кину да простор Афро-Азије посматра као своју најважнију политичку позорницу, док је САД такву политику ви-

део као једну од највећих препрека ка успешном интегрисању Трећег света у међународни систем који је стварао Запад. Ипак, како примећује аутор, оно што је Кину чинило опасном за Вашингтон, па и Москву, била је чињеница да се радило о земљи која је и сама била жртва колонијализма, чиме је очевидно била привлачна за постколонијални свет као једна од њих и потенцијални узор. Читав проблем кинеско-америчких односа у Трећем свету аутор посматра кроз призму питања статуса који је одређивао карактер осталих важних проблема, а он се, пре свега, испољавао кроз поимање легитимитета, престижа, части, статуса велике силе, исправљања историјских неправди итд. Како ћемо већ видети, у коначном збиру сви ти напори нису били много успешни, често више као исход погрешне политике која се водила у Пекингу или Вашингтону него као резултат напора противника.

Кроз прво поглавље *The Emergence of a Rivalry, 1919–1950* можемо видети да је од самог почетка Комунистичка партија Кине (КПК) видела себе и своју историјску улогу као део општих напора потлачених народа да се ослободе империјализма и колонијализма, чиме би се и Кини вратиле стара слава и моћ. Врло рано је КПК сматрала да Кинеска револуција има много далекосежније последице по историју Азије и света него што су то многи савременици мислили, показујући тако свима како се оружаним путем води борба против страних и домаћих непријатеља. Насупрот кинеском заговарању револуционарне борбе, САД је прижељкивао постепено ослобађање народа Азије које би било у складу са америчким интересима, што је, по аутору, допринело узајамном разочарању и све више је удаљавало две стране. Американци су тако све више посматрали КПК као главног извозника комунизма у том региону, док је КПК своју унутрашњу борбу против Гуоминданга (ГМД) видела као део општих напора да се амерички империјализам истисне из Азије. Тиме су били постављени темељи будућег вишедеценијског сукоба.

Како аутор анализира у другом поглављу *The Burdens of Status, 1950–1954*, кинеска интервенција у Корејском рату и отворена војна подршка антиколонијалној борби Вијетмина у Индокини преусмериле су кинеско-америчке односе у Азији на колосек директне војне конфронтације, остављајући све мање простора за политички компромис. Своју улогу у овим сукобима Кина је све више видела као тријумф револуције у Азији и враћање интернационалистичког дуга Северној Кореји и Вијетнаму. Управо су кинески успеси на бојном пољу уверили Маоа у исправност сопствене политике, која је била израз светског револуционарног покрета, тако да је питање кинеског престижа доста утицало да се одуговлачи са тражењем примирја на оба фронта. Са своје стране, амерички руководиоци су сопствени ангажман у овим сукобима видели као начин да се спречи раст кинеског престижа у Азији који би дугорочно могао поткопати америчке позиције. Зато су у Вашингтону настојали да што више дипломатски и економски изолују Пекинг, пружајући политичку подршку ГМД на Тајвану, паралелно

заговарајућу трговински ембарго како би економски и психолошки ослабили Кину.

Ипак, како аутор представља у трећем поглављу *From Geneva to Bandung*, током ове ратне фазе кинеско-америчких односа, Кина се одлучила за спољнополитички заокрет како би коначно могла да оствари програм унутрашње реконструкције. У овој фази руководство у Пекингу се окренуло политици мирољубиве коегзистенције и сарадње са несврстаним суседима, нарочито са Индијом и Бурмом, што су размене посета премијера три земље и показале. Исто тако, Кина је остварила велики дипломатски продор својим учешћем на Женевској конференцији о Кореји и Индокини и на Азијско-афричкој конференцији у Бандунгу. Док су америчке дипломате настојале да ограниче кинеско присуство на овим скуповима, позивајући своје савезнике да бојкотују кинеске званичнике или упозоре на опасност ширења светског комунизма, дотле су кинеске делегације настојале да буду што флексибилније и опрезније у наступу, успевши тако да придобију западне или афро-азијске званичнике за компромисна решења, као и за економску и политичку сарадњу.

Кроз четврто поглавље *Advancing the Peace Offensive, 1955–1958* видимо да се успешна дипломатска офанзива Пекинга наставила и наредних година, док је Кина настојала да угости што више страних високих званичника, представљајући себе као мирољубиву силу посвећену општој сарадњи. Током тих посета кинески лидери су настојали да избегавају тешка билатерална питања, концентришући се на позитивне моменте у међусобној сарадњи. Сједињене Државе су настојале да осујете сличне контакте афро-азијских земаља и одврате њихове лидере од званичних посета Пекингу. Тако нам аутор сликовито приказује како су се САД и Кина надметали око тога ко ће боље и свечаније примити стране госте, често указујући им на негативне карактеристике политичког система оне друге стране. То је било више него очигледно током посета лидера Камбоџе, Лаоса и Индонезије овим двома земљама, као и током велике азијске турнеје премијера Џоу Енлаја. Исто тако, слична борба се водила и око дипломатског признања НР Кине, које је ишло спорије од жељеног у Пекингу, а које је САД непрекидно настојао да осујети међу овим земљама. Упркос томе, Египат, Сирија, Камбоџа и Гана ускоро су признали власти у Пекингу, али је Саудијска Арабија, под притиском Вашингтона, од тога одустала.

Пето поглавље *The Cultural Competition, 1955–1964* представља нови допринос аутора, пошто прати подједнако интензивно културно и пропагандно надметање Кине и САД-а у Трећем свету. Како аутор указује, САД је инсистирао на политичком јединству земаља Афро-Азије са тзв. Слободним светом, док је Кина те земље идентификовала са сопственом борбом против америчког империјализма. Тако су обе стране, путем размене културних делегација, студената, научника, религиозних вођа и др., настојале да покажу своју природну повезаност са земљама тог дела света. Осим

размене делегација, ова борба се манифестовала и у дистрибуцији филмског или штампаног пропагандног материјала, где су обе стране настојале да буду прве у ширењу информација о сопственим успесима, истовремено настојећи да осујете напоре противника. Обе стране су настојале да истакну унутрашње проблеме супарника, сликајући тешку расну, националну и верску ситуацију, као што је то био случај са лошим положајем црнаца у САД-у или националном и верском дискриминацијом Тибетанаца и муслимана у Кини.

Међутим, конкретна историја кинеско-америчког сукобљавања у Трећем свету почиње шестим поглављем *China's Radicalization and the American Response, 1958–1963*. У том одељку аутор приказује како су унутрашње промене у Кини, као и све заостренији односи са САД-ом, СССР-ом и водећим несврстаним земљама довели до тога да кинески лидери напусте неке од сегмената политике мирољубиве коегзистенције и прихвате радикални и милитантни облик афро-азијске солидарности као концепт који би окупио већи део Трећег света. Тако кроз ово поглавље можемо пратити како су се Москва и Пекинг све више удаљавали јер је Кина сматрала да је совјетска политика договарања са Западом била равна издаји револуције и антиколонијалне борбе. Нарочито после кубанске кризе, Совјети су приказивани у кинеској пропаганди као попустљиви према Западу и лажни савезници револуционарних покрета. Осим тога, како казује аутор, гранични сукоб са Индијом утицао је на то да је у Пекингу Индија све више оцењивана као савезник империјализма који се отворено мешао у кинеске унутрашње ствари. Истовремено критиковала се индијска лажна несврстаност која је, по Кинезима, зависила од економске помоћи великих сила, док је Кина била приказивана као земља која се, без туђе подршке, сама борила против политике обе суперсиле. Са друге стране, САД је све више сматрао да је Кина, а не СССР, била главни такмац у Трећем свету, тако да се водила политика ограничене сарадње са Москвом на том плану, док се пружала пуна економска и војна подршка индијској несврстаности као противтегу кинеском утицају у Афро-Азији.

Седмо поглавље *The Diplomatic Campaign, 1963–1966* можемо да сматрамо и за централно, пошто су у њему детаљно приказани кинески дипломатски напори да се организује уједињени фронт афро-азијских земаља, а који би се временом претворио у радикалну, милитантну, антиимперијалистичку алтернативу наспрам оба блока. Такви напори били су најочигледнији током припрема за Другу афро-азијску конференцију која је требало да се одржи у Алжиру. Како то можемо видети из ауторове анализе, у овом периоду Кина је успела да обезбеди подршку низа радикалних режима у Азији и Африци који су стали иза њене агенде за Трећи свет, неки из идеолошких, а неки из стратешких разлога. Могући изузетак у оваквом наступу представљала је велика афричка тура кинеског премијера 1963. и 1964. године која је, иако мотивисана добијањем подршке за Други Бандунг, пред-

стављала рефлекс раније кинеске политике сарадње и изградње мирољубивог имиџа. Ипак, организовање друге афро-азијске конференције постало је централни догађај у сукобљавању Кине са два суперсилама и Индијом, па и са супарничком конференцијом несврстаних земаља, где су обе стране предузеле огромне дипломатске напоре да учине да њихов модел организовања Трећег света коначно однесе превагу. Како то исправно закључује аутор, изненадни војни удари у Алжиру, Индонезији и Гани, као и све већи кинески радикализам који је почео да одбија одређене земље, коначно су утицали да овакав формат конференције доживи свој потпуни слом.

Уколико је пропаст Другог Бандунга био велики дипломатски неуспех за Кину, кроз читаво осмо поглавље *Insurgency and Counterinsurgency, 1961–1968* можемо пратити кинеску политичку и материјалну подршку радикалним народноослободилачким покретима у земљама Азије и Африке која се временом испоставила као још већи политички неуспех за Пекинг. Како аутор сматра, циљ овакве подршке било је не само супротстављање америчком утицају на том простору већ и жеља да се Совјети прикажу као непоуздан савезник таквих покрета. Са друге стране, САД је настојао да организује различите противгерилске групе које би се бориле против прокинеских револуционара. Тако кроз читаво ово поглавље можемо пратити како кинеско искуство револуционарног рата утиче на начин деловања различитих герилских покрета у Алжиру, Вијетнаму, Лаосу, Конгу и др. Оно што аутор све време наглашава у овом одељку била је чињеница да су сви ови покрети настојали да се прикажу као верни следбеници маоистичке доктрине, али да то нису чинили из потпуног уверења, већ више како би добили неопходну помоћ из Кине. У крајњој инстанци, све такве групе су, пре свега, пратиле само сопствени интерес, што се нарочито видело у вијетнамском случају. Међутим, важно је нагласити да је кроз своју анализу нових докумената аутор успео да дође до битног закључка да је могућност ширења кинеског, а не совјетског, утицаја у Вијетнаму била један од главних окидача америчке војне интервенције у тој земљи.

Уколико је пето поглавље о пропагандној борби представљало новину у историјским истраживањима, онда то исто можемо рећи и за девето поглавље *The Economic Competition, 1962–1968*, које говори о кинеско-америчком економском надметању у Трећем свету. На овом плану дешавала се идеолошка борба око супротстављених визија развоја и модерности, а она се посебно манифестовала у Африци. Обе стране су настојале да покажу како је њихов развојни модел био прави, а тадашњи кинески економски напори у Трећем свету били су много успешнији од идеолошких или политичких, иако се Кина тада налазила у озбиљним економским проблемима. Упркос помоћи мањег обима од обеју суперсила, по аутору, кинески успех се управо огледао у чињеници да су успевали да организују пројекте који су брзо давали резултате, а имали су истовремено симболички значај и политички циљ снажења независности земаља које су примале ту помоћ. Управо

је брзина реализације економских пројеката и била кључ кинеске предности над америчком или совјетском помоћи, као и то да је од економске рачунице, за Кинезе, био много важнији пропагандни значај. Кинеске предности над америчким нарочито су се виделе у Танзанији, која је била највећи прималац кинеске економске помоћи у Африци у сфери развоја пољопривреде и изградње фабрика, нарочито током амбициозног пројекта изградње железничке пруге која је повезивала ту земљу са Замбијом, а коју је Запад раније одбио да финансира.

Завршно поглавље *Competition and Cooperation, 1968–1979* бави се, у најширим цртама, историјом нормализације кинеско-америчких односа током 70-их, односно како су обе стране, користећи питање статуса и престижа успеле да очувају своје фундаменталне идеолошке и политичке позиције, али и да пронађу довољно дипломатског простора за међусобни компромис и сарадњу. Управо су Никсон и Кисинџер успели да пронађу једну такву деликатну равнотежу између кинеског престижа и осећања сопствене снаге и потребе да се Кина реинтегрише у међународни систем, нарочито у УН, као његов конструктивни члан и заговорник идеје мирољубиве коегзистенције. Иако ни тај однос није био без проблема, нарочито услед политике детанта између САД-а и СССР-а и америчких веза са Тајваном, због чега се Кина често осећала изолованом, ипак је коначно била пронађена успешна формула конструктивне сарадње која је довела до узајамног дипломатског признања и заједничке борбе против Совјета у Трећем свету. Како закључује аутор, Кина је и даље наставила да блиско координише односе са земљама у развоју, промовишући заједничку агенду економског развоја и сарадње Југ–Југ, чију логику Сједињене Државе никако нису могле да схвате.

Из закључка, као и из читаве ове студије можемо видети да је јачање кинеске улоге у Трећем свету представљало једну од најважнијих компонента спољне политике те земље током година Хладног рата. Ипак, многе од политичких акција које је Кина предузимала у овом периоду више су ишле на сопствену штету него што су штетиле противницима, што је често била последица претеране идеолошке ревности и радикализма, мада су ту доста кумовала и непредвидива политичка и друштвена струјања унутар самог Трећег света. У суштини, ни САД ни Кина нису схватили праве интересе и мотиве земаља Трећег света, о чему и сведочи ова књига, док је питање општег јединства било једна доста варљива категорија која је зависила од конкретне ситуације и односа снага на терену. На крају ове историјске епизоде и САД и Кина изашли су знатно више ослабљени у Афро-Азији, тако да коначно нико није однео превагу, односно опште геополитичке околности су се промениле и тако су утицале на нови спољнополитички курс у обе земље. Ипак, кинеско присуство у Трећем свету дугорочно се показало као много успешније од совјетског, што и данас забрињава званични Вашингтон. Управо у оваквим закључцима и огледа се велики научни допринос ове

студије која се, и то први пут, бави једном од кључних тема историје Хладног рата.

Уколико има нешто што бисмо, ипак, могли замерити аутору, онда је то апсолутно непрепознавање важне улоге Југославије у догађајима описаним у шестом и седмом поглављу, када је званични Београд, а не Индија, како описује аутор, био прави мотор окупљања умерених снага у Трећем свету против кинеских и индонежанских радикалних иницијатива. Пошто аутор није истраживао у српским архивима, многи би рекли да се није ни могао ближе упознати са правом југословенском улогом, међутим, пошто је писац овог приказа, као и сам аутор, истраживао у кинеским архивима, зна да постоји велики број кинеских докумената која су јасно указивала на огроман утицај Југославије на несврстане земље у њиховој политици према Кини тих година. Из наше перспективе, ово представља повећи пропуст, који је оставио недореченом једну значајну историјску епизоду, а која ће ипак добити свој епилог у студијама на којима тренутно ради писац ових редова.

Јован ЧАВОШКИ

**ИНФОРМАЦИЈЕ
О НАУЧНИМ СКУПОВИМА
Information on Conferences**

Научни скуп *Часописи за децу: југословенско наслеђе 1918–1991*,
Институт за књижевност и уметност,
Београд, 7–8. 12. 2017.

Научни скуп под називом *Часописи за децу: Југословенско наслеђе 1918–1991*, одржан је у Београду у Институту за књижевност и уметност 7. и 8. децембра 2017. године. Намера организатора скупа је била да скрене пажњу на занемарену тему периодике за децу објављиване како у периоду Краљевине тако и у периоду социјалистичке Југославије. Организатор је пошао од идеје да су разлози за истраживање дечјих часописа данас вишеструки, почев од значаја ауторске поетике књижевности за децу, утицаја који дечији часописи имају на генерацијски идентитет читалачке публике и њен колективни имагинаријум, улоге коју дечији часописи имају у процесу образовања и васпитања итд. Организатор је желео да овим скупом скрене пажњу академске заједнице на следећа истраживачка подручја: часописе за децу који нису критички и научно обрађени или о којима није уопште писано, часописе за децу на језицима мањина, вишејезичне часописе и оне са више језичких верзија, „петпарачку“ штампу за децу попут стрипова, подлиске за децу у дневним листовима и недељницима, периодику за предшколски и нижи школски узраст.

Дводневни скуп започео је поздравном речи др Бојана Јовића, директора Института за књижевност и уметност. Учеснике и учеснице скупа су поздравили и организаторке скупа: др Тијана Тропин и др Станислава Бараћ. Истраживања учесника скупа су представљена у оквиру пет сесија.

У оквиру прве сесије, којом је председавала др Сања Петровић Тодосијевић, присутнима су се обратиле: др Биљана Андоновска из Института за књижевност и уметност (*Будућност (без) Будућности (1920)*: први комунистички књижевни часопис за децу у Краљевини СХС), проф. др Зорана Опачић са Учитељског факултета Универзитета у Београду (*Периодика за децу 30-их година 20. века: од југословенске идеологије до борбе за модерни израз (на примеру листова Југословенче и Политика за децу)*), МА Јелена Лалатовић, докторандкиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду (*„Југословенски средњи век“ – дискурси национализма, модернизације и традиције у часопису Југословенче*), др Ана Батинић из Завода за повијест хрватске књижевности, казалишта и глуме Хрватске академије знаности и умјетности (*Илустровани мјесечник Зоолошки вртић (1933–1937)*), доц. др Валентина Хамовић са Учитељског факултета Универзитета у Београду (*Политикин додаток за децу од 1934. до 1941. године*) и доц. др Јелена Панић Мараш са истог факултета (*Како се калио Коча*).

У оквиру друге сесије, којом је председавала др Ева Ковалник, учесницима скупа, као и бројној заинтересованој публици су се обратили: МА Милица Ђуковић из Института за књижевност и уметност (*У Змајевом кругу: Тихомир Остојић као сарадник педагошко-забавног листа Дечије но-*

вине), Меланија Римар, главна и одговорна уредница часописа за децу *Заградка* (Часописи за децу на русинском језику *Наша заградка* (1937–1941) и *Пионирска заградка* и *Заградка* (од 1947)), др Кринка Видаковић Петров из Института за књижевност и уметност (Југословенски јеврејски часопис за децу *Хаавив* (1919–1940)), мр Снежана Ненезић из Народне библиотеке у Крушевцу (Дечја периодика у Србији између два светска рата: *Политикин Забавник* 1939–1941), др Предраг Тодоровић из Института за књижевност и уметност (Тарзан у стрипу) и др Станислава Бараћ, једна од организаторки скупа и научна сарадница у Институту за књижевност и уметност (Часопис *Смиље*, Мато Ловрак и питање југословенског наслеђа).

Други радни дан скупа *Часописи за децу: Југословенско наслеђе 1918–1991*. отпочео је трећом сесијом, којом је председавала др Биљана Андоновска. Сви присутни су били у прилици да чују излагања: др Бојана Ђорђевића са Филолошког факултета Универзитета у Београду (Прилози из дечје књижевности у окупацијској штампи), заједничко излагање др Вирне Карлић и мр Сање Шакић са Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу (Доба реда, стеге и честитости: идеологија у дјечјем часопису *Усташка узданица* 1941–1945), излагање проф. др Сање Роић са истог факултета (Од *Пионира* до *Дуге*, трансформација једног часописа), др Јелене Милинковић из Института за књижевност и уметност (Јелена Билбија и *Полетарац* у контексту пионирске штампе) и др Маријане Хамершак из загребачког Института за етнологију и фолклористику (*Наш пионир* и (о)тисак избјеглиштва).

Претпоследња сесија, којом је председавала проф. др Сања Роић, „угостила“ је: др Еву Коволик са Семинара за славистику Универзитета Марин Лутер Хале-Витенберг (Како је *Змај* (1954–1992) успео да преживи: књижевне стратегије *Змаја*, књижевног часописа за децу, у време транзиције), др Сању Петровић Тодосијевић из Института за новију историју Србије (Слика оца у југословенским часописима за децу од краја Другог светског рата до шездесетих година 20. века), проф. др Светлану Калезић Радоњић са Филозофског факултета у Никшићу (*Побједа за дјецу*: идеологија и уређивачка политика) и једну од организаторки скупа, др Тијану Тропин, научну сарадницу Института за књижевност и уметност (Пипци и ракете: развој научнофантастичне илустрације у српској периодици за децу и омладину југословенског периода, на примеру *Политикиног забавника*).

Петом и последњом сесијом скупа председавала је проф. др Зорана Опачић. Ово је била прилика да се чују излагања троје сарадника Учитељског факултета Универзитета у Београду и то: доц. др Вишње Мићић (Неговање претчиталаца: Дидактичко-методичке функције периодике за најмлађе на примеру часописа *Зека* (од 1970. до 1991)), МА Немање Каровића (Поетика кратке приче у дечјем листу *Тик-Так*) и МА Страхиње Полића (Уређивачка политика часописа *Венац* (1972–1991) и његове стратегије у изградњи књижевне свести омладинског узраста).

Све сесије пратиле су дуге, динамичне и веома садржајне дискусије. Институт за књижевност и уметност, који се показао као изузетан домаћин и организатор, објавиће до краја 2018. године зборник радова учесника скупа *Часописи за децу: Југословенско наслеђе 1918–1991*.

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Научна конференција *Linke Zwischengruppen – vor, mit und jenseits der Neuen Linken in beiden deutschen Staaten*,
Хамбург, 12–13. 10. 2017.

У просторијама Универзитета у Хамбургу одржана је 12. и 13. октобра 2017. године научна конференција *Linke Zwischengruppen – vor, mit und jenseits der Neuen Linken in beiden deutschen Staaten*. Скуп је организован у сарадњи Истраживачког центра за савремену историју у Хамбургу (Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg) и Центра за савремена историјска истраживања у Потсдаму (Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam).

Тематски, конференција је била посвећена такозваним „левичарским међугрупама“ (*linke Zwischengruppen*) или „левичарима без отаџбине“ (*Heimatlose Linke*), односно оним организацијама и појединцима левичарских убеђења који се нису определили ни за једну од две доминантне струје на левици, оставши „између“ комунистичке и социјалдемократске опције. Хронолошки и географски, фокус конференције био је на историји „левичарских међугрупа“ након 1945. године како у Источној тако и у Западној Немачкој. Међутим, излагања учесника често су „прекорачивала“ уске хронолошко-географске оквире, трагајући за идеолошким и политичким коренима оваквог опредељења у Вајмарској Немачкој, за транснационалним објашњењем популарности „нове левице“ 60-их, за иностраним утицајима оствариваним на немачке „међугрупе“, као и мрежама контаката које су на међународном нивоу успостављали. Приступили су се разликовали – поједини учесници посветили су се историји идеја, поједини су акценат ставили на контакте и мреже, неки на историју организација, а велики број се определио за биографски приступ.

Конференција је отпочела поздравним говором заменице директора Истраживачког центра за савремену историју у Хамбургу Кирстен Хајнзон (Kirsten Heinsohn) и уводном речју научног сарадника Центра и главног организатора скупа Кнуда Андресена (Knud Andresen), који је указао на сложеност и вишезначност појмова „левичарске међугрупе“, „леви со-

цијалисти“ и „левичари без отаџбине“. Скуп је окупио углавном историчаре са простора Немачке, као и из Швајцарске, Словачке и Србије. Из Београда је учествовала Наталија Димић, са рефератом на тему односа југословенских комуниста и немачке левице у првих неколико година након сукоба са Информбиром („Forging an Ideological Alliance: Yugoslavia and German Left Socialists in the Late 1940s and Early 1950s“).

Први дан конференције, након поздравног говора, уследила су два панела, а за њима трибина посвећена Хајнриху Брандлеру и Теодору Бергману. На првом панелу су Марсел Боис (Marcel Bois) из Хамбурга и Вили Бушак (Willy Buschak) из Бохума говорили о континуитетима и дисконтинуитетима немачког и европског „левог социјализма“ (Linksozialismus) у периоду пре и после Другог светског рата. Модератор панела био је директор Истраживачког центра за савремену историју Аксел Шилт (Axel Schildt). Други панел оријентисао се на везе „левичарских међугрупа“ у Немачкој са оним партијама и земљама које су у хладном рату биле између два блока, попут југословенских комуниста и других представника Трећег света. На овом панелу излагали су Наталија Димић из Београда и Михаел Фреј (Michael Frey) из Дортмунда. Трибина која је уследила након панела била је посвећена двојници представника „међугрупа“ који су били активни у немачком политичком животу након 1945. године, а чије се биографије везују и за сам Хамбург. Јенс Бекер (Jens Becker) из Диселдорфа говорио је о Хајнриху Брандлеру, поводом 50 година од његове смрти, а Марио Кеслер (Mario Kessler) о Теодору Бергману. И Брандлер и Бергман су били чланови „Групе радничка политика“ (Gruppe Arbeiterpolitik), чија је архива похрањена у Архиву Истраживачког центра за савремену историју у Хамбургу.

Други дан скупа одржана су три панела. Тема првог биле су идеолошке везе и контакти преко „гвоздене завесе“. Мартина Мецгер (Martina Metzger) говорила је о контактима источнонемачких дисидената и западноевропских левосоцијалистичких група, док је Дирк Матијас Далберг (Dirk Mathias Dalberg) излагао о идолошким везама чешког Покрета револуционарне омладине и немачких левичарских „међугрупа“. Последња два панела била су посвећена истакнутим личностима немачке левице. Јенс Бекер (Jens Becker) говорио је о Оту Бренеру (Otto Brenner), а Филип Куферат (Philipp Kufferath) о Петеру фон Ерцену (Peter von Oertzen). Последњи панел био је посвећен биографијама личности које нису биле чланови етаблираних организација, наиме, Михаел Букмилер (Michael Buckmiller) говорио је о Волфгангу Абендроту, а Хартмут Рибнер (Hartmut Rübner) о Фрицу Парлову (Fritz Parlow).

Сваки панел праћен је дискусијом у којој је учествовала и бројна присутна публика, међу којом су се налазили и поједини учесници догађаја, познаници личности или чланови организација, партија и покрета о којима је била реч. Сама конференција завршена је дискусијом у којој су сумирани резултати дводневног скупа.

Наталија ДИМИЋ

Међународна конференција
Mittel- und Osteuropa nach dem Ersten Weltkrieg,
 Берлин, 31. 1. – 2. 2. 2018.

Међународна конференција *Средња и источна Европа након Првог светског рата* одржана је у амбасади Словачке Републике у Берлину од 31. јануара до 2. фебруара 2018. године. Организовали су је заједнички Европска мрежа сећање и солидарности (European Network Remembrance and Solidarity) и Савезни институт за културу и историју Немаца у источној Европи (Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa). Партнерске институције били су универзитети у Лајпцигу, Кракову, Кошицама и Клужу, као и Мађарска академија наука и Словачки институт у Берлину.

На конференцији је било представљено 25 радова, подељених у седам панела. Сваки панел имао је и сопственог коментатора који је након излагања давао свој осврт на сваки од радова. Међу 32 излагача били су заступљени научници превасходно из Немачке, Пољске, Словачке, Чешке, Мађарске, као и из Грузије, Литваније, Србије, Француске и Белорусије. Из Србије је излагао Растко Ломпар на тему утицаја Мађарске совјетске републике на прву фазу антикомунизма у Краљевини Југославији (The “Red Scare” in Yugoslavia: the Hungarian Soviet Republic and the beginning of Yugoslav anti-communism 1919–1921). Радни језици конференције били су немачки и енглески.

Конференцију је отворио поздравним говором амбасадор Словачке Републике, потом су реч добили организатори. Научни део конференције започео је предавањем професора емеритуса Џеја Винтера (Jay Winter) са Универзитета Јејл под насловом „Други велики рат 1917–1923“ (Second Great War). У њему је професор Винтер, на основу педесетогодишњег проучавања Првог светског рата, изнео своју тезу о потреби за ревизијом погледа на Први светски рат. Уместо устаљене периодизације, према којој постоји епоха Првог светског рата (1914–1918) а потом епоха настанка националних држава (1919–1923), он предлаже разумевање периода 1914–1923. као једног рата у две фазе. У првој (1914–1917) у питању је класичан рат империјалних сила, док је у другој (1917–1923) рат добио много различитих димензија, постао је истовремено национални, класни и грађански рат. Оно што обе фазе имају заједничко и оно што их повезује јесте интензитет и континуитет насиља. Након предавања развила се жива дискусија у којој су учествовали не само излагачи него и посматрачи, који су износили своје виђење оправданости оваквог „ревизионистичког“ приступа. Првог дана конференције одржана су два панела и укупно осам презентација. Први панел био је посвећен различитим и често сукобљеним виђењима послератног европског уређења. Разматрани су покушаји „хелветизације“ Мађарске, као и немачки и пољски концепти новог средњоевропског поретка. Дру-

ги панел преиспитивао је концепте попут „права на самоопредељење нација“, „фолксдојчерског идентитета“ и приказивао последице Версајског споразума у Украјини, Пољској и Румунији.

Другог дана конференције одржана су четири панела на којим је 13 научника презентовало своје радове. На првом панелу било је речи о новим политичким и друштвеним почецима у различитим географским областима од Словачке, преко Трансилваније до Грузије. Поред тога, испитивана је веза између националног ослобођења и еманципације жена у Чехословачкој, Мађарској и Пољској. Други панел бавио се превасходно друштвеним, економским и културним аспектима првих послератних година. Разматрани су: питање економске реконструкције, аграрно питање, однос модернизма и рата у уметности. Трећи панел се бавио дихотомијом између револуције и контрареволуције, која је била заједничка свим земљама источне и средње Европе. Последњи панел био је посвећен друштвеним и психолошким последицама рата, са посебним освртом на историју психијатрије и почетке истраживања посттрауматског поремећаја међу ратним ветеранима.

Трећег и последњег дана конференције одржан је само један панел који се тицао културе сећања на Први светски рат. У центру посматрања биле су Чехословачка, Пољска, Литванија и Румунија. Након панела, завршно предавање на тему „Версај – Стабилизација или дестабилизација у средњој и источној Европи?“ (*Versailles – Stabilisierung oder Destabilisierung in Mittel- und Osteuropa?*) требало је да одржи професор факултета у Кракову Мариуш Волос (*Mariusz Wołos*), али је био спречен да присуствује конференцији, те је након овог панела конференција окончана.

Растко ЛОМПАР

---

*The Second International Conference on Medicine
in the Holocaust and Beyond, Western Galilee, Israel, 7–11. 5. 2017.*

Председник Управног одбора Музеја жртава геноцида, епископ славонски г. Јован Ђулибрк, испред Одбора за Јасеновац Српске православне цркве, и историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник овог музеја, учествовали су на Другој међународној конференцији под називом „Медицина у Холокаусту и после њега“. Мултидисциплинарна конференција одржана је од 7. до 11. маја 2017. године на више места у Западној Галилеји (Израел). Захваљујући организаторима скупа (професор емеритус Shmuel Reis са Универзитета Бар Илан, Факултета за медицину у Галилеји из Сафеда и др Miriam Offer из Програма за студије Холокауста Колеца у Западној Галилеји у Акри) конференција је окупила око 140 учесника из различитих области,

из 17 земаља света. Одлично организован скуп био је на високом нивоу, о чему сведочи и постојање међународног организационог комитета, међународног научног комитета и међународног саветодавног комитета скупа.

На скупу су бројна предавања била посвећена нацистичким лекарима који су у периоду од 1933. до 1945. претворени у медицинске убице, иако су положили Хипократову заклетву. Историчари, лекари, етичари, медицинске сестре, студенти медицине и други разговарали су највише о еутаназији, присилној стерилизацији и разним експериментима који су спровођени над жртвама.

Скуп је отворен 8. маја 2017. на Колецу Западне Галилеје у Акри са више поздравних говора. Затим је започела прва сесија са пленарним предавањима која је носила назив *Medicine in the Holocaust and Beyond – Different Aspects: Criminal Medicine, Victims and Survivors*. После подне одржана је друга сесија са три паралелна заседања која су носила називе *Science in the Service of Nazi Ideology, Jewish Health Professionals and their Activities in the Holocaust* и *Health Professions and their Functions in Europe During WWII*. На крају сваког заседања уследила би полчасовна дискусија. Први радни дан скупа завршен је одржавањем треће сесије са три паралелна заседања која су носила називе *Psychiatry During the Third Reich and the Fate of Psychiatric Patients, Nursing and Midwifery During the Third Reich* и *Issues in Jewish Medicine During the Holocaust & Coping of Survivor - Physicians*. На последњем заседању треће сесије предавање је одржао Бојан Ђокић који је излагао на тему „Suffering of Jewish Health Workers During the Second World War in Yugoslavia“.

Другог дана скупа одржане су четири сесије у згради Колеца Западне Галилеје у Акри. Четврта сесија обухватила је више пленарних предавања, а носила је назив *Medicine in the Holocaust and Beyond – Different Aspects: Criminal Physicians, Victims and Survivors*. Пета сесија је имала три паралелна заседања која су носила називе *Health Services and Morbidity in the Ghettos and Camps, The Fate of Jewish Physicians and Health Professionals II*, и *Medical Experiments*. У овој сесији је на првом заседању епископ славонски г. Јован Ђулибрк одржао предавање на тему „Jewish Medical Workers: From Participants in the Yugoslav Resistance to Historiographers of the Holocaust“. Шеста сесија је имала исто три паралелна заседања која су носила називе *Physicians' Activities During the Holocaust and Beyond: Criminal Physicians and Prisoners - Physicians, Reproductions, Pregnancy, Forced Abortions and Sterilization* и *After the War: Trials of Nazi Physicians and the German Medical System*. Други радни дан завршен је седмом сесијом која је обухватала пленарна предавања и која је носила назив *The Attitude of Universities and Scientists towards the Victims – During and After the Holocaust*. После завршетка другог радног дана, учесници скупа имали су прилику да погледају изложбу плаката коју је припремило више учесника. Иначе, за све време одржавања скупа, организатори су обезбедили богат културни програм, а учесницима је уприличен и туристички обилазак неких значајних локалитета.

Трећег дана, учесници скупа су организовано отишли из Акре у Нахарију како би присуствовали другом скупу који је организовао проф. Shaul Shasha. Скуп је одржан на Медицинском центру у Галилеји и носио је назив *The 17th Nahariya Conference on Medicine and the Holocaust*. На овом скупу одржане су осма, девета и десета сесија, али треба истакнути да је квалитет овог скупа био на ниском нивоу. У прилог овоме сведочи и одлука организатора да се накнадно у програм овог скупа укључи Leke Rezniqi, новинар и председник Друштва пријатељства Косова и Израела „Др Хаим Абраванел“ који је одржао необјективно и политиколошко предавање под називом „Uncovering a Hidden Legacy: The Kosovar Albanian Rescue of Jews during the Holocaust“. Будући да аутору овог извештаја и другим српским представницима није било дозвољено да дају коментар на његово предавање и поставе питања, српски представници су самоиницијативно напустили ову сесију, јер су сматрали да нема сврхе учествовати. Иако им је организатор скупа ускратио право на слободу мишљења и говора, српски представници су током кратке паузе више пута протестовали код организатора и објашњавали присутним учесницима да је спорно предавање садржало велики број историјских фалсификата, погрешних тумачења и пристрасних ставова.

Скуп је завршен 11. маја 2017. године на Факултету за медицину у Галилеји Бар Илан Универзитета смештеног у граду Сафеду. Завршен је одржавањем симпозијума под називом *Symposium on Ethics and Medical Education after the Holocaust*. На овом симпозијуму је одржана 11. сесија са два паралелна заседања, а која су носила називе *Learning Curricula and Teaching about Medicine in the Holocaust and Beyond* и *Bioethics After the Holocaust*. Након одржавања овог симпозијума уследила је једночасовна расправа око доношења и потписивања галилејске декларације *The Teaching of „Medicine in the Holocaust and Beyond“ as an Inseparable Part of Faculty of Medicine Curricula*. Скуп су затворили закључним разматрањима Paul Weindling (Member of the German National Academy of Sciences Leopoldina; Department of History, Philosophy and Religion, Oxford Brookes University, Oxford, UK), Dan Michman (Head, The International Institute for Holocaust Research & Incumbent of the John Najmann Chair of Holocaust Studies, Yad Vashem, Israel), Sabine Hildebrandt (Boston Children’s Hospital; Harvard Medical School, Ass. Prof. Pediatrics; Lecturer on Global Health, Boston, USA) и Herwig Czech (Dokumentation Centre of the Austrian Resistance; The Medical University Vienna, Austria). „Декларација Галилеје“ коју су потписали учесници на крају скупа позива све медицинске институције високог образовања и све остале медицинске професије да укључе у своје наставне програме и програм о медицини и Холокаусту, као и његове импликације на савремену праксу, истраживање и здравствену политику.

Бојан ЂОКИЋ

Докторски семинар *Arhivsko gradivo in moja doktorska disertacija / Archive Material and My Doctoral Dissertation*, Љубљана, 11–12. 12. 2017.

На докторском семинару одржаном 11. и 12. децембра 2017. године Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Љубљани угостило је студенте докторских студија са простора некадашње Југославије. На скупу је учествовала генерација рођена непосредно пред распад југословенске државе, која је добила прилику да се међусобно упозна, размени искуства и погледе тематски везане за епоху савремене историје југословенског простора.

Тема семинара, *Архивска грађа и моја докторска дисертација*, послужила је као полазна тачка дијалога. У уводном делу учесници су изложили проблеме с којима су се суочавали током процеса истраживања у архивским институцијама. Том приликом искристалисале су се групе проблема које су углавном произилазиле из просторних (географских) компоненти докторских радова. Докторанти чије су се теме односиле на уже географске целине и чија су истраживања већим делом спровођена у локалним и окружним архивима, истакли су да је главна препрека њиховим настојањима био немар службеника, оштећеност грађе услед лоших физичких услова у којима се чува, минули грађански рат у коме су документа нестајала и уништавана, те разне бирократске перипетије. Другу групу сачињавали су реферати који третирају друштвену историју одређених југословенских република. Проблематика дела ових истраживања тицала се немогућности да се изнађе релевантна грађа која би квалитативно задовољила основне хипотезе ових радова. Узрок томе је обрнут процес у истраживачком поступку, где се прво постави хипотеза уместо да се пре тога прикупе и анализирају архивски и други извори. По питању тема из историје југословенске државе и друштва, као и дипломатских односа са иностранством, ситуација је била знатно повољнија. Како је делатност централних државних институција оставила националним архивским установама садржајно најбогатију грађу, тако су и учесници који су реферисали о проблемима истраживања на теме из општејугословенске историје стајали на сигурнијем тлу, јер је богатство историјских извора умногоме олакшало њихове истраживачке напоре.

На основу представљених реферата створио се увид у основне тешкоће у истраживањима. У делу предвиђеном за дискусију, уследио је конструктивни дијалог током кога су изнета запажања, критички осврти и сугестије. На крају првог, радног дана конференције, организатори су истакли велико задовољство разноврсношћу радова који су представљени и изразили уверење да ће се с оваквом праксом наставити у будућности. Последњег дана организатори су приредили излет за време кога је обављена посета Војном парку у Пивки и Техничком музеју Словеније. Напоследку, на-

метнуо се општи утисак да је циљ семинара успешно остварен и да су створене повољне основе за будућу сарадњу најмлађе генерације историчара с простора бивше Југославије.

Александар РАКОЊАЦ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Драган Богетић, научни саветник,
Институт за савремену историју, Београд

Др Тадеуш Чекалски, сарадник Института за историју,
Јагелонски универзитет, Краков, Пољска

Александар Ракоњац, стипендиста,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Ивана Добривојевић Томић, виши научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

Давор Стипић, стипендиста,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Совиљ, научни сарадник,
Филозофски факултет Универзитета Храдец Кралове,
Чешка Република

Др Миле Бјелајац, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Гордана Кривокапић Јовић, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Радмила Радић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Зоран Јањетовић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Владимир Љ. Цветковић, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Срђан Мићић, истраживач сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Наталија Димић, стипендиста докторанд,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Вера Гудац Додић, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Јован Чавошки, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

МА Никола Ожеговић, сарадник, Филозофски факултет,
Универзитет у Бањој Луци

Др Ондреј Војтјеховски, стручни асистент,
Институт за светску историју,
Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг

Др Александар Раковић, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Сања Петровић Тодосијевић, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Растко Ломпар, докторанд, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

Бојан Ђокић, стручни сарадник,
Музеј жртва геноцида, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, ћириличним писмом, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на енглеском језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.

Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.

Текстови не треба да буду дужи од 20 страна, укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме, односно седам страна за приказе.

Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.

Текстове послати електронском поштом на:

tokoviistorije@gmail.com

и доставити Редакцији у штампаној верзији на адресу:

Институт за новију историју Србије

Редакција Токова историје

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу.

Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА И ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ (The Chicago Manual of Style)

I Структура чланка

Насловна страна чланка треба да садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и електронску пошту

- наслов рада

- иза наслова рада треба да стоји звездица која упућује на напомену у којој су дати подаци о чланку: у оквиру ког пројекта и у оквиру које институције је настао, ко га финансира (и евентуално захвалнице)

- апстракт (који не прелази 100 речи)

- кључне речи

Иза основног текста рада треба да стоје:

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наведени по азбучном/абecedном реду. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени.

- РЕЗИМЕ, у оквиру којег стоје име и презиме аутора, наслов рада, апстракт, кључне речи и сам текст резимеа (који не прелази 250 речи)

II Библиографски подаци у фуснотама и литератури

Библиографски подаци у **фуснотама** треба да садрже:

- име и презиме аутора

- наслов дела: књиге или чланка и назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)

- место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

- број стране са које је цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у **литератури** треба да садрже:

- **презиме, име аутора**

- наслов дела: књиге или чланка и назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, го-

дина издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)

- место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Примери за писање фуснота

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), II-1/175, Посета Источној Србији, 20-22. IX 1969, Информативни материјал.

АЈ, КПР, I-1/1121, Порука председника Републике Јосипа Броза Тита председнику САД-а Џералду Р. Форду, 6. септембар 1974.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945-1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135-138.

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 54-67.

Митровић, *Време нетрпељивих*, 55.

Исто, 190.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА

ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену“, у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), datum pristupa 8. 6. 2015, <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ ИЛИ НА ВЕБУ

Massimo Bucarelli, „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“, *Токони историје* 3/2012, 23.

Leszeck Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515, datum pristupa 28. 8. 2015, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Искра Баева, „1968 година – повратна за Источна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, (Београд: ИНИС, 2008), 35.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013).

Mehmet Celik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007, datum pristupa 8. 6. 2015, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

Т. Кић, „Екмеčić, Milorad“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Е–Hrv, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986), 9.

Merriam-Webster, „oral history“, *Dictionary and Thesaurus*, datum pristupa 2. 9. 2014, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

IV Примери за састављање *Извора и литературе*

Уколико се у списку литературе наводи више дела објављених ћиричним писмом, саставити списак по азбучном реду. Уколико је на њему више радова који су објављени на страним језицима и латиничним писмом, требало би списак саставити по абецедном реду.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије: Фонд 507, Савез комуниста Југославије; Фонд 837, Кабинет председника Републике; Фонд 469, Савез удружења драмских уметника Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

State Secretary Cordell Hull to President Roosevelt, March 12, 1941, file 740.0011 European War 1939/8979a. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1941*, Volume II, Europe. Washington: United States Government Printing Office, 1959.

КЊИГЕ

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III. Београд: Стубови културе, 1997.

Радић, Радмила, Момчило Исић. *Српска црква у Великој рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Бјелајац, Миле С. „Драгиша Пандуровић у свом времену“. У: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац, 19–90. Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ ИЛИ НА ВЕБУ

Bucarelli, Massimo. „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“. *Токони историје* 3/2012, 13–35.

Dimitrijević, Vesna. „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“. *Balkanica* XLII (2011), 117–132. Datum pristupa 28. 8. 2015. DOI: 10.2298/BALC1142117D

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Баева, Искра. „1968 година – повратна за Източна Европа“. *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, 27–49. Београд: ИНИС, 2008.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Celik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

„Josip Broz Tito“. *Encyclopaedia Britannica Online*. Datum pristupa 12. 6. 2015. <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Клајн, Иван и Милан Шипка. „ревизионизам“. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Детаљнија објашњења са примерима можете наћи на нашем сајту:

<http://tokovi.istorije.rs/>

Издавач
Институт за новију историју Србије, Београд
Трг Николе Пашића 11

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Colorgrafx

Тираж
150 примерака

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије, часопис *Токови историје*
ослобођен је плаћања општег пореза на промет.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института за
новију историју Србије = Currents of history :
journal of the Institute for Recent History
of Serbia / главни и одговорни уредник
Слободан Селинић. - 1993, бр. 1/2-
. - Београд : Институт за новију историју
Србије, 1993- (Београд : Colorgrafx). - 24 cm

Три пута годишње. - Је наставак: Tokovi
(Beograd) = ISSN 0354-1223
ISSN 0354-6497 = Tokovi istorije
COBISS.SR-ID 44343042